

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

UDC 911

YU ISSN...0354-9240

ГЛАСНИК

HERALD

СВЕЧКА 7

VOLUME VII

БАЊА ЛУКА 2002.

BANJA LUKA 2002.

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
БАЊА ЛУКА, др М. СТОЈАНОВИЋА 2

Уређивачки одбор

Др Ђуро Марић, ванр. проф. Природно-математички факултет, Бања Лука
Др Милош Бјеловитић, ред. проф. (професор у пензији), Бања Лука
Др Рајко Гњато, ванр. проф. Природно-математички факултет, Бања Лука
Др Драгутин Тошић, доцент, Географски факултет, Београд
Др Ђовани Novelli, проф. Економски факултет, Бари, Италија

Уредник

Едитор

Др Ђуро Марић

Штампа

Графомарк

Лакташи

Издавач

Географско друштво Републике Српске
Бања Лука, др М. Стојановића 2
Телефон (051) 319-142

Publisher

Geographic Society of the Republic of Srpska
Banja Luka, dr M. Stojanovića 2
Tel. (051) 319-142

Овај број часописа објављен је уз финансијску помоћ
Министарства науке и културе у Влади Републике Српске,
Решењем Министарства образовања, науке и културе бр. 03-108/96.
од 09. 04. 1996. године, а на основу чл. 17. став 1, тачке 9. Закона о порезу
на промет Републике Српске, ослобађа се пореза и акциза

САДРЖАЈ - CONTENT

Страна - Page

ЧЛАНЦИ - ARTICLES

М. Грчић:	СРПСКА ДРЖАВОТВОРНА ИДЕЈА У ПРОСТОРУ И ВРЕМЕНУ.....	7
M. Grčić:	SERBIAN STATUTORY IDEA THROUGH SPACE AND TIME.....	18
Д. Бајић:	ГРАДСКИ ЦЕНТРИ РАЗВОЈА И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ У РЕГИОНАЛНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 19 CITY CENTRES FOR DEVELOPMENT AND THEIR IMPORTANCE FOR THE REGIONAL ORGANIZATION OF THE REPUBLIC OF SRPSKA.....	19
D. Bajić:	CITY CENTRES FOR DEVELOPMENT AND THEIR IMPORTANCE FOR THE REGIONAL ORGANIZATION OF THE REPUBLIC OF SRPSKA.....	34
М. Р. Пецељ, С. М. Марковић, М. Јовановић, Ј. Пецељ:	Пецељ: НОВИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ПЕЋИНЕ ОРЛОВАЧА.....	35
M. R. Pecelj, S. M. Marković, M. Jovanović, J. Pecelj:	THE NEW INVESTIGATIONS OF ORLOVACA CAVE	42
Д. Маринковић:	ГРАД ПРЊАВОР – ОПШТИНСКО СРЕДИШТЕ И НАЈАЧИ ГРАВИТАЦИОНИ ЦЕНТАР ДНЕВНИХ МИГРАЦИЈА ПРОСТОРА ОПШТИНЕ ПРЊАВОР	45
D. Marinković:	PRNJAVOR TOWN – MUNICIPALITY CENTER AND THE MOST INFLUENTIAL GRAVITATING FORCE FOR COMMUTERS.....	55
Р. Тошић:	ЛАКТАСТО СКРЕТАЊЕ ДОЛИНЕ ВЕЛИКЕ УКРИНЕ.....	57
И. Арменко:	САВРЕМЕНИ ТРЕНДОВИ У СВЈЕТСКОМ ХОТЕЛИЈЕРСТВУ	67
I. Armenko:	NODERN TRENDS IN WORLD HOTEL MANAGGEMENT	88
Д. Миљановић:	ЖИВОТНА СРЕДИНА И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ	89
D. Miljanović:	ENVIRONMENT AND REGIONAL DEVELOPMENT.....	112

МАЊИ ПРИЛОЗИ - SUPPLEMENTS

М. Пецељ: З. Говедар, З. Станивуковић:	УТИЦАЈ РАЗВОЈА ГРАДОВА НА ТОК ТЕМПЕРАТУРЕ ВАЗДУХА	113
M. Spasovski, D. Miličić:	DIFERENCIRANOST SVETSKE POPULACIJE U DOSTIGNUTOM NIVOU SREDNJEG TRAJANJA ŽIVOTA	121
М. Стојановић, И. Зекановић:	ГЕОПОЛИТИКА У ИДЕЈАМА РУДОЛФА КЛЕЛЕНА	129
В. Дуцић, М. Радовановић:	ЂЕРДАП – климатске особености националног парка и његовог непосредног окружења	139
М. Бјеловитић:	ИСЕЉАВАЊЕ СРБА ИЗ НДХ У СРБИЈУ 1941. ГОДИНЕ – На примјеру бјеловарског краја.....	147

ОКРУГЛИ СТО

ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ РОБЕЊА АКАДЕМИКА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА (1902-2002)

Ђ. Марић: СТОГОДИШЊИЦА РОБЕЊА АКАДЕМИКА ДР МИЛЕНКА
С. ФИЛИПОВИЋА 157

М. Ђеловитић: ЖИВОТНИ ПУТ МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋ 159
М. Ђеловитић: ГЕОГРАФСКО ДЈЕЛО МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋA 163
Д. Дрљача: РАДОВИ МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА О СРБИМА У
РАСЕЈАЊУ 169

Р. Ракита: МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ И ЊЕГОВ РАД НА
ПРОУЧАВАЊУ МАТЕРИЈАЛНЕ И ДУХОВНЕ
КУЛТУРЕ КОД СРБА И ОДАБИРАЊУ И УПУЋИВАЊУ
МЛАДОГ КАДРА У НАУЧНИ РАД 177

М. С. Филиповић: СРБИ У РУСИЈИ 183

ПРЕГЛЕД ГЕОГРАФСКЕ ЛИТЕРАТУРЕ – REVIEW

Др МИЛОВАН Р. ПЕЦЕЉ: ХЕРЦЕГОВАЧКЕ РУДИНЕ – ПОЉА У КРИШУ,
Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске, Српско Сарајево,
2001, стр. 1-290. (Др Јован Б. Петровић) 225

МИРКО ГРЧИЋ, ЉИЉАНА ГРЧИЋ: МАЧВА, ШАБАЧКА
ПОСАВИНА И ПОЦЕРИНА, Географски факултет
Универзитета у Београду, Београд 2002. година, . стр. 1-760.
Тираж 300 примјерака (Миленко Живковић) 227

ГЕОГРАФСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА НАСЕЉА СРБИЈЕ, књ. I, II, III и IV,
Географски факултет Универзитета у Београду,
"Агена" и "Стручна књига", Београд, 2001/2002. (Драгица
Р. Гатарин) 229

БОГДАН ШМИТРАН: ХРОНИКА ПОТКОЗАРСКОГ СЕЛА ГРБАВЦИ,
Српско просвјетно и културно друштво, "Просвјета",
Грађишта 2002. година, стр. 436, Тираж 500 примјерака
(Миленко Живковић) 233

ГЕОГРАФСКА ХРОНИКА И БИЉЕШКЕ – INFORMATION

Буро Марић: IN MEMORIAM ПРОФЕСОР ЖАРКО ЈАРИЋ (1949-2002) ... 235

ВИЈЕСТИ СА ОДСЈЕКА ЗА ГЕОГРАФИЈУ

Ђ. Марић: ТЕРЕНСКА НАСТАВА У ШКОЛСКОЈ 2001/2002. ГОДИНИ. 237

СПИСАК ДИПЛОМИРАНИХ СТУДЕНТА ГЕОГРАФИЈЕ
ШКОЛСКЕ 2001/2002. ГОДИНЕ 239

СПИСАК МАГИСТРАНАТА И ЊИХОВИХ ОДБРАЊЕНИХ МАГИСТАРСКИХ ТЕЗА.....	243
М. Ђеловитић: О РАДУ ПОСТДИПЛОМСКОГ СТУДИЈА СМЈЕР "РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЈА" у 2001. и 2002. години.....	244
СПИСАК НАСАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ КОЛИ СУ ПОЛОЖИЛИ СТРУЧНИ ИСПИТ НА ПМФ, Бања Лука у школској 2001/2002. години	245
СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА ЧЛАНАКА И ПРИЛОГА СЕДМЕ СВЕСКЕ ГЛАСНИКА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ ИЗДАЊА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	246
ИЗДАЊА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	248

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 323.1(=861)

Прегледни научни рад
Мирко Грчић¹

СРПСКА ДРЖАВОТВОРНА ИДЕЈА
У ПРОСТОРУ И ВРЕМЕНУ

Апстракт: У једном од претходних радова писао сам о геополитичком положају и еволуцији српске државности у контексту Цвијићеве теорије балканског вцентраг и впериферијег (Грчић М.: (б), 2000). Циљ овога рада је да укаже на историјске корјене и геополитички значај српске државотворне идеје у контексту теорије ватвореностиг и взатвореностиг политичког простора.

Кључне ријечи: Српски етнос, српске земље, геокултура, геополитика, геоекономика.

Abstract: In one of the previous articles, I wrote about geopolitical location and evolution of Serbian constitutionality in the context of Cvijić's theory of Balkans "center" and "periphery" (Grčić M., 2000). The aim of this article is to point on historical roots and geopolitical importance of idea of Serbian statutory idea in the context of theory of "openness" and "isolation" of geopolitical space.

Key words: Serbian ethnus, Serbian states, geoculture, geopolitics, geoeconomics.

Увод

Свако сериозније размишљање о томе, како се развијају геополитички живот у српским земљама од Средњег вијека до данас – у контексту сукобљавања, преплитања и прожимања цивилизација на Балкану, требало би да започне са особинама ватвореностиг и взатвореностиг географске средине кроз вјекове. Такође, да би проникли у динамику формирања српске духовности и државности у овим областима, треба да схватимо балканско раскрше и његов менталитет, које је најбоље до сада описао Јован Цвијић у својим дјелима (Цвијић Ј., 1991). Цвијић је ставио акценат на вособине спајања и прожимањаг и њима противне особине визоловања и одвајањаг Балканског полуострва, које стоје у вези са кретањем и остваривањем узајамних утицаја сусједних центара моћи из Европе и Азије. Цвијић је посебно истакао значај геоморфолошких карактеристика и евразијских особина положаја Балкан-

* Проф. др Мирко Грчић, Географски факултет, Београд.

ског полуострва. Циљ овога рада је да скрене пажњу на геополитички фактор ветвореностиг и затвореностиг Балкана и његов утицај на еволуцију српске државотворне идеје кроз вјекове. Наиме, српска државотворна идеја је по својој суштини интегративна, уједињујућа и повезујућа. Њен циљ био је да уједињавањем српских и осталих јужнословенских земаља конституише локални, балкански центар моћи, што јој је успијевало у условима геополитичке отворености сусједних земаља и региона, док је геополитичко затварање за њу бивало погубно. У условима геополитичке отворености та идеја је доживљавала успоне, а у условима затворености је западала у мучне геополитичке конвулзије, бивала клеветана као внационалистичкаг и ввелико-државнаг.

Питања српске етногенезе

Постоје три теорије о поријеклу Срба на Балканском полуострву. Најстарија је **аутохтона теорија**, према којој су Словени прастари житељи Подунавља и Балканског полуострва. Основа аутохтоне теорије се налази у љетопису Историја старих времена (ХII в.), који је написан у кијевским манастирима. У складу са византијским хроникама, тај љетопис приказује Словене као потомке Нојевог трећег сина Јафета. Према хроници Словени су се проширили у Европу са Балканског полуострва. На самом почетку Кијевског љетописа се говори о илирским Словенима, тј. да су стари Илири, који су живјели у западном дијелу Балканског полуострва прије Срба и Хрвата, били Словени (Романска Ц., 1977).

Друга је **историјска теорија**, базирана на историјским изворима који свједоче да су се Словени масовно досељавали на Балканско полуострво у V, VI и VII вијеку, са простора између Карпата и Балтичког мора. Главни представници те теорије су њемачки научници а исто тако и словенски, који су предавали на Бечком универзитету (Фр. Миклошић, В. Јагић, К. Јиречек). Због тога је ова теорија названа још и вбечакаг (Јиречек К., 1978).

Трећа теорија се јавља као **компромис између историјске и аутохтоне**. Према њој, Словени су се у већим или мањим групама ширили на Балканском полуострву много прије него што су то историјски извори забиљежили у VI и VII вијеку. Они су били аутохтони у односу на оне који су касније долазили. Један од првих заступника те теорије био је П. Ј. Шафарик ("Словенске ствари", 1837) и Марин Дринов ("Насељавање Балканског полуострва Словенима", 1872), (Романска Ц., 1977).

Не улазећу у дубља разматрања тих теорија, можемо рећи да је, без обзира на поријекло Срба, њихова култура, национална свијест и државотворна идеја типично балканска. То је култура балканског раскршћа. Српска култура је оно, што у великом степену оправдава пред Богом и свијетом, постојање српског народа и нације.

Српска државотворна идеја и њени појавни облици у простору и времену

Када говоримо о српској државотворној идеји, ту се постављају два суштинска питања. Прво, да ли српску државност треба посматрати у континуитету или дисkontинуитету, еволуционо или револуционо? Друго питање,

да ли је српство идеја, која је асимиливала бројне етносе који су живјели на овим просторима, или је етнос настао етногенезом једног народа?

По Хегелу (*Hegel, 1951*), свака држава мора имати свој циљ, или по Хартшорну (*Hartshorne, 1950*) мора имати вразлог постојањаг (*raison d'être*). То је национална идеја. Хегел је тврдио да је основни садржај националне идеје да се материјализује као држава. Не као религија, не као култура, него као држава. За њега држава није прост збир чланова, него органско јединство, животни организам, где сваки орган испуњава функцију у складу с општим интересима целине. Историја човјечанства је историја држава. Народи који нису створили своју државу су „ванисторијски“. Њемачки историчар Ранке у свом дјelu „Српска револуција“, упротивио се Хегеловој еволуционој теорији, указујући да и мали народи без државе, попут Срба, могу ући у историју, јер борбом (револуцијом) могу стећи државу (*Ранке, 1991*). То би значило да Српска држава нема легитимитет у националној државотворној идеји, већ да је настала под утицајем вођа револуције (устанка).

Одбацивањем еволутивне идеје, прекинуо би се континуитет државотворне идеје у вези са Косовом, Босном, Црном Гором и немањићком Србијом. Међутим, познато је да је српска државотворна мисао увијек тињала, и кроз вјекове еволуирала све до најновијег времена. Ово потврђује тезу, да се ни нове државе: Црна Гора и Карађорђева и Милошева Србија нису створиле револуцијом него опет еволутивним путем из нечега што је већ постојало као аутономно и свјесно. Ма како привлачна била и научно могућа (научно, са чисто теоријског гледишта) теорија Леополда Ранкеа, коју је Стојан Новаковић, а послије и многи други, примио, ипак се не може пренебрегнути цио непрекидни сплет тежњи, историјских прилика и догађаја који су претходили, под којима се устанак припремао и из којих је плануо. Леополд Ранке је био кабинетски научник, који је из своје библиотеке, а под призмом Француске револуције, посматрао српске прилике (*Берић, 1936*).

Кад би се хтјело тачно одговорити на горња питања, она би се претходно морала прецизирати тако, што би се јасно означило: да ли српску државотворну идеју треба посматрати као српске земље у њиховом временском и просторном дисkontинуитету, или би пак, као основу требало узети политичку традицију и политичку идеју која их повезује у временском и просторном континуитету.

Посматрајући српске земље у временском аспекту, долазимо до закључка да оне представљају само фазе у **еволуцији** српске државотворне идеје. До IX вијека Срби су имали родовско-племенско уређење. Родовски савез се обједињавао у територијално-племенске јединице – жупе, на челу са жупанима или кнезовима. Према Константину Порфирогениту Срби су живјели између Бугара на истоку и Хrvата на западу, око јужних притока Саве и Драве, до Динарских планина и Јадранског приморја. Овај аутор помиње сљедећа српска племена: Неретљани – крај мора између ријека Неретве и Цетине; Захумљани – од доњег тока Неретве и Дубровника до Ливна и горњег тока Неретве; Травуњани – између Дубровника и Котора; Конављани – насељавају тијесну ивицу приморја и одвајају Травуњане од мора; Дукљани – у области старог града Доклеје (данашња Црна Гора) и сјеверне Албаније (*Порфирогенит К., 1959*).

Такође се поставља проблем **историјског језгра** или вколијевкег српске државе. По Цвијићу, вто језгро је често просторна инкарнација државне идеје, средиште из кога се земља види, према коме је управљен поглед сваког

држављанина кад га од земље дигне и погледа на интересе своје велике заједнице (Цвијић, 1991). У процесу настања и нестања српске државе, нема територијалног континуитета њеног историјског језгра. Оно се историјски полако помијерало, зависно од промјене важности појединих крајева за државну цјелину, било због регионалних промена у привреди, култури или становништву. Тако на историјској карти можемо идентификовати архипелаг историјских језгара.

Прво историјско језгро српске државности настало је крајем VIII и почетком IX вијека путем еволуције из некадашњих племенских области и стапањем у једну државу под влашћу великог жупана Властимира Просигојевића. Налазила се у планинској области између ријека Лима, Пиве, Таре, горње Дрине, Ибра и Западне Мораве (Чаркић М., 2000). Постала је већ од оснивања уточиште миграцијама из других крајева не само Срба него и припадника других народа. Тој држави даје послије одређенији облик у geopolитичком погледу и проширује је на четири области – Неретву, Хум, Требиње и Зету син великог жупана Клонимира, Часлав.

Друго историјско језгро српске државности, створено је у приморју под хумским кнезом Михаилом Вишевићем, који у првој половини ЈI вијека држи под својом влашћу такође и Неретву, Требиње, Дукљу (Зету) и Хум. У X вијеку у кнежевину је укључена Босна и области око Дубровника. Настају независне српске области Неретљана, Захумљана и Дукљана. Неретљани су касније ушли у састав државе Хрвата, а Дукљани су створили самосталну српску краљевину Зету. Та друга српска држава под Војиславом, послије погибије Часлављеве и распада његове државе, преузела је на себе спровођење српске државне традиције, која се већ као таква била оформила. Овом државом владао је крајем XI вијека Бодин, који се учврстио у Босни, Рашкој, а затим и на Косову и Метохији који су прије тога били у посједу Византије, чиме је помјерио тежиште српске државе из Зете и приморја у Рашку. Послије Бодинове смрти настају трвења између Зете и Рашке о превласт, а обе су уживале неку врсту аутономије под врховном влашћу Византије. Византијски цар Манојло подијели српске земље синовима Завиде, потомка рашког жупана Вукана (Берић, 1936).

Треће историјско језгро српске државности била је стара Рашка. Најмлађи од браће, Немања (1168-1196), добио је на управу Топлицу, Расину, Ибар и Дубочицу, и прогласио се великим жупаном. Ова држава се опет развила еволутивним путем, из полунезависних области, а касније се ширила и јачала. Држава Немањића била је најважнија у еволуцији српске државотворне идеје, јер је она била језгро и извор доцније српске националне идеје. Послије изумирања династије Немањића, држава се постепено осипала све до половине XV вијека, тачније до 1459. године када и њен посљедњи остатак – Српска деспотовина потпада сасвим под турску власт. Зета, која је такође била остатак некадашње немањићке државе, прикључена је скадарском санџаку нешто касније, 1499. године, али се не може сматрати као нека засебна српска држава. Херцеговина се такође не може сматрати самосталном српском државом, са одређеним националним циљем и програмом.

Четврто историјско језгро српске државности била је Босна. И она се развила природном еволуцијом из више некадашњих племенских области. Босна и Херцеговина имају посебан пут у историјском развитку. У X-XI вијеку

Босна је била посебна жупа српских земаља. Од XII в. она се развија самостално. Усљед велике религиозне толеранције ту су налазили уточиште многи богумили који су прогањани у другим православним балканским земљама. Богумилство се ширило и постало основа својеврсне босанске цркве. Босна је у X вијеку признавала врховну власт Србије, а у XII вијеку се, под Кулином Баном, сасвим од ње одцјепила. Граница им је још тада била ријека Дрина. Кулин Бан је са српским великим жупаном Немањом био у добром односима, али је дао сасвим други правац развитку српске државе Босне – упутио је на запад. Чак и када је касније, босански краљ Твртко, договорно са српским кнезом Лазаром, подијелио земљу Николе Алтомановића и тако закорачио источно од Дрине, и назвао се краљем Босне и Србије, опет је ова српска држава остала у орбити запада. Ускоро за Србијом је изгубила независност и подлегла под власт Турске 1463. године (*Терзић С.*, 1995).

Феудална расцјепканост и недостатак јаке централизоване државне власти онемогућио је Србе да истрају у напорима да зауставе османлијску најезду, која је започела од 14. вијека. Турци су 1459. године покорили цијелу Србију, 1463. г. – Босну, 1482. г. – Херцеговину, и 1499. г. – Црну Гору. Када су обе српске државе, Србија и Босна, изгубиле своју самосталност, Турци су им били оставили неку врсту локалне самоуправе (за разлику од Бугарске), нису им увијек дирали цркву, и чак су, у један мах, обновили Пећку патријаршију (1557).

Пето историјско језгро српске држavnости била је Црна Гора. Црногорци су се развили од старог српског племена Дукљана. Они су насељавали највећи дио кнежевине Зете – Црне Горе. Османлијски, завојевачи ни послије 1499. године нису никад успјели да их потпуно покоре. Војнички начин живота, економска заосталост и природна изолованост земље допринијели су да се сачува међу њима старијска родовско-племенска организација. Црквени поглавар (владика) у Цетињу је био и политички вођа Црногораца, а имао је и судску власт. Од XVIII вијека на чело те својеврсне феудално-теократске државе дошла је династија Његоши, који су давали по наследству владику Црне Горе. Црна Гора је била стално жариште устанака. У XVIII вијеку се "Брдаг боре уз Млетке против Турака, а у почетку XIX вијека уз Русе, већ као всавезници". Вишевијековна ослободилачка борба Црногораца, подржавана од Русије (током XVIII-XIX в.) резултирала је потпуним ослобођењем. Доцнији међународни уговори само су санкционисали стање, које је већ постојало, и које се у новим приликама и под новим напорима побољшавало. Црна Гора је 1852. г. постала свјетовна држава. До 1905. била је апсолутна монархија, а те године је добила први устав. Узела је учешће у Првом балканском рату против Турске 1912. г. и у Првом свјетском рату, послије којег је уједињена са Србијом ушла у састав Југославије.

Шесто историјско језгро српске држavnости била је нововјековна (Карађорђева и Милошева) Србија. Трајала је укупно 114 година, од Сретења Господњег 1804. до 1918. године. Поникла је у Шумадији, а одатле се постепено ширила. Ослобађање Срба од османлијске власти почело је у XIX вијеку, услед два устанка (први 1804-1813 и други 1815). Хатишерифом из 1830. године Србија је призната за независну кнежевину под врховном влашћу султана, а 1878. на Берлинском конгресу она је међународно призната држава. Али, ови догађаји су само санкционисали државу која је де факто већ постојала. Нововијековна Србија само је наизглед револуцијом изазвана. Њу треба

посматрати као вакансије српске државотворне идеје која је тињала још од пропасти старе српске државе на Косову (1389. године) и вјековима акумулирала емоционалну енергију у народу кроз митове, легенде, предања. У народу се одржавала свијест о некадашњој државној моћи и о једној јасно одређеној народности. Хајдуци, донекле и ускоци, и многи устанци су само јачали ту свијест. Државна традиција није никад била потпуно изумрла. Процес формирања српске нације је извршен крајем XVIII и током XIX вијека. Упоредо са утврђивањем националне свијести развија се привреда и култура земље и народа, у којем су узимали активно учешће и Срби, који су још живјели у границама Хабзбуршке монархије.

Седмо историјско језгро државности настало је уједињењем Србије и Црне Горе, које су убрзо (1918.) укључене у новостворену Краљевину СХС, преименовану касније (1929.) у Краљевину Југославију. Србија и Црна Гора су пренијеле своју државност на ту творевину, да би послије Другог свјетског рата биле промовисане у републике у оквиру федеративне Југославије. У вавнојској Југославији (бившој СФРЈ) с обзиром на државни карактер република унутар ње, Срби су били конститутивни (државотворни) народ не само у Србији него и у Хрватској и Босни и Херцеговини. Након дезинтеграције те државе, Србија и Црна Гора су конституисале 1992. године Савезну Републику Југославију. Пошто ни та (трећа) Југославија није могла да се одржи, створена је 2003. године Државна заједница Србије и Црне Горе, по моделу Европске уније.

Осмо језгро српске државности је може се сматрати и Република Српска, иако је она међународно призната као ентитет у оквиру БиХ а не као независна држава. Дејтонским споразумом крајем 1995., међународна заједница је само потврдила, уз одређене измене, стање које је фактички већ постојало на терену. Покушај стварања још једног (деветог) језгра српске државности била је самопроглашена Република Српска Крајина, која је трајала од 1992-95. године.

Проблем просторног одређења српских земаља

Могли бисмо све српске државе историјски објединити у двије: 1) средњовјековна феудална српска држава (са Босном и Зетом) и 2) модерна српска држава (Србија и Црна Гора). По овом гледишту би се прва српска држава под великим жупаном Властимиром и она на приморју, требале сматрати само као покушају за стварање државе, а да ова као таква почине тек са XII вијеком, од Немање (Берил, 1936).

Просторно одређење српских земаља данас се може вршити по различitim критеријумима те је тај појам доста осјетљив и непрецизан. У сваком случају, имамо архипелаг српских земаља. Са **историјског аспекта**, то су територије српских држава у прошлости и данас. Српске земље данас су територије држава у којима су Срби један од конститутивних (државотворних) народа. То су Државна заједница Србија и Црна Гора и Босна и Херцеговина. У Државној заједници Србији и Црној Гори су конститутивна два народа – Срби, Бошњаци и Хрвати. При том треба имати у виду да обе државе имају сложено унутрашње уређење.

Са етничког аспекта, то је простор насељен већински етничким Србима. Аутохтони српски етнички простор, или домоцилно српско подручје, како га неки називају, може се подијелити на примарни и секундарни. Примарно домоцилно подручје Срби су запосјели приликом досељавања на Балкан (југоисточно од ријеке Цетине, односно од града Книна), у периоду од 4. до 7. вијека. Секундарно домоцилно подручје чине подручја Војне крајине у којима Срби имају етничку већину и у којима живе од 200-500 година (Илић Ј., 1994).

Нагласак на остваривању идеала територијалне подударности етничког простора и државе, створио је много људских невоља и сукоба тамо где су етноси географски измијешани. Тај критеријум је преживио свој апогеј у теорији вкрви и тлаг (Blut und Boden), немачког географа Ф. Рацела (Ratzel F., 1897), која је била теоријски ослонац њемачке нацистичке геополитичке доктрине. Представљајући нацију као природни организам и успостављајући прост однос између прогреса једног народа и потребног му простора, Рацел је открио пут за сумњиве спекулације њемачке геополитике, која је подарила нацистичкој идеологији сва оправдања и благослове за њен великородувни пројекат, експанзију моћи ради своје безбиједности, рјешавање у своју корист територијалних и других спорова, добијања доступа природним ресурсима изван државне границе. И на просторима бивше СФР Југославије, послије деструкције те државе, етнички простор се експонирао као важан симбол групног идентитета (као јединство вприродног простораг и ветничког простораг), уз који је ишао и одређени геополитички начин мишљења. Тај групни симбол постао је фокус за јаке емоционалне енергије, које су у неким регионима биле искоришћене као аргумент за заштиту постојећих граница или за њихову промјену до граница вистинског домовине. Такве емоционалне енергије су се претвориле у захтијеве за самоопредјељење народа и у ратове за промјене граница. Ради очувања мира међународна заједница заузела је став да не признaje промјене граница путем сile и рата, већ само путем договора и споразума.

Постмодернистичка територијалност (као просторна стратегија) ће редефинисати појам суворенитета. Идеал внације-државег ће ослабити а суворенитет ће бити укључен у различите нивое, од којих ће неки, базирани на микро- или макро-регионалном ограниченој простору, бити дефинисани више у вантериторијалном или функционалном односу, слично духовном и секуларном суворенитету у средњем вијеку. Територијални суворенитет у националној држави је основни кључ политике модерног доба. У постмодернистичком смислу дјелом вневезанаг територијалност може бити кључ за просторну реорганизацију политике и државе на балканским просторима. Тиме ће национализам као вбарут Балканаг или покретач процеса вбалканизацијег постати анахронизам (Грчић М.: (а), 2000).

Утицај геополитичке ветвorenosti или взетворености на еволуцију српске политичке културе

За истраживање разлога постојања српске државе, важно је да се ојрта духовно-историјски пут српске идеје. Та идеја је прошла дуг историјски пут, имала одређене историјске и социо-психолошке услове и специфичну религиозну боју. Праћење српских државотворних традиција, у којима се преплићу трагови европских и ваневропских утицаја, открива у суштини политичку културу раскрића, која је имала велики значај за српске геополитичке хори-

зонте, за геополитички поглед на свијет, који је често био недовољно схваћен и погрешно интерпретиран од стране сусједних народа и великих сила.

Српска идеја је уистину нешто више од географског појма Србије. Српство је један вкултурни субконтинент на којем се сусрећу четири културна система (романско-латински, грчко-византијски, исламски и средњеваропски). У таквој сложеној структури српска идеја је означавала модел универзалне хармоније између европског духа, источњачког мистицизма, инстинкта човјека оријента, који су се стапали у један ментални склоп вбалканског човјека (*Noto balcanicusa*). Када је та хармонија била поремећена, долазило је до хаоса и геополитичких диоба познатих под називом вбалканизацијаг. Српска култура, духовност, религија и традиције су вјековима дјеловала, некад јаче а некад слабије, као интегративни фактор у западном дијелу Балканског полуострва.

За карактерисање геополитичког значаја и културно-историјске специфике српске идеје у Југоисточној Европи, посебно је важан факт, да вјековима уназад су се српски владари руководили обрасцима и највишим достигнућима Византије и Рима. Рим и Византија су створили моделе главних цивилизацијских кругова на културној карти Балканског полуострва. Византијске традиције у Србији су вишеструке, оне имају своје историјско-филозофске, уметничке и етичке аспекте. На геополитичком плану балкански двадесети вијек још увијек подсећа на силуету потонулог брода званог Византија. Византијска синтеза (римске политичке мисли с хришћанском црквом и грчком културом) утиче с несмањеним интензитетом на земље и народе у Југоисточној Европи. И у српским земљама, где се укоренио словенско-византијски круг, макар да је у почетку и било колебања између Истока и Запада, средњовјековна геополитичка сцена је била под јаким утицајем Византије (*Острогорски Г., 1959.*).

Византијска идеја мултиетничке и мултикултуралне синтезе, увеклико је утицала на формирање српске (и бугарске) идеје, које су се појавила много раније од других националних државотворних идеја у овим областима Европе. Треба ипак нагласити да то није била праста втрансплантијаг и апсорбовање "византизмаг, као туђег модела, већ конструктивна примена византијског начела" као система културних принципа и норми, који су давали повољне услове за превазилажење етничких разлика и претпоставки за историјске промене на балканском раскршћу. Осим тога, треба имати на уму и византијско хришћанство, које је унело колективни суживот у православни културни комплекс. Процес стварања византијско-српске мултикултурне хармоније прекинули су Турци, који су створили духовну пустињу, донели исламски фактор и дугорочно затворили балкански дух раскршћа. Српска државотворна идеја наставила је да постоји само као мит, као идеал, као вјера и као етнички идентитет. Требало је много времена да се поново формира виша култура и један слој образованих људи, под утицајем врачањаг нових европских културних центара, који су будили националну свијест о слободи и уједињењу српских а затим и јужнословенских земаља (*Радић Р., 2000.*).

Српска средњовјековна државотворна идеја није била завршена, имала је много недостатака, али је ипак то било време средњовјековне синтезе на културном па и геополитичком плану. Српски народ се формира коначно до XV вијека. Најславнији период српске државе трајао је XII од XIV вијека, када се она простирила до Егејског мора, до Епира и Албаније и постигла процват у културном погледу. У том периоду Срби су се налазили под значајним кул-

турним утицајем Византије. Народи на затвореном раскршћу Балкана били су дugo далеко од она два појма која су карактеристична за европску ренесансу – виндивидуализмаг и вмодерностиг (*Burkhardt, 1996*); остали су ускраћени од опијања новим мисаоним и умјетничким формама, нису могли да се диве магији стваралаштва и оној духовној слободи, коју је симболизовао корак Леонарда да Винчија, да идући по пијацама, купује затворене кавезе са птицама и да их пушта на слободу (*Кирова, 1999*).

Упркос свим сукобима, кризним ситуацијама, геополитичкој расцјепљености и наизглед бескрајним ратним дејствима, наметало се свеобразно јединство српских земаља у средњовјековном наслеђу, у тражењу путева ка културној синтези, у духовности, специфичности и универзалном идентитету српске културе, у достигнутој језичко-религиозној аутокефалности. За то ввелико вријеме били су важни како географски, тако и социјални простор – као база цивилизације и историјских процеса. Послије османлијске најезде и заласка малих држава у региону Балкана, динамична сцена војних сукоба и битака за војну премоћ нестаје. Али византијске традиције се продужавају, балкански ствараоци на различите начине их користе и реагују на њих. Оне представљају солидне од скочне тачке за будућност и налазе се у памћењу естетске, духовне и моралне свести. Али ипак, несумњиво трагичне посљедице од недостатка државности (културних и друштвених институција, политичких и културних центара) остале су у духовној сferи. Ипак, треба подврžuti да је српска историја послије пада материјалних симбала државности – до стварања независне државе (1830), увек велико историја очувања и обнављања, организовања српства подијељеног између великих империја, формирања националног програма, непрестане бриге за просвјету, књижевност, црквену умјетност, и све што може да ојача српски род.

Нова српска држава, настала је у 19. вијеку синхроно са ватварањем Европе према југоистоку. Балкан је опет впериферниг регион, али кретања одгентраг ка впериферијиг сада има другачије карактеристике, него у средњем вијеку. При осмишљавању духовног раскршћа на Балкану, од 19. вијека на овамо се све више утврђују европско самосазнање и европски вриједносни систем. Културна размјена постаје све продуктивнија, везе међу културама све директније. Особине „затворености“ граскршћа бивају надвладане особинама ватвореностиг. И односи вбалканско – европског добијају различите димензије, стварају се нови погледи на свијет, установљава се нови духовни климат, који се одликује необичном духовном активношћу. Интелектуални живот у 20. вијеку је много сложенији него у било којем периоду у прошлости. Постепено се превазилазе национална затвореност и балкански комплекси у култури, корјенито се мијењају мисаони системи и ментални склоп личности. Све више се експонира многоликост националне идеје, која је зачета још напорима далеких прадједова, превазилажење етничких баријера и хармонизација култура.

Прихватимо ли, да је свеобразно културно обједињавање Европе започело у доба Ренесансе, и распламсало се у доба Просветитељства, то у вријеме Препорода у Југоисточној Европи култура постаје симбол ватварања нација у формирању. Упркос томе што раскршће не генерише у свим епохама водрживу културно-историјску симбиозуг, култура раскршћа (закодирана у њиховој генези, у историјској форми бића) све више ће јачати – у хармонији с

новим укусима и интелектом, са све динамичнијим дијалогом између внасл и вњих (Кирова, 1999).

ЗАКЉУЧАК

Српска државотворна идеја прошла је кроз сложен геополитички процес у простору и времену. На историјско-географској карти можемо пратити процес настајања, развоја, трансформисања и нестајања српских земаља. Историјски континуитет српске државотворне идеје може се пратити само у духовној сferи, из које је увијек изнова васкрсавала, али не увијек на истом мјесту, не из истог историјског језгра. Српски народ је преживљавао историјске ломове, редефинисао своје националне циљеве и пролазио магичне часове катаре, слиједећи своју духовну парадигму.

Балканско раскршће је у прошлости било атрибут неодвојив од културног и геополитичког идентитета српског народа. Отвореност према културним утицајима споља, спајање и прожимање тих утицаја, кључна је детерминанта културног прогреса и геополитичког опстанка српског народа. У периодима геополитичког затварања, српска духовности и државност западале су у кризу, а у периодима ватварања доживљавале процват. Катастрофално затварање његових културних и геополитичких хоризоната донијела су турска освајања, затим и комунистичка и националистичка идеологија.

Данас се положај српских земаља трансформише – уместо враскршћаг између Истока и Запада, оне улазе у периметар или поље утицаја Запада. У релацијама вцентар-периферијаг, при чему се развијени вцентарг постепено шири ка впериферијиг, српска културна и геополитичка парадигма не могу остати затворене и старомодне. Српски народ мора да се прилагоди новом геокултурном, геоекономском и геополитичком профилу Балкана, Европе и свијета.

Нова геокултура – вто је смисао, форма и сфера дјелатности човјека, народа свијета и држава у културном размјеру на основу уважавања дијалога, културе мира и безбедности поводом, прецизирања и достизања личних, националних и цивилизациских циљева, идеала, вриједности, интереса; очувања, развитка и заштите норми и традиција људи, породица, нација и друштава, њихових социјалних институција и мрежа обезбеђивања живота од неприхватљивих изазова, ризика, опасности и претњиг (Кузнецов В.: 2003).

Нова геоекономика ослобађа нове енергије заједништва, отвара нове хоризонте хармоније на бази узајамних интереса и представа о свијету као глобалном простору. Још је Тукидид казао, а то је валидно и данас, да је видениточност интереса најsigурија веза како међу државама, тако и међу индивидуамаг.

Нова геополитика (географска политика) – то је геополитика међусобне сарадње. Њен акценат је вна међудејству између територијалних система (држава, њихових коалиција, региона итд.), а не само на разликама и конфликтима међу њимаг (Колосов В. А., Мироненко Н. С., 2001).

И да закључимо, бити отворен значи бити модеран, бити у тренду са свјетским токовима, бити прогресиван. Отвореност према жариштима свјетске културне, економске и политичке моћи била је и остала услов свеколиког прогреса српског народа Ђ културног, економског и политичког.

ЛИТЕРАТУРА

1. Burkhart J., *Разматрања о свећанској историји*, СКЗ, Београд, 1996.
2. Berić G.: *Колико је било српских држава и како су оне йосићале, "Живот и рад"*, књ. XXIV, 1936.
3. Brodel F.: *Врем? мира. Мајери?лна цивилизација?, економика и капи-тиализм*, XV-XVIII в. т. 3, Москва, 1992.
4. Грчић М.: (а) *Политичка географија*, Географски факултет, Београд, 2000.
5. Грчић М.: (б) *Периодизација геополитичког положаја Србије између мишљења и реалности*, Гласник Географског друштва РС, св. 5, Бања Лука, 2000.
6. Грчић М.: *Компонене географског положаја Србије*, "Зборник радова" св. XLIX, Географски факултет, Београд, 2001.
7. Грчић М.: *Антирођеографски и геополитички проблеми Балкана*, Гласник Географског друштва РС, св. 3, Бања Лука, 1999.
8. Илић Ј.: *Геополитичке особености Балканског полуострва и српско мишљање – историјско географски преглед*, Зборник са научног скупа "Принципи разграничења држава", ВГИ, Београд, 1994.
9. Јиречек К.: *Историја Срба I - II*, Београд, 1978. (I), 1981. (II), (Максимовић Љ., Цирковић С., Михаљчић Р., са новијом литературом).
10. Кирова Л.: *Размисли за к?рс?ой?ш?*, Средновековните Балкани, Академично издавателство "Марин Дринов", Софија, 1999.
11. Колосов В. А., Мироненко Н. С.: *Геополитика и политическая география?: Учебник дл? вузов*, Москва, 2001.
12. Кузнецов В.: *Геокултура*, Москва, 2003.
13. Маријанац З.: *Неке карактеристике српске интелигенције, национални рад и духовност времена схватањима Јована Цвијића*, Зборник са научног скупа "Наука и образовање – битни чиниоци српске духовности", Бања Лука, 2000.
14. Острогорски Г.: *Историја Византије*, Београд, 1959.
15. Porfirogenit K.: *Spis o narodima*, Zbornik VIZINJ, Т. II, Obradio Božidar Ferjančić, Beograd, 1959.
16. Prevelakis G.: *Les Balkans - Cultures et geopolitique*, Nathan Univ., Paris, 1994.
17. Romanska C.: *Slavjanskite narodi*, "Nauka i izkustvo", Sofiја, 1977.
18. Радовановић М.: *Антирођеографске и демографске основе развоја насељености у Србији*, Зборник ГИ "Јован Цвијић" САНУ, 43, Београд, 1991.
19. Радовановић М.: *Географски простор и друштвено-историјски процес*, у књ. Југословенски геопростор, Београд, 1989.
20. Радић Р.: *Ширење српске духовности у српске земље*, Зборник са научног скупа "Наука и образовање – битни чиниоци српске духовности", Филозофски факултет, Бања Лука, 2000.
21. Ratzel F.: *Politische Geographie, oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs, und der Krieges*, Leipzig, 1897, 2. izd. 1903; Oldenbourg, Munich and Berlin.
22. Ranke L.: *Srpska revolucija*, Srpska kњевна задруга, Beograd, 1991.

23. Терзић С. (уредник): *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, Историјски институт САНУ, Зборник радова, књ. 12, Београд, 1995.
24. Hartshorne R.: *The functional approach in political geography*, A.A.A.G., 40, 1950.
25. Hegel G. V.: *Filozofija istorije*, "Kultura", Beograd, 1951.
26. Цвијић Ј.: *Сабрана дела*, Друго издање, Књижевне новине, Београд, 1991.
27. Чаркић М.: *О наслеђу српске духовности*, "Наука и образовање – битни чиниоци српске духовности", Филозофски факултет, Бања Лука, 2000.

Mirko Grčić

SERBIAN STATUTORY IDEA THROUGH SPACE AND TIME

Summary

Serbian statutory idea of making an independent state has its roots in Serbian culture. Serbian culture is characterized by crossroads. That is to say, Serbs live in that windy field of the Balkans, where different cultural influences, value systems and geopolitical doctrines were confronting and penetrating each other and being tested in reality through centuries. In those circumstances, Serbian idea could survive through centuries only as a liberating, integrating and uniting one, in cultural and geopolitical sense also. It could realize that unifying mission only in conditions of geopolitical "openness" toward influences of neighboring centers of power, as Byzantine and Roman Empires used to be what Europe and International community are today. In the age of geopolitical "isolation", e.g. in the age of the Osmanli Empire and other occupations, or in the period of Nazi isolationism, its field of influence was limited to Balkans mountains and valleys. Yet, that idea has lasted through centuries, even when Serbian state didn't exist, changing its forms, redefining its aims and transforming its field of influence. Ten Serbian states, from Medieval time until today, are the proof of historical continuity and vitality of that idea. This is a base for introducing the plural form - "Serbian states". At the beginning of 21. century, the idea of "European home" has released new energies that lead to a life in a community and give the Serbian idea an opportunity to redefine its aims and continue its historical mission of integration, connecting and multicultural unification in the region of South-Eastern Europe.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 711.523(497.6 PC)

Оригинални научни рад
Даворин Бајић*

ГРАДСКИ ЦЕНТРИ РАЗВОЈА И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ У
РЕГИОНАЛНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ
РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Извод: У раду су разматрани градски центри Републике Српске и њихов значај у регионалној организацији простора. Примјеном одговарајуће методологије, прије свега, квантитативних статистичких метода и модела извршена је структурна, функционална и просторна анализа мреже градских центара за период 2001. године. Основна резултантна рада је регионална диференцијација Републике Српске на просторно-функционалне целине.

Кључне ријечи: Градски центри, просторно-функционална диференцијација, мрежа центара, хијерархија центара.

Abstract: This paper concerns city centres of Republic of Srpska and their importance for the regional organization of the territory. With the help of quantitative and statistic methods, we have pointed out a functional and territorial research of the net between the city centres in 2001. the main result of this research are the regional differences of the territory in the Republic of Srpska.

Key words: City centres, space-territorial difference, centres' net, centres' importance.

Увод

Природни потенцијал, друштвено-економски развој, историјске околности, инфраструктура и др. чине основне факторе развоја и размјештаја градова у простору. Тако је на простору Републике Српске формирана мрежа насеља. С обзиром на демографску величину, функционалну издиференцијаност, геоположај и др. Улога насеља, прије свега градских, у функционалној у организацији и регионалној интеграцији простора Републике Српске је различита.

У раду су разматрана 23 градска центра, за које се сматрало да имају централитет већи од општинског значаја, а који чине костур урбаног система Републике Српске. Критериј по коме су издвојени градски центри је следећи:

- Да имају више од 5000 становника,
- Да број запослених на њиховом општинском подручју прелази 2000 радника,

* Даворин Бајић, асистент, Природно-математички факултет, Бањалука

– Да имају развијену функцијску структуру (више од 20 регистрованих дјелатности у послужном сектору).

Код издвајања критеријума пошло се од предпоставке да су дефинисане вриједности минимум који је неопходан да неко насеље има Х привлачну улогу у простору и да је способно да привуче становништво које се налази ван његовог општинског територија.

Извршене су структурна, функционална и просторна анализа мреже градских центара за период 2001. године. Процесуална компонента развоја и формирања мреже насеља није разматрана.

ПРОСТОРНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ УРБАНОГ СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Анализа и детерминација просторних обиљежја представља важан сегмент при истраживању урбаних система. Са једне стране, просторне детерминанте могу се посматрати кроз анализу геофактора развоја и организације урбаних система, што подразумијева издвајање и детерминисање свих елемената геосредине који се јављају као важни фактори формирања, организовања, вморофогенезег и развоја урбаних система. У овој групи просторних детерминанти могу се издвојити, прије свих: географски положај градова, природни потенцијали геосредине као важан фактор концентрације привредних активности и становништва, просторна организација привредних и инфраструктурних система. Са друге стране, просторне детерминанте урбаних система могу се посматрати кроз анализу његових тополошких обиљежја (просторни размјештај центара и просторних веза међу њима, густина и степен повезаности елемената система и др.).

Географски положај – Основна одлика географског положаја градова Републике Српске је њихов просторни смјештај у долинама рјечних токова. Наиме, најзначајнији градови који чине вкостург урбаног система Републике Српске развили су се у долинама ријечних токова. У долини Брбаса развила се Бањалука као највећи град у Републици Српској (РС), Грађашка и Српски Брод у долини Саве, Добој у долини ријеке Босне, Пријedor у долини Сане, Зворник у долини Дрине, Бијељина на макроплавини у близини ушћа Дрине у Саву, итд. "Само уз долине ријечних токова концентрисано је око 70% урбаног становништва Републике Српске" (1, 87). Географски положај градова РС, у фази урбогенезе био је један од иницирајућих фактора настанка и размјештаја урбаних нуклеуса, док у рецентној фази обликовања урбаног система игра значајну улогу у њиховом развоју и хијерархијском и функционалном дефинисању. Долински карактер географског положаја градова РС у иницијалној фази њиховог настанка и размјештаја може се посматрати двојако. Прво, долински простори РС имају најповољније локационе карактеристике (геоморфолошке, хидролошке и др.) за развој градова, што је у иницијалној фази њиховог настанка био један од лимитирајућих фактора. У том смислу посебно су погодни били широки долински простори великих ријека на простору дна панонског басена и перипанонског обода (нпр. долина Саве), као и котлинска проширења у долинама ријека у планинској области. Друго, долине ријека представљају природне трансферзале којима се, од како је људског рода, одвија циркулација људи, роба

и информација, или другим ријечима речено дуж којих се одвија интезивна просторна циркулација и контракција друштвеногеографских процеса. На мјестима сучељавања поменутих трансферзала или у долинама дуж којих се одвијала интезивнија просторна циркулација друштвеногеографских процеса, односно на мјестима где је дошло до њихове контракције настали су иницијални урбонуклеуси. У том смислу у Републици Српској највећи значај су имале већ поменуте ријечне долине.

Управо, долинска трансферзалност као најзначајнија компонента географског положаја градова Републике Српске има велики значај и у рецентној фази обликовања урбаног система. Градови који су смјештени у долинама ријека дуж којих се одвија интезивна просторна циркулација људи, роба и информација имају већи вфункционални капацитет, као и виши хијерархијски ниво у урбаном систему РС. Са овог аспекта највећи значај имају долина Саве која се пружа сјеверним дијелом РС у правцу запад-исток, представљајући сјеверну осовину развоја мреже насеља (Грађашка-Србац-Српски Брод-Дервента¹, Шамац, Бијељина); Долина Врбаса која има уздужни правац пружања, представља дио природне споне између панонског басена на сјеверу и јадранског на југу што јој даје велики наднационални трансферзални значај (Бањалука); Долина Дрине са уздужним правцем пружања (сјевер-југ) има интегративни значај на националном нивоу и представља источну осовину развоја мреже насеља РС (Бијељина, Зворник, Братунац, Вишеград, Србије), Долина Босне, у бившој СР БиХ одликовала се великим концентрацијом становништва, привредних активности и насеља, те интезивном циркулацијом људи и роба, што јој даје велики трансферзални значај (Добој) и др.

Просторни размјештај геопотенцијала веома је важан фактор који утиче на развој и размјештај градова. Република Српска је подручје са врло израженом просторном хетерогеношћу у погледу размјештаја природног потенцијала. То произилази из чињенице да је РС смјештена у простору великих природних хетерогености. Тако њени сјеверни дијелови захватају дио панонског басена који се одликује повољним природним условима (морфологија, клима и др.) за развој пољопривреде. Специфичан морфолошки склоп терена омогућава, осим унутрашњих, и интеррегионалне везе и укључивање овог простора у шире економско и социјално географски простор. Јужније од издвојене зоне је перипанонски обод. На овом простору налазе се значајне резерве минералних сировина (жељезна руда, угља и др.). Широко је отворен ка панонском басену великим бројем ријечних токова који га пресецају, што такође омогућава његово укључивање у интеррегионалне процесе. На перипанонски обод наставља се планинско-котлинска зона, са значајним шумским, хидроенергетским, рудним и потенцијалом за развој туризма. Међутим, карактерише је неповољан морфолошки склоп у смислу интезивнијег повезивања ових простора у савремене интеррегионалне процесе. У овом смислу нешто већи значај имају долински простори и котлинска проширења у њима, поготово долински простори ријечних токова који представљају дио природне споне између панонског басена на сјеверу и јадранског басена на југу (Врбас, Босна, Дрина). ВС обзиром на повољност природних

¹Дервента се налази у долини Украине која је десна притока ријеке Саве, међутим због геоморфолошких обиљежја (широко отворена ка долини Саве) и просторно-функционалне хомогености може се сматрати да Дервента припада издвојеној, сјеверној, осовини развоја мреже насеља РС.

услови за развој и концентрацију производних активности и за настанак већих агломерација на простору Републике Српске истичу се: бањалучко подручје, Посавина и Семберија, доњи ток долине Босне и дијелови Подриња. Источна Херцеговина и романијски простор немају значајнијих компаративних предности за снажнији развој производних активности, које би подстакле настанак већих градских агломерација, изузев Требиња. Дакле, главну осовину развоја мреже насеља и центара чинили би правац исток-запад (Бањалука-Добој-Брчко²-Бијељина) и правац сјевер-југ (Бијељина-Зворник-Вишеград-Србиње-Требиње). Поред ова два, има још неколико важнијих праваца, као што су: Бањалука-Пријedor-Нови Град; Бањалука-Мркоњић Град; Српско Сарајево-Рогатица-Вишеград и Српско Сарајево-Зворник”(1,88).

Просторна организација саобраћајне инфраструктуре представља важан фактор размјештаја и развоја градова. Општа оцјена стања саобраћајне инфраструктуре на простору РС указује да је она недовољно развијена, да је не компактна и да се налази у веома лошем техничком стању, што преставља један од лимитирајућих фактора, како за интезивније унутрашње (национално), тако и интеррегионално повезивање и укључивање у савремене регионалне процесе. Посебно треба истаћи недовољно развијену жељезничку мрежу која преставља битан сегмент укупног регионалног развоја и повезивања. “Већина градова Републике Српске у односу на саобраћајно-географске услове налази се на путевима првог и другог реда, а њихова међусобна просечна удаљеност по дужини друмске комуникације је 50 км. Те удаљености су мање у зони Српског Сарајева, дијелом у Бањалучкој регији, па и на простору Посавине, док су значајно веће на простору Херцеговине и Романијско-подрињске регије. Већина градова се налази на раскрсницама важнијих путних праваца. четири путна праваца се укрштају у Бањалуци, Бијељини, Брчком, Приједору, Требињу и Добоју, док се три пута укрштају у Билећи, Новом Граду, Шамцу, Дервенти, Рогатици, Вишеграду и Зворнику. Жељезничка и друмска мрежа путева у међуратној (социјалистичкој) фази није довела до промјена у просторном размјештају градова или је утицала на појачан темпо урбанизације. На овим путним правацима или модернизованим комуникацијама запажа се концентрација становништва у неким градовима, али и концентрација становништва у руралним насељима, која постепено добијају урбани карактер и имају тенденцију прерастања у градска насеља”(1,88).

Просторни размјештај центара

Према дефинисаном критеријуму издвојена су 23 градска центра која чине “костур” мреже насеља и урбаног система Републике Српске. У њима је живјело 607.300 становника (40,7% укупног становништва РС), док је број становника у њиховим општинским подручјима износио 1.185.560 становника (79,5% укупног становништва РС) – таб. 1. Просторни размјештај центара је неравномјеран што се види из табеле бр. 2 и слике 1.

² Арбитражном одлуком међународног арбитра Брчко је проглашено засебним дистриктом тако да је издвојено из административног, управног и територијалног оквира РС стога ће у овом раду овај градски центар бити изостављен из анализе.

Табела 1 - Република Српска - Број становника још општинама и градским центрима

	1981.			1991.			2001.		
	opština	centar	% urbanog	opština	centar	% urbanog	opština	centar	% urbanog
Banjaluka	183618	123937	67.5	195692	143079	73.1	221096	178000	80.5
S. Sarajevo							117971	70000	59.3
Bijeljina	92808	31124	33.5	96988	36414	37.5	107600	60000	55.7
Prijedor	108868	29449	27		34635	30.7	96929	43000	44.3
Doboj	99548	235558	23.6	102549	27498	26.8	79042	33000	41.7
Trebinje	30372	17271	56.8	30996	21870	70.5	30822	28000	90.8
Gradiška	58095	14300	24.6	59974	16841	28	60446	21000	34.7
Đeravica	57010	14357	25.2	56489	17748	31.4	42006	21000	49.9
Zvornik	73845	12147	16.4	81295	14584	17.9	50776	19000	37.4
Srbinje	44661	11530	25.8	40513	14335	35.3	25039	17000	67.9
S. Brod	32282	12506	38.7	34138	14098	41.3	20177	17000	84.2
Novi Grad sa S. Kostajnicom	42142	12106	28.7	41665	13588	32.6	38362	16000	41.7
Koz. Dubica	30867	11170	36.2	31606	13680	43.3	34319	16000	46.6
Mrkonjić Grad	29684	6620	22.3	27395	8422	30.7	19675	9500	48.2
Visegrad	23201	5988	25.8	21199	6902	32.5	19065	8000	41.9
Prijevor	48956	6187	12.6	47055	8104	17.2	49040	8000	16.3
Modrica	34541	1825	5.3	35613	10354	29.1	27217	8000	29.3
Teslić	60434	6660	11	59854	8655	14.4	48157	7500	15.5
Bileća	13199	5763	43.6	13284	7568	56.9	12094	6800	56.2
Nevesinje	16326	3605	22.1	14448	4068	28.1	18666	5500	29.4
Celinač	18354	3135	17.1	18713	4857	25.9	17252	5000	29
Gacko	10279	2602	25.3	10788	4584	42.5	10137	5000	49.3
Laktasi	27676	2607	9.4	29832	3483	11.6	39672	5000	12.6
UKUPNO	1136766	358448	31.5	1162629	435567	37.45	1185560	607300	51.22474

Извор: За 1981. и 1991. Резултати пописа. За 2001. - број становника по општинама прогнозни подаци, Статистичког завода Републике Српске број становника по центрима прогнозни подаци из Просторног плана Републике Српске (1.4)

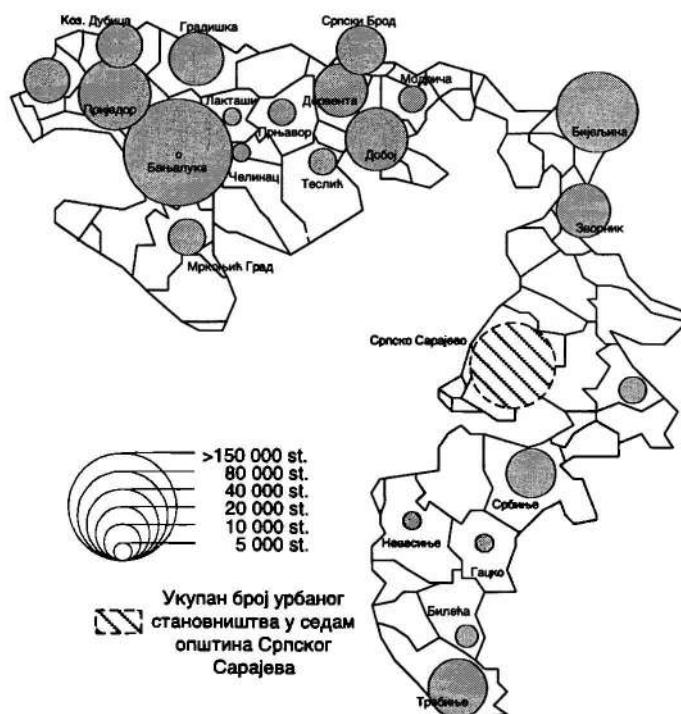
Табела 2 – Проспјорни размјештај урбаних центара ћоја по регионалним цјелинама (2001. године – ћројена)

Величинска категорија (становника)	Бањалучка регија	Добојска – бијељинска регија	Сарајевско-зворничка регија	Србијско-требињска регија	Укупно
5000-10000	4	2	1	3	10
10000-20000	2	1	1	1	5
20000-30000	1	1	-	1	3
30000-40000	-	1	-	-	1
40000-50000	1	-	-	-	1
50000-60000	-	1	-	-	1
60000-70000	-	-	1	-	1
> 170000	1	-	-	-	1
Укупан број центара	9	6	3	5	23

Извор: према табели 1

С обзиром на компаративне предности и вриједности геопотенцијала, као и на историјске околности, на простору РС развила се мрежа од 23 центра који припадају различитим величинским категоријама и који имају неравномјеран просторни размјештај.

Слика 1 - Република Српска - градови ћеко 5000 становника у 2001. години (јројена)

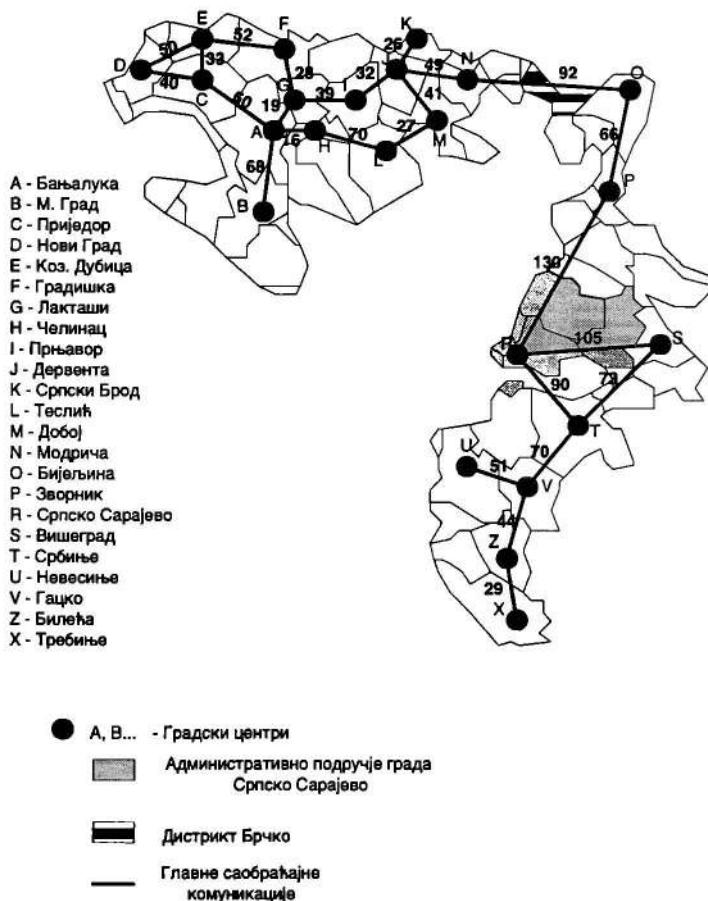


Највећи број центара концентрисан је у Бањалучкој регији, на простору од 8550 km² налази их се 9, или у просјеку по један центар на сваких 950 km². На простору Добојско-бијељинске регије налази се 6 центара (у просјеку један на сваких 750 km²). Простор Сарајевско-зворничке регије опслужују три или на сваких 1666 km² по један функционални центар. На простору Србињско-требињске регије налази се 5 градских нодуса, или у просјеку по један на сваких 1200 km². Просторни размештај и густина центара указују на неравномеран интезитет регионалног развоја мреже насеља, што представља један од проблема функционалне организације и стварања компактног урбаниог система Републике Српске.

Тополошка обиљежја урбаниог система

Тополошка обиљежја урбаниог система Републике Српске, сачињеног од 23 урбана центра и великог броја просторнофункционалних веза међу њима, приказан је на слици бр. 2.

Слика 2 - Тополошка обиљежја урбаних система Републике Српске



Основне мјере које се примјењују у анализи тополошких обиљежја урбаних система произилазе из основних теоријских и методолошких поставки теорије графова. Неке од тих мјера су: бета индекс, алфа индекс, Кенигов број, Пи индекс, цикломатични број. Анализа мрежа заснива се на три основна параметра: броју чворишта (B), броју веза између њих (E), и броју независних субграфова у мрежи (Г), (2, 212)³.

Вриједност бета индекса у посматраној мрежи центара РС износи 1,13 што указује на веома слабу повезаност мреже. Значи, урбани систем РС с обзиром на просторну повезаност центара (чворишта) у њему представља некомпактан систем са не развијеном структуром просторних веза. Вриједност алфа индекса за РС износи 22,2% што је још један показатељ неразвијеност просторне структуре система.

Према Кениговом броју тежиште тополошког система мреже центара РС налази се у Дервенти. Према тополошком централитету Бањалука као највећи град у РС и као најзначајнији функционални центар налази се на десетом мјесту. Значи да постоје значајне диспропорције између тополошког и функционалног централитета, што је још један од фактора који се негативно одражава на функционисање урбаног система РС.

ФУНКЦИОНАЛНА ОБИЉЕЖЈА, ХИЈЕРАРХИЈА ЦЕНТАРА И ФУНКЦИОНАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА ПРОСТОРА

Специфичности геопотенцијала простора и друштвеноекономског развоја условили су постојећу мрежу насеља и центара Републике Српске, као и њихове популацијско-демографске, физиономске и функционалне карактеристике.

Функционална обиљежја градова су важан фактор просторне организације. Нодална регија као форма просторно-функционалне организације детерминисана је функционалним обиљежјима насеља. Од развијености функцијских структура и "функционалне тежине" урбаних центара зависи карактер и интезитет функционалне повезаности у мрежи насеља, а тиме и ниво функционалне интегрисаности одређеног простора. Функцијска структура и "функционална тежина" урбаних центара одређује њихов централитет и хијерархијски положај у мрежи насеља или урбаном систему, што указује на значај поједињих градова у регионалној организацији простора. Централитет и хијерархија насеобинских нодуса директно произилазе из њихових функционалних обиљежја.

³ Бета индекс је мјера степена повезаности мреже. Показује однос броја веза и чворишта у мрежи (E/B). Вриједности индекса се крећу у интервалу од 0 до 3. Што је већа вриједност индекса то је и мрежа графа (система) сложнија и повезанија. И алфа индекс указује на развијеност структуре система, односно показује степен повезаности мреже. Изражава се у постоцима. Вриједност од 100% указује да је стварни број кругова (затворених структура) једнак максималном броју кругова. Као мјера централитета мреже користи се Кенигов број, он показује максимални број најкраћих веза неког чворишта до неког другог чворишта у мрежи. Средишње мјесто у мрежи има центар са најмањом вриједношћу (2,212).

Табела 3 - Показатељи развијености функцијске структуре градова РС у 2001. г

	ранг величине према броју становника	број регистрованих дјелатности ⁴	развијености функцијске структуре ⁵ у %	индекс развијености функцијске структуре у односу на Бањалуку	ранг функцијске развијености
Бањалука	1	133	66.16	100	1
С. Сарајево	2	81	40.29	61	2
Бијељина	3	61	30.34	45.8	6
Пријedor	4	77	38.30	57.9	3
Добој	5	57	28.35	42.8	7
Требиње	6	62	30.84	46.6	5
Грађишка	7	69	34.32	51.8	4
Дервента	8	27	13.43	20.3	21
Зворник	9	34	16.91	25.5	14
Србиње	10	43	21.39	32.3	11
С. Брод	11	30	14.92	22.5	18
Нови Град	12	42	20.89	31.5	12
Коз. Дубица	13	48	23.88	36	10
М. Град	14	28	13.93	21	20
Вишеград	15	24	11.94	18	23
Прњавор	16	49	24.37	36.8	9
Модрича	17	37	18.4	27.8	13
Теслић	18	34	16.91	25.5	15
Билећа	19	32	15.92	24	16
Невесиње	20	29	14.42	21.8	19
Челинац	21	32	15.92	24	17
Гацко	22	25	12.43	18.7	22
Лакташи	23	51	25.37	38.3	8

Табела урађена према подацима Статистичког завода Републике Српске (Број запослених радника по дјелатностима (ЈКД) по општинама – март 2001.)

Урбани систем РС чине 23 урбана центра. Сваки од њих има одређену функцијску структуру и функционални капацитет од чега зависи њихов значај и улога у урбаном систему РС и њеној регионалној организацији. Да би се одредили значај и улога градова РС, као центара развоја и фактора регионалне организације простора, неопходно им је одредити централитет и хијерархију⁶.

Према показатељима функцијске развијености (табела 3.) утврђена је хијерархија центара у мрежи насеља Републике Српске. У нашем случају извршено је

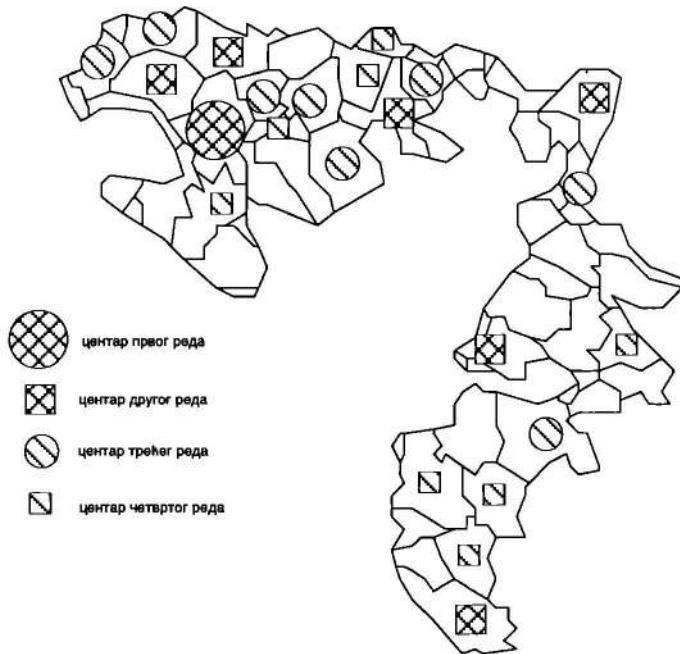
⁴ Број дјелатности у терцијарном и квартарном сектору према ЈКД.

⁵ Процентни удио броја регистрованих дјелатности у односу на максимални могући број (201) дјелатности терцијарног и квартарног сектора према ЈКД класификацији дјелатности

⁶ Централитет градова РС утврђен је на основу броја централних функција. У нашем случају под централним функцијама подразумјевају се услужне дјелатности. Број централних функција представља број регистрованих дјелатности у терцијарном и квартарном сектору. Број регистрованих дјелатности, односно број централних функција, указује на развијеност функцијске структуре одређеног центра. Што неки центар има већи број централних функција тим има и развијенију функцијску структуру. Развијеност функцијске структуре указује на значај града у систему насеља. Што неки град има развијенију функцијску структуру то му је и значај у урбаном систему већи, самим тим има и већи степен централитета.

четверостепено груписање центара према ниво у развијености функцијске структуре (Слика 3.).

Слика 3 - Хијерархија центара према степену развијености функцијске структуре



Показатељи функцијске развијености указују на примарно значење Бањалуке као центра са најразвијенијом функцијском структуром и највећим степеном централитета у мрежи насеља Републике Српске. Развијеност функцијске структуре другогрангованог центра је мања за 40 индексних поена од Бањалуке. Према томе у хијерархији центара у мрежи насеља РС Бањалука се издвојита као центар првог реда, што јој даје карактер макрорегионалног центра чије везе и утицаји прелазе оквире Републике. Њен значај у просторно-функционалној организацији простора је двојак. Прво, као центар са најразвијенијом функцијском структуром и највећим степеном централитета представља главни интегративни фактор у просторно-функционалној организацији Републике Српске. Друго, с обзиром на своје функције, структуру и положај она има велики значај у укључивању РС у међународне регионалне интеграционе процесе.

Као центри другог хијерархијског нивоа издвојају се они чији се степен развијености функцијске структуре креће у интервалу од 40-50 индексних поена. Припадају им градови Сарајево, Бијељина, Пријedor, Добој, Требиње и Грађишча. У мрежи насеља РС имају регионални значај. Њихов утицај се испољава у читавој или у знатном дијелу регије у којој се налазе. У просторно-функционалној интеграцији РС ови центри имају велики значај јер представљају главне дијелове развојних осовина. Посебан интерес треба да се усмјери на развој центара у источном дијелу РС који је дosta функционално некомпактан и који нема центра са примарним значењем функционалне развијености, за разлику од

западног дијела РС који је релативно функционално компактан и где Бањалука представља главни кохезиони фактор функционалне интеграције простора.

Центри трећег хијерархијског нивоа су Србиње, Зворник, Модрича, Теслић, Прињавор, Лакташи, Нови Град и Козарска Дубица имају улогу субрегионалних центара. Њихов значај се огледа у томе што су они главни интегративни фактор повезивања комплементарних подручја са регионалним центрима. У источном дијелу Републике Српске где само три центра другог хијерархијског нивоа опслужују комплетан простор, који је површински релативно велик а функционално не обједињен, центри трећег хијерархијског нивоа добијају улогу регионалних центара (Зворник и Србиње).

Центри четвртог хијерархијског нивоа (Билећа, Гацко, Невесиње, Вишеград, Дервента, Српски Брод, Челинац и Мркоњић Град) представљају најнижу степеницу у функционалној организацији простора. Значај им је већи у источном дијелу РС где су недовољно развијени центри већег хијерархијског нивоа. Они представљају интегративни фактор просторно-функционалног повезивања општинских подручја у субрегионалне системе.

Дефинисање и утврђивање централитета појединих центара могуће је утврдити и одређивањем "вишка функција". Ако се неки од показатеља (нпр. број централних функција, број становништва запосленог у централним функцијама...) који указује на функционална обиљежја подијели са бројем становника датог простора добије се просјечан број функција по становнику. У нашем случају као показатељ функцијске развијености узет је број становника запослених у услужном сектору дјелатности (терцијарни и квартарни сектор). У том случају када се подијели број становништва запосленог у услужним дјелатностима у РС (93 000) са укупним бројем становника РС (око 1 400 000) добије се показатељ који се може означити као *просјечан број централних функција ћој једном становнику*. За РС тај показатељ има вриједност 0,06 што значи да једног становника РС у просјеку опслужује 0,06 централних функција. Када се просјечан број централних функција помножи са бројем становника по појединим центрима добије се показатељ који означава колико би поједини центри требали имати централних функција (број запослених у услужном сектору) пропорционално у односу на Републику. Нпр. Бањалука има 178 000 становника, када се тај број помножи са просјечним бројем централних функција по становнику на државном нивоу (0,06), што значи да би Бањалука у пропорционалним односу према Републици требала имати 10 680 запослених у услужном сектору (хипотетички функционални капацитет). Међутим, због различитих фактора и услова развоја појединих центара њихов стварни функционални капацитет се разликује од хипотетичког капацитета који је пропорционалан Републици. Стога, када се од стварног функционалног капацитета (брож запослених у услужним дјелатностима) добије хипотетички функционални капацитет (брож запослених у услужним дјелатностима који би имали поједини центри да су се развијали у складу са Републиком) добије се "вишак/мањак функција" по центрима. Нпр. Бањалука има стварни функционални капацитет 26 083 када се од тог броја одузме хипотетички функционални капацитет (10 680) добије се број од 15 403 који указује да Бањалука има "вишак функција" у датој вриједности⁷.

⁷ Објашњени поступак се може изразити и помоћу математичког обрасца (модификовани образац одређивања централитета од Кристалера): $B\Phi = ZU\bar{C} - C\bar{Z} * ZUR/CR$

Где су: $B\Phi$ – Вишак функција

$ZU\bar{C}$ – Запосленост у услужном сектору у центрима

Примјеном дефинисаног поступка израчунати су "функционални вишкови" за урбани центре у мрежи насеља РС (табела 4). Вишак функција указује на значење центра, односно његов степен централитета у систему насеља. Центар који има већу вриједност вишке функција има већу гравитациону снагу, односно има веће комплементарно подручје, те му је тим и степен централитета већи.

ПРЕЦИЗНИЈЕ ДЕФИНИСАЊЕ СТЕПЕНА ЦЕНТРАЛИТЕТА И КОМПЛЕМЕНТАРНОГ ПОДРУЧЈА ПОЈЕДИНИХ ЦЕНТАРА МОЖЕ СЕ УТВРДИТИ УКОЛИКО СЕ ИЗРАЧУНА ПРОЦЕНТУАЛНИ УДИО ВИШКА ФУНКЦИЈА ПОЈЕДИНИХ ЦЕНТАРА У ОДНОСУ ПРЕМА УКУПНОМ ВИШКУ ФУНКЦИЈА ЦЕНТАРА У РС, ТЕ СЕ ТАЈ ПРОЦЕНAT ПРЕСЛИКА НА УКУПАН БРОЈ СТАНОВНИШТВА У РЕПУБЛИЦИ⁸.

Величина комплементарног подручја појединих центара, изражена у броју становника, приказана је у табели 4. Ова вриједност одражава број становника који гравитира ка појединим центрима укључујући и општинска подручја центара. Да би се одредио надопштински значај центара, односно да би се утврдио број становника који гравитира ка појединим центрима ван његовог општинског подручја, потребно је од датих вириједности одузети број становника који живе у општинском подручју. Добијене вриједности (табела 4) указују на значај појединих центара у мрежи насеља РС, те на њихову улогу у регионалној организацији простора.

На основу добијених резултата извршена је анализа просторно функционалне организације Републике Српске, те су донијети закључци о значају појединих градова. Пошто су уочене велике разлике у расподјељу резултата (табела 4), како у територијалном, тако и у величинском облику, извршено је њихово груписање. Према величини комплементарног подручја (без општинског простора центара) центри су подијељени у четири величинске групе, које истовремено означавају степен њиховог централитета и хијерархијски ниво (карта 4). Издвојени су сљедећи хијерархијски нивои:

- Први хијерархијски ниво (величина комплементарног подручја већа од 400 000 становника) има Бањалука,
- Други хијерархијски ниво (30000-100000 становника) имају Приједор, Добој, Бијељина, Зворник, Српско Сарајево, Србиње и Требиње
- Трећи хијерархијски ниво (15000-30000 становника) имају Нови Град, Мркоњић Град и Грађишка,
- четврти хијерархијски ниво (до 15000 становника) имају Белећа, Гацко, Невесиње, Вишеград, Теслић, Модрича, Челинац

СЦ – Број становника у центрима
ЗУР – Запосленост у услужном сектору у држави
СР- Становништво државе

⁸ Нпр. удио вишке функција Бањалуке (15 403) у укупном вишку функција центара РС (46 197) износи 33,3%. Када се дефинисани постотак преслика на укупан број становника РС долази се до сазнања да вишак функција Бањалуке у просјеку опслужује 496 500 становника, што представља величину комплементарног подручја Бањалуке. Дефинисани поступак може се изразити обрасцем:

$$КП = (ВФ / ВФ * 100) * СР / 100$$

Где је: КП – Величина комплементарног подручја центра (број становника), ВФ – Вишак функција центра, СР – Број становника државе

Табела 4 – Показатељи централитета и величине комплементарних подручја градова

	вишак функција	ранг према вишку функција	величина комплементарног подручја ⁹ (број становника)	ранг	величина компл. Подручја ¹⁰ (број становника)	ранг
Бањалука	15403	1	496500	1	453404	1
С. Сарајево	3249	3	104860	3	56889	3
Бијељина	2740	5	88432	5	40832	6
Приједор	3101	4	100083	4	46154	5
Добој	4367	2	140943	2	94901	2
Требиње	1699	8	54834	8	52012	4
Грађишка	2027	7	65420	7	25974	9
Дервента	- 301	23	- 9714	23	- 30720	23
Зворник	2072	6	66873	6	35097	7
Србобран	1158	13	37374	13	29335	8
С.Брод	- 1	22	- 32	22	- 3209	21
Нови Град	1471	11	47476	11	25114	10
Коз. Дубица	406	21	13103	21	- 5216	22
М. Град	1012	14	32661	14	22486	11
Вишеград	524	19	16911	19	5846	19
Прњавор	1542	9	49767	9	8727	15
Модрича	826	15	26658	15	7438	16
Теслић	1532	10	49444	10	8787	14
Билећа	492	20	15879	20	10585	13
Невесиње	613	16	19784	16	6618	17
Челинац	568	17	18332	17	6080	18
Гацко	527	18	17008	18	11871	12
Лакташи	1170	12	37761	12	3089	20

Извор: као и табела број 3

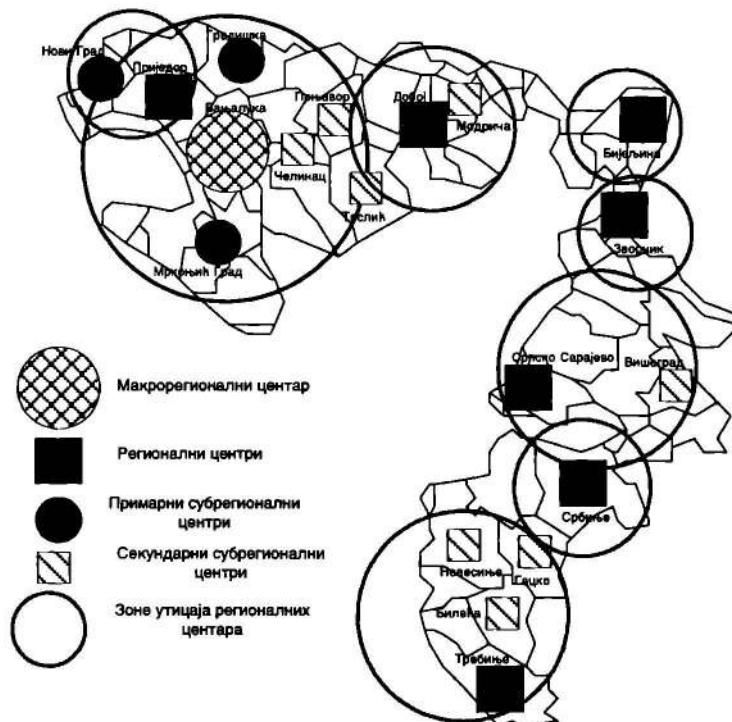
Улога Бањалуке у регионалној интеграцији простора РС је вишезначна. Прво, Бањалука је једини град који има велики значај у укључивању Републике Српске у међународне интеграционе процесе. Друго, као политичко-административни центар Републике Српске има централно значење у интеграцији цјелокупног простора РС. Треће, функционална развијеност, демографска величина, територијални домет, истичу Бањалуку као један снажан макрорегионални центар који има велику улогу у интеграцији цјелокупног западног дијела РС. Према датим прорачунима величина комплементарног подручја Бањалуке (без општинског подручја) као макрорегионалног центра износи 453 404 становника. Овај величински квантум би одговарао броју становника 20 општина сјеверозападног дијела РС, то су: Грађишка, Кнежево, Котор Варош, Лакташи, Прњавор, Србац, Челинац, Приједор, Козарска Дубица, Крупа на Уни, Нови Град, Српска Костајница, Српски Сански Мост, Mrкоњић Град, Језеро, Купрес, Петровац, Српски Дрвар, Српски Кључ, Шипово (карта 4). Уважавајући територијалну организацију и просторну повезаност, те значење вишака функција Бањалуке, наведена насеља и њихова функционална подручја

⁹ Заједно са општинским подручјем центра

¹⁰ Без општинског подручја

се могу означити као комплементарно подручје Бањалуке. У дефинисаном простору површине 8550 km² (34 % територије РС), заједно са општинским подручјем Бањалуке, живи 659 417 становника, или око 45% укупног становништва РС. У простору где Бањалука има централно значење развијена су насеља која према издвојеној класификацији припадају свим хијерархијским групама, Приједор (друга хијерархијска група – регионални центар), Нови Град, Грађишка и Мркоњић Град (трећа – примарни субрегионални центри), те Челинац и Прњавор (четврта – секундарни субрегионални центри). Остали припадају групи општинских центара са малим степеном централитета. Стога, у издвојеном урбаном подсистему урбаног система РС, Бањалука има значење макрорегионалног центра. Због развијености центара свих хијерархијских нивоа, те њихове снажне функционалне повезаности, закључујемо да се ради о једном функционално компактном и хомогеном простору.

(Слика 4 - Проспирно-функционална организација хијерархија центара и величина комплементарних подручја)



Другом хијерархијском нивоу припадају центри који чине саставне дијелове развојних осовина. Та група центара се може означити као регионални центри. Њој припадају: Приједор, Добој, Бијељина, Зворник, Српско Сарајево, Србиње и Требиње. Анализирајући њихов територијални размештај (карта 4) са аспектом функционалне организације простора утврђено је да је он доста повољан.

Наиме, они су правилно размјештени почев од крајњег западног до крајњег јужног дијела РС. То је изузетно важна предпоставка просторно-функционалне организације простора РС. Ова група центара представља најважнију карику у регионалној организацији РС. У том смислу они су главни интегративни фактор. С обзиром на њихов просторни размјештај и просторну повезаност издвајају се двије главне функционалне осовине развоја: осовина развоја запад-исток (Приједор, Добој, Бијељина) и осовина сјевер-југ (Бијељина, Зворник, Српско Сарајево, Србиње, Требиње). Значи, ови центри и осовине које повезују у будућности треба да буду главни интегративни фактор у повезивању целокупног простора РС. Посебна пажња требала би да се усмјери на развоју саобраћајне инфраструктуре како би центри и простор између њих постао стварна осовина развоја Републике Српске. С обзиром на облик територије Републике Српске то би имало велику стратешку важност. Посебна пажња треба да се усмјери на осовину сјевер-југ јер се ради о простору који граничи са Србијом. Стога она треба да постане главни интегративни фактор хомогенизације (економске, културне, и др.) српских простора са обе стране ријеке Дрине. Значи, у будућности регионалне центре не би требало посматрати одвојено, него само као саставне дијелове осовина развоја.

Трећем и четвртом хијерархијском нивоу припадају примарни и секундарни субрегионални центри. Њихов значај у регионалној интеграцији простора огледа се у томе што они представљају карику у повезивању мањих општинских центара и њихових комплементарних подручја у јединствени насеобински систем РС. Велика им је важност, поготово у простору слабије развијених регионалних центара и мале густине мреже насеља. Прије свега у источном дијелу РС где ови центри треба да одиграју једну од важнијих улога у регионалној интеграцији простора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Просторни план Републике Српске, Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука 1996. г
2. Вреск, М. (1984): Урбана географија. Школска књига, Загреб
3. Вреск, М (1990): Град у регионалном и урбаном планирању, Школска књига, Загreb
4. Вељковић, А (1988): Градови – центри развоја у мрежи насеља средње Србије. Географски институт “Јован Цвијић”, САНУ, књ. 43. Београд
5. Вељковић, А., Јовановић, Р., Тошић, Б. (1995): Градови Србије центри развоја у мрежи насеља. Географски институт “Јован Цвијић”, САНУ, књ. 44. Београд
6. Тошић, Д. (2000): Градски центри – фактори регионалне интеграције Србије. Гласник Географског друштва Републике Српске. Св. 5. Бањалука
7. Тошић, Д. (1999): Град у регији. Гласник Географског друштва РС. Св.4. Бањалука

Davorin Bajic

CITY CENTRES FOR DEVELOPMENT AND THEIR IMPORTANCE FOR REGIONAL ORGANIZATION OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

SUMMARY

By structural, functional and regional analysis of towns settlements with utilization of adequate quantum and quality methods there were determined primary attributes for the network of towns' centers in Republik of Srpska. Towns centers with all symbols (spatial, topology, functional, hierarchy, structural, etc.) represents "polarity of development" and according to that they have great influence in regional organization geospatial structure. Currently in accordance to defined characters of towns' centers (spatial, structural, functional and hierarchy) is determined as base of spatial-functionality difference as well as modality of regional organization in the area of Republic of Srpska.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 551.44(497.6)

Оригинални научни рад
Милован Р. Пецељ¹, Слободан Б. Марковић²,
Млађен Јовановић², Јелена Пецељ¹

НОВИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА
ПЕЋИНЕ ОРЛОВАЧА

Апстракт: Пећина Орловача је удаљена 10 км од Пала, односно 15 км од Сарајева. Улаз у пећину се налази на 948 м надморске висине. Истраживања пећине су започета 1975., а садашњи главни улаз је проширен 1984. године. Тренутно је истражено око 2.500 м канала, тако да Орловача представља после пећине Вјетренцица најдужи испитанини спелеолошки објекат у Босни и Херцеговини. Током августа и септембра 2002. године на иницијативу Филозофског факултета реализован је пројекат туристичког уређења пећине. Уређено је око 500 м стаза за посетиоце у најатрактивнијем делу пећине.

Упоредо са пројектом туристичког уређења вршена су прелиминарна спелеолошка, биоспелеолошка, палеонтолошка и археолошка истраживања. Бројни и разноврсни фосилни остаци пећинског медведа упућују на велики аплеонтолошки значај овог локалитета. Прелиминарни резултати биоспелеолошких истраживања говоре о присуству ендемичне ентомофауне. На падини испод главног пећинског улаза и улаза у Зовару и Округлу пећину нађени су археолошки артефакти из касног бронзаног доба. Научни значај поменутих открића наводи на потребу оснивања истраживачко-едукационог центра, који би поред пећине садржао и етно село које треба да се изгради на обалама Сињеве.

Кључне речи: биоспелеологија, Босна и Херцеговина, пећина Орловача, Република Српска и спелеологија.

Abstract: Orlovača cave is situated only 10 km away from Pale and 15 km away from Sarajevo, at 949 m above sea level. In 1975 the first explorers entered the cave, but the entrance that we use nowdays dates from 1984. Consisting of 2.500 m of explored passages and halls, Orlovaca is the longest cave in Bosnia and Herzegovina, after Vjetrenica Cave. During August and September 2002, through the initiative of the Faculty of Philosophy in Pale 500 m of the total lenght of the passages with the most beautiful cave ornaments were made accessible for the tourist visits.

¹ Одсјек за географију, Филозофски факултет Српско Сарајево

² Центар за квартарна истраживања, Универзитет у Новом Саду

The variety of important signs of life discovered in the cave selects it among the richest palaeontological sites in the region. The most important palaeontological findings are many different cave bear skeleton fragments. Preliminary biospeleological data, also showed interesting findings. The signs of prehistoric culture were spotted on the slope leading to the main cave, Zovara and Okrugla cave entrances. The age of the said remnants places them in the late Bronze Age. Because of its scientific and aesthetic characteristics the cave is destined to become the focus of the research and educational projects of the Faculty of Philosophy in Pale. The center is planned to be built on the banks of the Sinjeva river.

Key words: archeology, biospeleology, Bosnia and Herzegovina, Orlovača cave, Republik of Srpska and speleology,

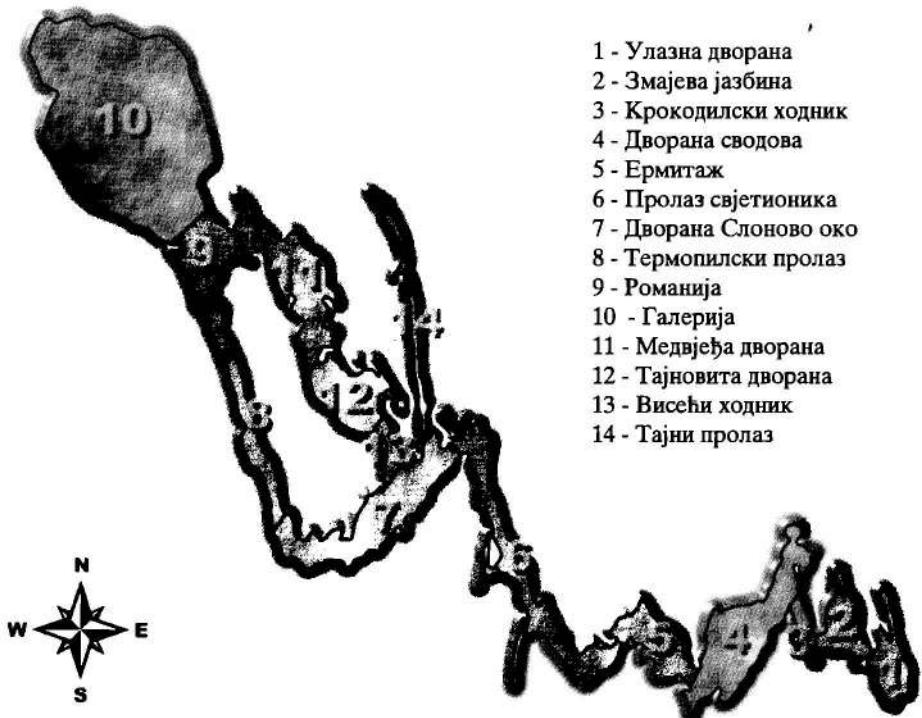
Увод

Пећина Орловача (948 м) се налази на истоименом узвишењу (1.056 м) у западном дијелу романијског свода (1.653 м), у сливу Мокрањске Миљацке, односно у долини њене десне притоке Сињеве. У подини стрмих одсјека Орловаче на којима се истичу пећински отвори налази се засек Доње Сињево, које је повезано са Сумбуловцем макадамским путем дужине 1 км. Кроз Сумбуоловац пролази магистралним путем Сарајево – Пале – Соколац, који обезбеђује лаку доступност овом спелеолошком локалитету. Најближи градски центри су Пале и Сарајево, који су удаљени само 10, односно 15 км, тако да се пећина и њена најближва околина налазе у излетничким зонама ових центара (карта 1.). Туристичко уређење спелеолошког, етнолошког и еколошког пункта Орловача иванредно су уклапа у постојећи просторни размештај туристички атрактивних локалитета, а у околини Сарајева (Јахорина, Бјелашница, Требинје). Наведене чињенице указују да пећина Орловача има врло повољан туристичко-географски положај.

Истраживања пећине Орловача почела су 1975. године чланови спелеолошког друштва "Зелена брда" из Требиња браћа Мирослав и Божидар Куртовић и чланови спелеолошке секције планинарског друштва "Јахорина" из Сарајева Момчило Пиљевић и Мухамед Хациабдић. Наведени спелеолози препузали кроз 206 метара дуги, уски пећински канал, који ће касније добити име Улаз ђрвих испараживача, и тада се пред њима указао знатно пространији главни канал препун пећинских украса изузетне љепоте. Након снимања пећинских канала утврђено је да треба рашчистити обурвани материјал на садашњем улазу у пећину. Уклањање 300 кубних метара одроњеног материјала на улазном дијелу је завршено



Карта 1. Положај пећине Орловача



Слика 1. - Морфолошке цјелине пећине Орловача

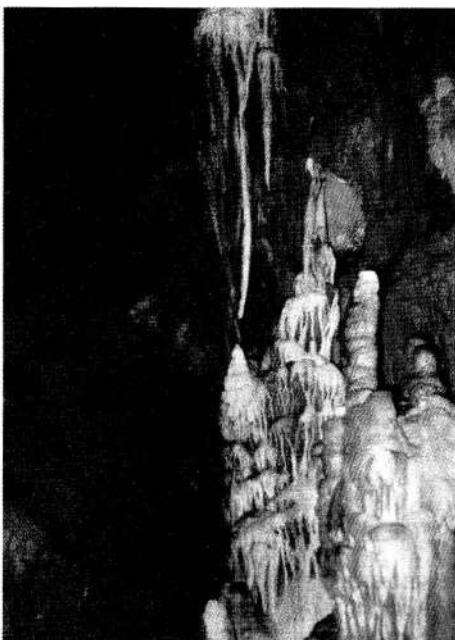
крајем 1984. године. Од тада је пећина Орловача постала полигон за различита спелеолошка истраживања. У другој половини осамдесетих година, на основу добијеног палеонтолошког материјала, одређивање апсолутне старости пећинског медвједа извршио је проф. др Мирко Малез из Института Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу. Биоспелолошким истраживањима бавио се др Борис Скет из Љубљане. Хидролошка истраживања је извршио др Изет Авдагић из Завода за хидрологију Грађевинског факултета у Сарајеву. Геолошка истраживања је извршио Мирза Башагић. Пројекат туристичког уређења израдио је 1987. године проф. др Раденко Лазаревић.

У оквиру наставка радова на уређењу пећине Орловаче током 2002. године извршена су прелиминарна истраживања чији је основни циљ био утврђивање затеченог стања. Спелеолошка и палеонтолошка истраживања реализовали су проф. др Милован Пецељ, др Слободан Марковић и Млађен Јовановић. Археолошким рекогностицирањем терена руководио је др Славиша Перећић. Туризмолошка истраживања реализовао је др Горан Јовић.

Нажалост, само мањи дио наведених истраживања је публикован. У постојећој литератури овај спелеолошки објекат се наводи као Савина пећина. Тако Мулаомеровић (1985) ову пећину истиче као ново налазиште фосилних остатаака пећинског медвједа, а овај податак износе и Малез и Леонардин-Фабић (1988). Крешић (1989) и Лазаревић (1995) наводе опште спелеолошка својства. Пецељ и сарадници (2002) износе до сада најсвеобухватнију студију о пећини Орловача.

СПЕЛЕОЛОШКА СВОЈСТВА ПЕЋИНЕ ОРЛОВАЧА

Пећински систем Орловача са више од 2.500 м испитаних канала представља један од најзначајнијих спелеолошких објеката у Републици Српској. Укупна дужина пећинских канала и дворана које ће туристи моћи обићи износи 566 м, а површина 5.122 м² (Табела 1.). Имена и просторни размештај морфолошких цјелина пећине приказана су на слици 1.



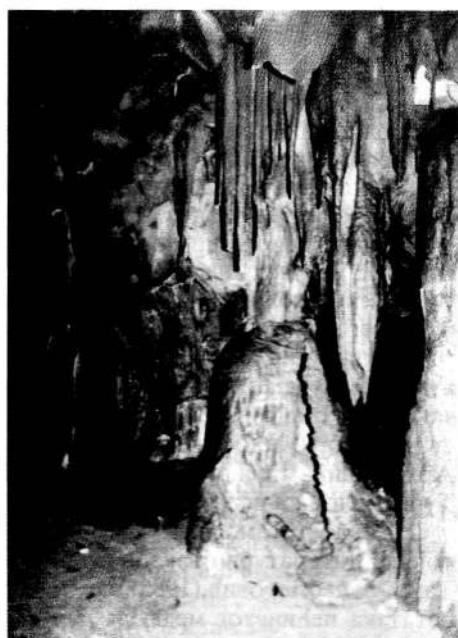
Слика 2. Слојеви у Тајновишкој дворани

не одликује интензивном хоризонталном циркулацијом, о чему сведочи и значајно присуство различитих пећинских украса. Напредовањем процеса карстификације створен је нови, нижи хидролошки активни ниво пећинских канала који снабдевају водом изворе код Мале пећине и Улаза првих истраживача.

На основу постојећих резултата спелеолошких премеравања и анализе топографске морфологије може се очекивати да ће се током будућих истраживања повећати укупна дужина истражених канала пећинског система Орловача.

Генерални правац пружања ходника и дворана је сјеверсјеверозапад - југјугоисток. Од овог правца одступају само Дворана сводова и Кањонска дворана, које су настале на мјестима укрштања више дијаклаза. Висинске разлике у Орловачи нису наглашене. Од улаза до дворане Романија оне варирају између 2 и 4 м, а тек се дворана Галерија диже на 30 м изнад улаза.

Анализом плана и уздужног профила уређеног дела пећине може се доћи до закључка да овај део пећине представља средњи ниво изградње пећинског система који се већ одавно



Слика 3. Пећински шубови и драјверије у дворани

Табела 1. Морфосистемолошке цјелине њећине Орловача (Пећељ и сар., 2002)

Ред. бр.	Назив	Дужина (м)	Највећа ширина (м)	Површина (м ²)
1.	Улазна сала	13	9	143
2.	Змајева јазбина	17	21	155
3.	Крокодилски ходник	12	5	51
4.	Дворана сводова	50	16	499
5.	Дворана Ермитаж	28	11	207
6.	Пролаз свјетионика	77	8	391
7.	Дворана Слоново око	52	12	520
8.	Термоилски пролаз	66	6	203
9.	Дворана Романија	18	17	245
10.	Дворана Галерија	63	42	1893
11.	Медвеђа дворана	46	13	394
12.	Тајновита дворана	22	16	264
13.	Висећи ходник	17	6	55
14.	Тајни пролаз	85	2	135
	Укупно	566	/	5155

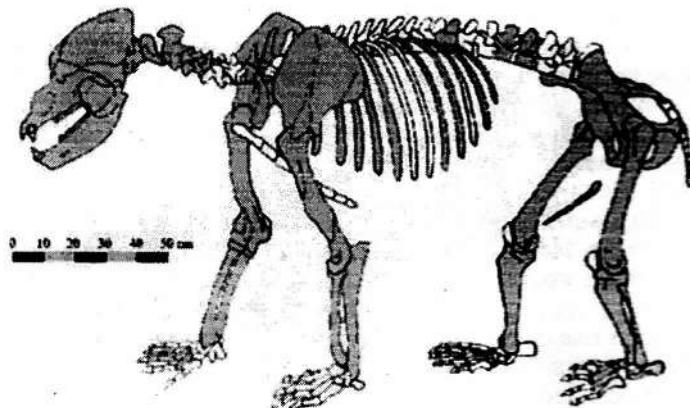
ПАЛЕОНТОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

Током радова на уређењу пјешачке стазе кроз пећину, прикупљан је пронађени палеонтолошки материјал. Коштани остаци пронађени су дуж читаве трасе стазе, често на самој површини или сасвим плитко у глини. Међу пронађеним костима доминирају ребарне кости и кости екстремитета пећинских медвједа. У августу 2002. године почела су систематска палеонтолошка истраживања у Орловачи. Најприје је детаљно прегледана површина пећине и том приликом су пронађене двије медвеђе лобање, фрагменти горње вилице, неколико доњих вилица и више десетина дугих костију. Највећи број костију пронађен је у дворани Романија, испод стјеновитих блокова и у њиховим шупљинама. Највјероватније да је овај маеријал нанијет подземним током. На овај закључак наводи и чињеница да су пронађене углавном крупније кости екстремитета, које су често налажене заглављене између стијена. Поред овога, мала моћност резидијалне глине у овој дворани упућују на дјеловање снажног подземног тока.

На почетку Медвеђе дворане запажају се истражне сонде у којима су током касних осамдесетих година прошлог вијека пронађени бројни остаци пећинских медвједа, старости преко 16.000 година (Малез, усмено саопштење). У истој дворани, код полигоне тачке 24д започето је копање једне сонде уз сјеверни зид. Ту је пронађена лобања пећинског медвједа, а у непосредној остаци још двије лобање, али знатно мањих димензија. Пронађени палеонтолошки материјал припада јединкама различитог старосног доба (од јувенилних до сенилних) и различитог пола. Према броју лобања, може се говорити о најмање 8 индивидуа, али је број медвједа који су живјели у пећини засигурно много већи, с обзиром на то да су пронађене кости и јединки јувенилне старости. На слици 5. приказана је реконструкција скелета пећинског медвједа. Сивом бојом су означени делови скелета који су пронађени у пећини Орловача. Посебан раритет представља оријашка доња вилица која спада у ред највећих до сада откривених на свету.



Слика 4. Ископине Ursusa speleusa у Орловачи



Слика 5. Реконструкција пећинског медвједа (Према: Рабедер, ешт, ал, 2000)
Бројом су обиљежене кости које су нађене у Орловачи

БИОСПЕЛЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

Прелиминарни резултати биоспелеолошких истраживања указују на присуство релативно бројне ентомофауне. Пећинска фауна је врло специфична и одраз је дуговековне адаптације на услове потпуног мрака и уједначених физичких параметара. С тим у вези, пећине су извор јединствених животних форми, тј. ендемизма.

У пећини је доминантан представник класе Диплопода (*filum Uniramia*) *Brachydesmus sp.* Даља истраживања би вероватно могла показати да се ради о новој, ендемичној врсти. У средишњем делу пећине карактеристичан је представник реда Coleoptera: *Charonits zoppai orlovacensis Reiter, 1913.* (детрминација Срешко Ђурчић и Слободан Макаров). На око 800 м од улаза је присутан безкрилни инсект из реда Диплуре као и бројне јединке из реда Collembola. Постоје и индиректни показатељи присуства осталих, за пећине карактеристичних, организама. То су, пре свега, паукове мреже у којима су примећени представници филума Нематода (вљакасти црви).

Од кичмењачког дела фауне значајни су слепи мишеви (Mystochiroptera). Значајно је споменути да су врло богати фосилни налази пећинског медведа Ursus спалаеус веома битни за разумевање животне форме ове врсте.

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

Трагови праисторијских цивилизација у најужој окolini пећине Орловача констатованi су на више мјеста: на падини испред пећинских отвора Орловаче, Зоваре, Округле, као и у њеној унутрашњости, и на врху брда Орловача.

Пећина Орловача у археолошкој литератури позната је још од 1984. године, када је вршено спелеолошко снимање унутрашњости главне, Округле и пећине Зоваре. Том приликом у Округлој пећини пронађена је једна сјекира која датира из периода касног бронзаног доба.

Археолошким истраживањима у склопу уређења Орловаче руководио је др Славиша Перин. Констатован је културни слој дебљине између 0,30 и 0,60 м, који се пружа готово од улаза у пећину Зовару до подножја улаза у округлу пећину у дужини од око 50 м. Слој се потом прекида у дужини од 30 м и јавља се око улаза у главну пећину у дужини од око 40 м. У културном хоризонту су пронађени фрагменти праисторијске керамике, углавном ситни и атипични дијелови посуда мањих димензија, прелазне фактуре, са доста ситног пијеска видљивог на површини суда. На основу неколико фрагмената обода и горњег дијела коничних и здијела развијене профилације, старост остатака највероватније одговара касном бронзаном добу, односно посљедњој четвртини другог миленијума прије нове ере. Међутим, ако се имају у виду хронолошке карактеристике палеозоолошких налаза из главне пећине и чињеница да је културни слој у Округлој пећини потпуно неистражен, онда није искључена могућност да се на овом простору појаве и налази из старијих периода праисторије средњег и млађег каменог доба, односно мезолита или неолита.

ЗАКЉУЧАК

Током релативно кратког периода прелиминарних мултидисциплинарних истраживања пећине Орловаче у склопу реализације њеног туристичко уређења дошло се до врло значајних резултата. У првом реду треба истаћи врло вредне палеонтолошке налазе остатака пећинског медvjеда. Даља истраживања на овом плану не само да ће увећати збирку фосилних остатака него ће у многоме допринети познавању еволутивних и палеоеколошких ове некад широко распрострањене, а данас ишчезле врсте. Прелиминарни резултати

биоспелеолошких истраживања, такође, показују изузетну преспективност. Динарска триглофилна фауна се одликује високим степеном ендемичности, тако да је до сада описан читав низ нових врста, на чак и родова. С тога, треба очекивати да ће и биоспелеолошка истраживања у пећини Орловача представљати вредан допринос познавању биодиврзитета подземног живог света. Нове значајне научне резултате свакако ће дати и даља археолошка и спелеолошка истраживања.

Резултати досадашњих истраживања пећине Орловача у потпуности оправдавају почетну идеју о изградњи наставно-истраживачке базе Филозофског факултета на овом локалитету. На тај начин ће пећина Орловача постати јединствена "учионица" у којој ће се ученици и студенти непосредно упознавати са закономјерностима одвијања крашког процеса, тајнама живог свијета овог специфичног станишта и почецима насељавања овог краја.

ЛИТЕРАТУРА

- Крешић, Н. (1989): Карст и пећине Југославије. Научна књига, Београд.
- Kurten, B. (1976). *The Cave Bear Story - life and death of a vanished animal*. Columbia University press, New York.
- Лазаревић, Р. (1995): Туристичке пећине Републике Српске. Зборник радова симпозијума "Ресурси Републике Српске", Бања Лука.
- Латгингер, Р. и Твртковић, Н. (1986). Живи свијет подземља. Наше планине 3-4, Загреб.
- Мулаомеровић, Ј. (1985): Ново налазиште пећинског медвједа. Наше јаме 27: 44-45.
- Малез, М. и Леонардин-Фабић, Ј. (1987): Горњоплеистоценска палеофауна из спиле Очауше код Теслића (СР Босна и Херцеговина) Рад Југословенске академије знаности и уметности, Разред за природне знаности књ. 441/23:63-76.
- Пецель, Р.М., Марковић, Б. С. и Јовановић, М. (2002): Пећина Орловача. Филозофски факултет у Српском Сарајеву, Пале.
- Rabeder, G. , Nagel, D. und Pacher, M., (2000): *Die Höhlenbären*. Thorbecke Verlag, Sigmaringen.
- Jeannel, R. (1924). Monographie des Bathysciinae. Biospeologica. L. Arch. Zool. Exp. Gen. 63, 1-436, Paris.

Milovan R. Pecelj, Slobodan B. Marković,
Mladen Jovanović, Jelena Pecelj

THE NEW INVESTIGATIONS OF ORLOVACA CAVE

SUMMARY

Orlovaca cave is situated only 10 km away from Pale and 15 km away from Sarajevo, at 949 m above sea level. In 1975. the first explorers entered the cave, but the entrance that we use nowadays dates from 1984. Consisting of 2.500 m of explored passages and halls,

Orlovaca is the longest cave in BiH (after Vjetrenica Cave). During August and September 1002, through the initiative of the Faculty of Philosophy in Pale 500 m of the total length of the passages with the most beautiful cave ornaments were made accessible for the tourist vistis.

The cave is characterized by the stable microclimate conditions, during the whole year the temperature is only 8,8°C and humidity over 90%.

The variety of important signs of life discovered in the cave selects it among the richest palaeontological sites in the region. The age of the cave bear skeletons discovered in the cave are estimated to be over 16.000 years old.

The signs of prehistoric culture were spotted on the slope leading to the main cave entrance. The age of the said remnants places them in the late bronze age, but also the remnants dating back to neolite and mezolite age are expected to be found.

Because of its scinetific and aesthetic characteristics the cave is destined to become the focus of the research and educational projects of the Faculty of Philosphy in Pale. The center is planned to be built on the banks of the Sinjeva river.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 325.1(497.6 ПРЊАВОР)

Оригиналан научни рад
Драшко Маринковић^{*}

ГРАД ПРЊАВОР - ОПШТИНСКО СРЕДИШТЕ И НАЈЛАЧИ
ГРАВИТАЦИОНИ ЦЕНТАР ДНЕВНИХ МИГРАЦИЈА
ПРОСТОРА ОПШТИНЕ ПРЊАВОР

Сажетак: Град Прњавор - главни нодално-функционални центар општине Прњавор се у потпуности развио у складу са наведеним чињеницама и као такав се и даље развија са основном функцијом општинског центра. Динамика развоја и преображаја града довела је до веома значајних промјена социо-економске структуре становништва, територијалног ширења града, урбане и функционалне трансформације, као и јаче повезаности града са околином. Ово је између остalog изазвало интензивирање дневних миграција овог простора. Кроз дневне миграције као сложени друштвени просторно-временски процес се рефлектују бројна друштвено-економска, социјална, етно-психолошка, културно-етничка и политичка збивања на овом простору.

Кључне ријечи: град Прњавор, општина Прњавор, дневне миграције, функције, гравитациони центар.

Abstract: Ptanjavor town – most important nodal and functional center of the Ptanjavor municipality emerged in accordance with described facts and continues that way of development. Pace of development and transition of the town caused very important changes of socio-economic structure of population, territorial expansion, and urban and functional transformation as well as they fostered connections between town and its surrounding. Among other factors this process intensified commuting at within the area. Commuting is a reflection of numerous events within the area such as: economic, social, ethno-psychological and political one.

Key Words: Ptanjavor town, Ptanjavor municipality, commuting, functions, gravitating center

Увод

Дневне миграције су комплексна појава у простору и времену на коју утичу многи демографски, социо-економски и други чиниоци. Поред објективних на њих дјелују и субјективни фактори. Под појмом дневних миграција подразумјевамо свакодневно путовање лица која живе у једном, а раде или се школују

^{*} Mr Драшко Маринковић, виши асистент, Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет

у другом насељу. Дневне миграције су све више распрострањена појава, која се јавља као посљедица заостајања урбанизације у односу на степен деагаризације становништва, тј. немогућност урбаних центара да одговоре потребама смјештаја нове радне снаге која се укључује у нове привредне дјелатности. Дневним миграцијама највише су обухваћени радници у привредним дјелатностима, али и ученици-путници који због слабих материјалних услова нису у стању да изнајме стан. На ову појаву утиче и привлачно дејство градских функција као и повољне саобраћајне прилике и квалитет превозних средстава чиме се скраћује вријеме путовања од мјesta становања до мјesta рада или школовања.

Феноменологија и значај проучавања дневних миграција

Дневне миграције становништва код нас и у свијету представљају један од неизбјежних феномена и веома значајну и масовну демографску појаву која у савременом друштву заслужује посебну пажњу. Њиховом анализом се долази до закључка да су оне законита посљедица неравномјерног економског развоја друштва. Различит друштвено-економски развој полазишних и одредишних подручја, посљедица је јачег и бржег развоја индустрије и других производних дјелатности, веће концентрације друштвених служби, здравствених, школских, културних и управних институција у градским насељима, као и стални процес деагаризације и појаве вишкада радне снаге у руралним срединама. Напријед наведени разлози утичу на сталан пораст броја дневних миграната.

Дневне миграције радне снаге се морају посматрати кроз призму развоја индустрије и терцијарних дјелатности у урбаним срединама које потражују све више радну снагу, док на другој страни механизација и модернизација пољопривредне производње све више ослобађа радну снагу у руралним срединама. Ово представља својеврсни трансфер радне снаге из пољопривреде у непољопривредне дјелатности (Верхмајер-Балетић, 1982). Слично је и са дневним миграцијама ученика, јер руралне средине не омогућују образовање омладине која најчешће своје средњошколско и касније образовање наставља у урбаним срединама.

У последње вријеме се у свијету, па и код нас феномену дневних миграција посвећује већа пажња, мада недовољна и неадекватна у односу на њихов значај. Наравно о овој и сличним појавама постоје различита (позитивна и негативна) мишљења. Код нас се овом феномену већа пажња посвећује у последњих педесет година, са равојем просторног планирања. Такође овај феномен се може посматрати и са географског аспекта у оквиру неког простора, а посебно ако се сагледа однос града и његове околине, што доводи до бржег хода урбанизације и окупљања становништва у градовима, концентрацијом индустрије и непољопривредних дјелатности. Сви ови разлози доводе до појачавања процеса дневних миграционих кретања. Неки наши географи истичу да су дневне миграције хендикепиране несавршеностју теорије, па тако у свом раду Србољуб Стаменковић наводи: ... "Дневне миграције су сложен проблем који се искључиво може објашњавати само на основу детаљних теренских истраживања, а пошто нема адекватне статистике, знања о дневним миграцијама су емпиријског карактера" ... (Стаменковић, 1996).

Један од покушаја објашњења феномена дневних миграција износи и Милан Бајић који у овом раду између осталог истиче ... "Дневне миграције радне снаге и школске омладине представљају значајну демографску појаву која прати развој свих наших градова и већих и мањих привредних центара. Темпо интензивног друштвено-економског развоја, а посебно снажан развој индустријске производње и развој образовних институција, утицали су на неопходност просторног разdvајања места становиšа од места рада и школовања. Нарочито је то интензивирано код јачања потребе за новом радном снагом која се није могла апсорбовати из ужих градских територија. Упоредо са овом појавом јача процес механизације пољопривредне производње и стварања вишке радне снаге на селу. Да би се ова појава довела у равнотежу дошло је до кретања радне снаге у индустријски центар. Та појава је окарактерисана као миграција радне снаге "...(Бајић, 1971).

Дневне миграције радне снаге и ученика несумљиво указују да је ова појава својствена савременом индустријском друштву, тј. да је удио дневних миграната све већи што је већи степен друштвено-економске развијености неког простора. Такође ова појава је карактеристична за централна насеља у којима је значајна концентрација индустрије и других непољопривредних и културно-просвјетних дјелатности. Тако она постају све значајнији привлачни фактори за друга околна и удаљенија насеља, што истовремено доводи до ширења гравитационе зоне њиховог утицаја. Треба споменути и неизоставну улогу развоја саобраћаја који утиче на ширење дневних миграција, скраћује растојање између поједињих насеља и приближава правце кретања дневних миграната на релацији село - град.

Треба посебно истаћи и то да се ова врста миграционих кретања у будућности треба гледати као императив преко кога ће нпр. садашњи средњошколци-дневни мигранти кроз своје образовање све више заузимати мјеста у секундарним и терцијарним привредним дјелатностима и тако побољшати услове свог живота и рада. Тако дневне миграције могу временом прерasti у дефинитивне миграције, што је опет у складу са све већим развојем привредних и других дјелатности.

Основни значај за проучавање дневних миграција је економске природе и огледа се у чињеницама да су радници-дневни мигранти претежно они који не могу да себи и својој породици обезбиједе трошкове живота и стамбени простор у мјесту рада или су то они који поред дневне ангажованости у привреди, по повратку кући у мјесту сталног боравка настављају са радом у пољопривредној, занатској и сличним дјелатностима. Слично је и са ученицима дневним мигрантима међу којима је највећи број оних који нису у могућности да обезбиједе стан и трошкове живота у мјесту школовања, а доста велики је број и оних који свакодневно путују због додатних занимања и на тај начин помажу својој породици у сталном мјесту боравка. Тако су ови дневни мигранти двоструко ангажовани и представљају мобилну дневну радну снагу. У овим случајевима се рурална средина јавља као главни извор радне снаге за урбану средину у којој доминирају непољопривредне дјелатности у којима се ови радници-дневни мигранти најчешће и запошљавају. Иако се велики значај дневних миграција радника и ученика углавном огледа у ублажавању и смањењу стамбених, комуналних, предшколских и школских проблема са којима се градска средина као центар рада суочава, ове миграције имају истодоб-

но и значајну негативну последицу везану за смањену продуктивност рада радника-дневних миграната. Дневни мигранти сталном просторном покретљивошћу на релацији мјесто становања (најчешће рурална средина) — мјесто рада (претежно урбана средина) доносе у своје стално пребивалиште доста позитивних али и негативних аспеката градског живота. Позитивни елементи се углавном огледају у броју трансформацији руралне средине као што је то случај са физиономским и функционалним изгледом стамбених објеката који се све више обогађује новим садржајима (јача хигијенско-санитарна, технолошка и естетска страна објеката). Насупрот овоме јача и утицај негативних фактора који се углавном огледају у продору неких лоших навика градског начина живота, који између остalog значајно умањују пољопривредну производњу руралних насеља (Маринковић, 2001).

Град Прњавор - најјачи гравитациони центар дневних миграција општинског простора

Град Прњавор је главни административно - управни, здравствени и културно - образовни центар за простор општине Прњавор и као такав се развија у складу са том функцијом. У овом општинском центру су се развиле најразличитије привредне и непривредне дјелатности које утичу на развој дневних миграција радника и ученика. Тиме су се још више прошириле његове функције, па он постаје најзначајније социо - економско жариште простора општине.

Као општинско средиште овај град је иницијатор и носилац најразличитијих видова друштвеног развоја општинског простора. Он обједињује и функционално повезује сва насељена мјesta која су истовремено у његовој гравитационој сferи утицаја. Ако се као параметар узме степен централитета онда се на простору општине град Прњавор квантитативно издава као искључиво водећи нодално-функционални и гравитациони центар овог простора. Наиме, на основу функционалне типологије и степена централитета на подручју општине Прњавор постоје јасно изражена два типа насеља. Први је град Прњавор као једино насеље са градском функцијом, а други су сва остала насеља која имају карактер руралних средина. Ово указује на његову улогу као аспортционог центра, који има посебну важност са аспекта географског положаја којег заузима, као и од развијености геопростора који му гравитира.

Релативно повољан саобраћајно-географски положај и територијални развој града условљен је доста повољним физичко - географским карактеристикама поднебља које га окружује, па је кроз свој историјски развој он био значајан привлачни фактор за становништво. Као један од пресудних фактора за његов настанак и развој најзначајнију улогу одиграо је транзитни и локални положај у средишту општинског простора. Наравно поред овог фактора намећу се и друге историјске и етнодемографске чињенице које су такође битно утицале да се град развије као главни нодус општинског простора. Наиме, од времена свог настанка (1834. год.) па до "данас", град се највише демографски и територијално проширио у посљедњих педесет година, када су се највише и повећале његове привредне и остале градске функције. Јачањем привредних функција дошло је до појачане концентрације становништва у граду, па он тако добија и нове димензије у својој демографској, просторној и територијалној организацији.

Промјенама у демографској структури града, дошло је до великих миграционих кретања сеоског становништва из околних насеља према градском центру, што изазива интензивирање стамбене изградње, а тиме и територијално ширење. Порастом броја становника, што се може пратити у наредној табели 1, долази и до значајног проширење постојећих и формирање нових привредних функција града.

Табела 1. Крећање броја становника града у периоду 1948-1999. године

Година пописа	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	1999.
Број становника	2.368	2.619	2.939	4.055	6.187	8.096	15.785
% од општине	5,0	4,8	6,4	8,7	12,6	17,2	32,4

(Извор: Према подацима Општинског секретаријата за статистику у општини Прњавор)

Анализом претходне табеле 1. може се закључити да је у периоду 1948-1961. године пораст градског становништва био незнatan, а тек касније је дошло до интензивирања пораста броја становника. Ово се види и из података који указују да се за сваки наредни десетогодишњи период становништво града увећавало за скоро 50%. Ово повећање је нарочито кулминирало у периоду 1991-1999. када се интензитет имиграција из руралних средина знатно повећао због већ познатих друштвено-политичких прилика. Истовремено у овом периоду се десио и значајан повратак претходно исељеног становништва других националности, тако да се често у овом граду може видjetи да у некадашњем стамбеном објекту за једно домаћинство, тренутно живе по двије или чак три породице. Претходна анализа је употребљена процентуалним односом становништва града у односу на број становника Општине.

Упоредо са демографским град се и територијално проширио за око 3 пута у односу на период са краја Другог свјетског рата. У последњих тридесетак година долази до планског ширења и формирања стамбених и индустриских зона. Ове промјене су интензивиране јачањем саобраћајне инфраструктуре која умногоме побољшава комуникационе везе овог града са његовом околином, али и са другим градовима. Доступни подаци указују да је допринос миграционих кретања ка општинском центру дао већи пораст у кретању броја становника, него сам природни прираштај у граду. Према процјенама^{*} до 2005. године град би требао имати око 19.560 становника или више од 36% укупног становништва Општине.

Напријед наведене чињенице указују да је град у свом релативно кратком историјском и развојном периоду доживио крупне социо-економске, просторне и функционалне промјене, које су се највише одразиле на његову демографску и територијалну структуру. Овај град је кроз свој историјски развој био центар среза, котара и општине и тако испољавао своје утицајне сфере на административно-управним принципима. По критеријумима типологије босанских градова, према Јовану Цвијићу, град Прњавор спада у ... “варош патријархалног режима, који је настао трансформацијом села у

* Напомена: Према процјенама Општинског секретаријата за урбанизам у општини Прњавор

варош. ... Представља подмлађени тип вароши. ... Подмлађење се остварило преласком сеоског у градско становништво" ... (Стаменковић, 1992).

Обзиром на доста повољне природно-географске прилике и саобраћајно-транзитни положај, концентрацију становништва, развој привредних и осталих функција, град је достигао такав степен развоја да може вршити снажан утицај на околна насеља на простору Општине. Динамика развоја и преобрађаја града довела је до веома значајних промјена социо-економске структуре становништва, територијалног ширења, урбане и функционалне трансформације, као и његове јаче повезаности са окolinom.

Град Прњавор има доста развијену градску инфраструктуру и низ привредних и осталих дјелатности, а самим тим и велики број функција којима дјелује на околна насеља. Наиме, анализирајући административно-управне, привредне, саобраћајне, трговинске, здравствене и школско-просвјетне функције, као и дневне миграције радника и ученика из околиних насеља према овом граду, може се јасно одредити докле допире његово функционално дјеловање. Треба истаћи да у граду највише људи ради у секундарном и терцијарном сектору дјелатности, што утиче на његову привлачну снагу за становништво околиних насеља. Анализом тренутних привредних капацитета на простору општине Прњавор, долази се до закључка да је преко 90% ових капацитета Општине лоцирано у урбanoј зони града и насеља Прњавор. Ово представља само један у низу разлога појачаних миграционих кретања становништва руралних средина ка граду.

Један од најважнијих видова дјеловања града према околним насељима испољава се кроз организацију школства, јер свакодневно велики број младих путује из околних насеља у градске основне и средње школе. Поред осталих оваквих и сличних примјера треба споменути и свакодневно кретање великог броја радника, који из руралних средина простора Општине долазе на посао у град. Такође један од неизоставних фактора је и трговина, посебно пијачни дан субота, када је у граду велика концентрација сеоског становништва. Из ових, као и многих других примјера функционалног утицаја града може се извести јасан закључак да је његова стална зона гравитације простор општине Прњавор. Тренутни ниво урбанизованости Општине је око 32,4%.

Становништво из уže и шире околине града је упућено на низ дјелатности и јавних установа са локацијом у граду, а то су напр. органи управе и администрације, привреда, школство, здравство, култура и тд. Наравно, према степену развијености тих дјелатности и броју корисника може се сазнати о типологији и централитету града, као и о просторном дometу његових функција. Тако се за град Прњавор може рећи да представља примарни гравитацијски центар не само за приградска насеља, него и за сва околна рурална насеља. У ужој зони дјеловања града налазе се поред приградских насеља (Бабановци, Маћино Брдо, Коњуховци, Околица и Долине) и насеља Ратковац, Гаљиповци, Штивор, Лужани, Околица и Ралутинац. Треба истаћи да је за рубне просторе Општине град секундарни центар јер је становништво неких од ових насеља општинског простора усмјерено ка неким од сусједних општински центара (као на пример село Горњи Смртићи према Дервенти, а село Просјек према Лакташима и тд.).

Што се тиче повезаности града са околним насељима треба истаћи да је то исказано вишеструким хетерогеним просторно - функционалним везама. ... "Најважније обиљежје града представљају његове функције. Од њих зависи са

једне стране, степен ангажовања активног становништва у процесу рада, врста занимања, стицање дохотка, развој производних снага, животни стандард итд., а с друге, односи са непосредном и широм околином”...(Панов, 1984.).

Интензитет функционалних веза изразито је условљен нодалношћу града као гравитационог центра и развоја миграција на простору општине Прњавор. Треба истаћи да се према граду из руралних средина, поред великог броја младих који иду у школе, углавном креће радна снага, сировине и производи приградске и руралне пољопривреде. Трговином се из града према овим срединама углавном испоручују прерађени пољопривредни, индустријски и занатски производи, па је остварено двосмјерно кретање становништва и robe. Ово кретање се поред гравитационог и центрипеталног испољава и кроз центрифугални однос (нпр. сељак продаје свој производ на пијаци, а са тим новцем плаћа порез и остале даљбине држави и Општини). Такође везано за развој руралних средина ове општине треба истаћи да је у великој мјери засупљен и продор урбаних утицаја града у те средине. Ово се највише испољава преко све боље саобраћајно - комуникационе повезаности града и села, продора механизације и техничко-технолошких достигнућа и постепене урбанизације руралне средине. Наравно све ово је у складу са повећањем животног стандарда и образовања становништва, преструктуирањем у непољопривредне дјелатности, што узрокује и честа пресељавања у градску средину. Интензитет дневних миграција овог простора је један од најрелавантнијих показатеља дневне функционалне међузависности града и околине.

Подручје општине Прњавор у овом погледу има доста специфичности од којих зависе и дневне миграције радне снаге и ученика. На цијелом општинском простору пољопривредна производња је основно занимање, које је између осталог узроковало да се у последњих неколико деценија 20-тог вијека интензивирају емиграциони процеси између руралних средина и општинског центра. Град и насеље Прњавор као општински гравитациони центар радне снаге са развојем својих првенствено привредних, али и осталих, функција изразито утиче на дневну покретљивост радне снаге из околних изразито руралних насељених мјesta. Ово се посебно даље манифестије на социо-економске и физиономске промјене у овом општинском центру, али и на околна насеља чиме она све више губе своја аграрна обиљежја.

Неки од разлога дневног миграирања становништва из руралних средина простора општине Прњавор се могу поткријепити чињеницама да је дошло до значајног уситњавања посједа, слабијих пољопривредних прихода, опадања квалитета земљишта, повећања механизације пољопривредне производње, вишке радне снаге, тежње за побољшањем егзистенције, животних услова и стандарда и тд. Све ово потпомогнуто је јачањем и развојем привредних дјелатности, а посебно индустрије (првенствено текстилне, кожарске и обућарске), у општинском центру који је имао потребе за новом радном снагом. Све ово се одразило изузетно деструктивно на пољопривредну производњу руралних средина општинског простора јер је дошло до масовног преласка радно најспособнијег становништво из ових средина у привредне дјелатности општинског центра.

Треба истаћи и неке позитиване ефекте дневних миграција радника који су се повољно одразили на развој привреде општинског центра, као што су повећања зарада запослених радника и умањење и спречавање директних пре-

сељавања становништва у мјесто где обављају функцију рада. Дневне миграције средњошколца дневних миграната директно су условљене размјештајем културно-образовних институција општинског простора. Треба посебно истаћи да су оне у потпуности лоциране у општинском центру па сви средњошколци, који по мјесту сталног или привременог боравка нису из овог центра, приморани су на свакодневне миграције. Сагледавајући све напријед изнесене релевантне чињенице које су лимитиране потребама локалног становништва за свакодневним кретањем према радном и образовном центру, на међе се потреба и велики значај проучавања дневних миграција становништва простора општине Прињавор.

Урбанизоване зоне града се поклапају са подручјима најинтензивнијих дневних миграција и гравитационих дјеловања града на околину. Зоне таквих гравитација су дате у следећој табели 2.

Табела 2. Удео дневних миграната у појединим гравитационим зонама града на основу резултата анкетирања и у односу на број становника 1991.

ЗОНЕ ГРАВИТАЦИЈЕ	Број насељених мјеста	Дневни мигранти		Број становника у 1991. години	
		Апсолутно	у %	Апсолутно	у %
до 3 КМ	13	448	41,9	13.198	28,1
до 6 КМ	15	243	22,8	10.399	22,1
до 9 КМ	17	218	20,4	11.055	23,5
до 12 КМ	14	126	11,8	9.285	19,7
до 15 КМ	4	20	1,9	2.618	6,6
више од 15 КМ	7	13	1,2	-	-
Укупно:	70	1.068	100	47.055	100

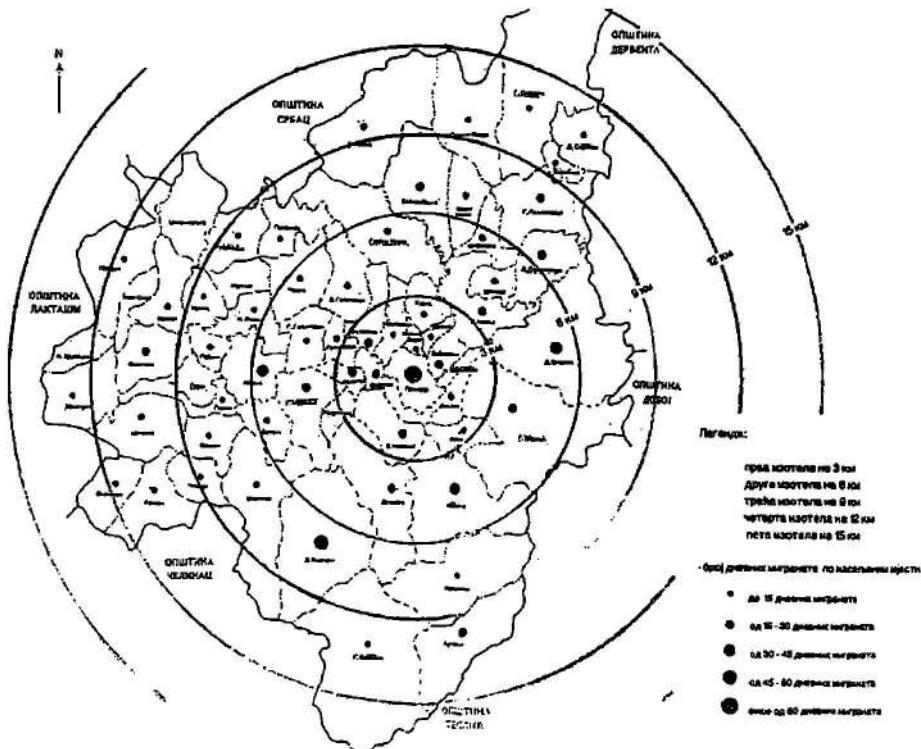
(Према: Д. Маринковић, Дневне миграције становништва општине Прињавор, Бања Лука, 2001., стр.124.)

Анализом претходне табеле 2. долази се до закључка да број дневних миграната квантитативно опада са удаљеношћу од општинског центра. Ово се види и по процентуалном удјелу по коме је зона гравитације до 3 км најинтензивнија са 41,9% од укупног броја дневних миграната, а што се поклапа и са удејлом становништва ове зоне у укупном броју становника простора Општине. Број дневних миграната опада по појединачним зонама, па треба истаћи да је зона интензивних миграција до 15 км у оквиру простора Општине, а да се даље према периферији слабије осјећа дејство општинског центра, јер изван ове зоне је само 7 насељених мјеста сусједних општинских простора који дају дневне мигранте граду Прињавору. За потребе овог истраживања спроведена су веома обимна анкетирања становништва чији резултати указују да у град долази 887 радника дневних миграната или више од 30% свих запослених радника.

Ове констатације потврђује и наредни картограм у коме су представљене изотеле^{*} насеља на простору општине Прињавор у односу на број анкетираних дневних миграната.

* Изотеле- концентрични кругови удаљености насеља од центра подуса.

Картиограма 1. Распоред изотела о дневних миграцијама у општини Прњавор у 2000-тој години.



Анализом претходног картографма долази се до потврде већ истакнутих чињеница које указују да су изотелом 3 км ограничена најближа насељена мјеста на простору Општине која дају највећи број дневних миграната општинском центру. Даљом анализом се такође види да што су изотеле удаљеније од општинског центра, то је мањи број дневних миграната. Међутим, ова рационалност се различито манифестије за поједина насељена мјеста, јер на ову појаву значајно утиче географски положај и развој саобраћајне инфраструктуре тих насеља. Наиме, само пет насељених мјеста (Д. Вијачани, Д. Штрпци, Кремна, Лишња и насеље Прњавор) на простору општине Прњавор према резултатима спроведеног анкетирања дају више од 30 дневних миграната општинском центру.

ЗАКЉУЧАК

Претходно изнесена истраживања указују да је друштвено-економска еволуција простора општине Прњавор условила значајна дневна миграционе кретања становништва, која су највише усмерена према општинском центру. Дневне миграције су озбиљан чинилац трансформације града као општинског

центра и других околних насељених мјеста, а од посебне важности су и за привредни развој општинског центра. Наиме, дневне миграције радне снаге су један од основних елемената на основу кога се могу одредити непосредна функционална подручја дјеловања града. Оне зависе углавном од развијености капацитета и услова запошљавања у граду, од обима и структуре распољиве радне снаге у околини и развијености саобраћаја између општинског центра и околине. Уз град треба издвојити приградску територију насеља Прњавор која се непосредно наставља на ужу градску територију, а која је увек урбанизована. Треба посебно истаћи снагу града као гравитационог центра да интегрише периферију општинског простора.

Један од најзначајнијих елемената развоја овог града као гравитационог центра је била његова популацијско - демографска структура. Становништво Општине је преко својих квалитативно-квантитативних посебности, структура и механичких кретања највише утицало на развој градских функција. Треба истаћи да је и пораст броја градског становништва био доста динамичнији од пораста броја становништва општинског простора. Интензитет и територијални распоред дневних миграција представљају важан елемент у формирању зоне гравитационог утицаја општинског центра и његових функција за околину. Промјене у просторном распореду становништва града и околине су последице њихове неравномјерне друштвено-економске неразвијености у оквиру општинског простора. Од јачања привредних и школско-образовних институција и потреба за новом радном снагом овог центра, у највећој мјери ће зависити будућност и перспектива друштвено-економског развоја овог простора, као и обим дневних миграција становништва општине Прњавор.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Бајић Милан, 1971. Неке карактеристике дневног кретања радне снаге у Новом Саду, Зборник радова ПМФ-а универзитета у Новом Саду, Нови Сад.
- Брезник Душан и др., 1975. Методи демографске анализе миграција, ИДН, Центар за демографска истраживања, Београд.
- Вертхмајер-Балетић Алиса, 1982. Демографија становништва и економски развитак. Информатор, Загреб.
- Бурђев Бранислав, 1984. Сталне миграције у гравитационом подручју Новог Сада. Зборник радова ПМФ-а универзитета у Новом Саду, свеска 12, Нови Сад.
- Маринковић Драшко, 2001. Дневне Миграције становништва општине Прњавор. Монографија, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
- Општински секретаријат за урбанизам у општини Прњавор. 2001., Прњавор.
- Панов Митко, 1984., Социјална географија, Скопље.
- Погледи на миграције становништва Југославије. 1990. Универзитет у Београду, ИДН, Центар за демографска истраживања, Београд.
- Стаменковић Србољуб, 1996. Дневне миграције становништва у географским проучавањима насеља Србије. часопис Становништво, бр.3-4, Београд.

Стаменковић Србољуб и Бајчетић Милан, 1992. Географија насеља.
Географски факултет, Београд.

Drasko Marinkovic

PRNJAVOR TOWN – MUNICIPALITY CENTER AND THE MOST INFLUENTIAL GRAVITATING FORCE FOR COMMUTERS

SUMMARY

Scrutinizes that are depicted in this paper show that socio-economic development of the Prnjavor municipality caused significant commuting, mostly toward municipality center. The future and the prospect of commuting in the municipality will depend mostly on the development of economy and education in the area. It should be emphasized that demographic structure was among leading factors in the process of strengthening gravitating role of the town. The role of population structure and migration were very important. The population growth in town was much faster than in its surroundings. Changes in spatial diffusion of population in town and its surroundings are consequences of their uneven social and economic strength within municipality area.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 551.435.1(497.6 PC)

Оригинални научни рад
Радислав Тошић*

ЛАКТАСТО СКРЕТАЊЕ ДОЛИНЕ ВЕЛИКЕ УКРИНЕ

Абстракт: Геоморфолошка истраживања рељефа слива Велике Укрине имала су за основни циљ ријешити проблем генезе и морфолошке еволуције рељефа слива у цјелини, али и питање постанка поједињих морфолошких појава у рељефу овог слива. Централни проблем на бази којег је дато рјешење питања морфогенезе рељефа слива Велике Укрине је њено лактасто скретање. Проблем лактастог скретања ријешне долине Велике Укрине указао је на потребу истраживања узрока, односно разлога промјене правца, али и на потребу да се пронађе одговор на питање о некадашњем правцу пружања ријешене долине Велике Укрине.

Кључне ријечи: Морфологија, морфогенеза, лактасто скретање, ријечна долина.

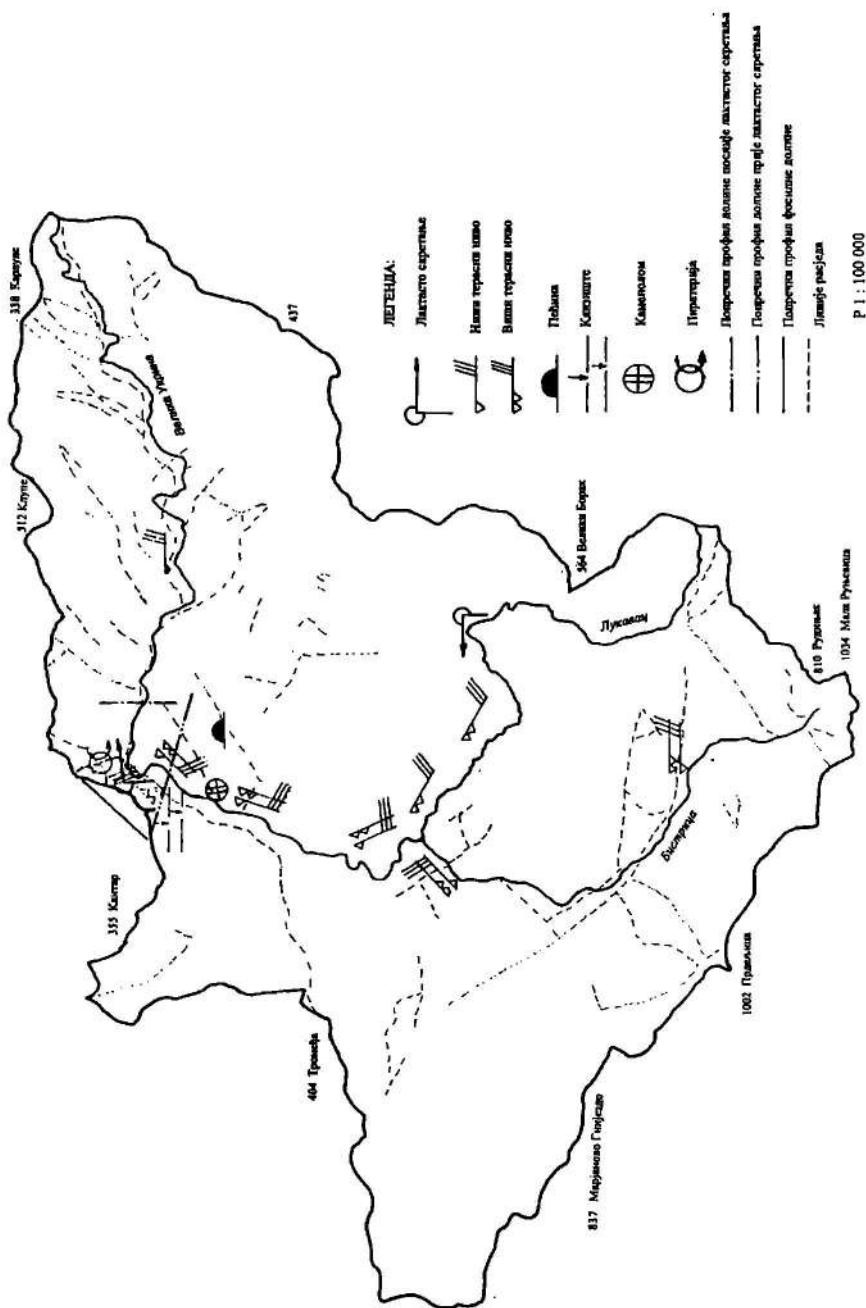
Abstract: Geomorphologic research of the relief of the basin of Velika Ukrina have had as the basic aim solving the problem of the genesis and morphological evolution of the relief of the basin in general, as well as the question of genesis of particular morphological shapes in the relief of this basin. The central problem, on which the solution of the genesis of morphological relief of the basin was given, was its elbow deviation. The problem of elbow deviation of the river valley of Velika Ukrina pointed to the need of researching the causes, respectfully the reasons of changing the directions, as well as to the need the answer to the question of previous direction of extension of the river valley of Velika Ukrina to be found.

Key words: Morphology, morphogenesis, elbow deviation, river valley

УВОД

Ријека Велика Укрина лијева је саставница ријеке Укрине, смјештена је у сјеверном дијелу Републике Српске, односно у западном дијелу сјевера Републике Српске, између планина Узломац, Борје, Љубића, Јаворове и Чавке. Својим географским положајем саставни је дио Унутрашњих Динарида, односно Динарске области која представља јасно изражену геотектонску

* Mr Радислав Тошић, виши асистент, Природно - математички факултет, Бања Лука, М. Стојановића 2, 78000 Бања Лука, Босна и Херцеговина



Слика 1. - Карта слива Велике Укрине

цјелину. Сложеност геолошког састава, тектонских карактеристика, али и свих других физичко – географских услова, одразила се на морфоструктурне и морфоскултурне карактеристике ове цјелине. Полазећи од подјеле рельефа бивше Југославије са становишта морфотектонике, коју је дао П. С. Јовановић, слив Велике Укрине својим морфотектонским карактеристикама, флувио – денудационим површинама, ниским и средњим планинама и обликом ријечних долина припада јужном ободу Панонског басена.

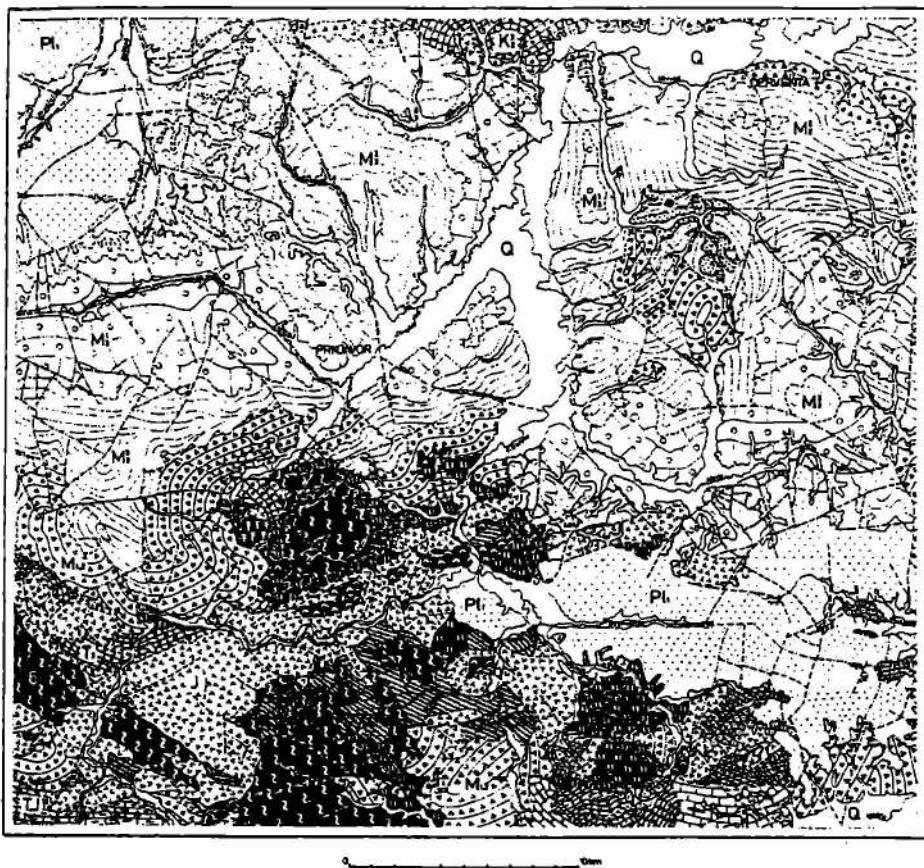
Површина слива износи $315,97 \text{ km}^2$, а дужина ријечног тока $45,250 \text{ km}$ (Слика 1). Укупан пад Велике Укрине износи 490 метара, док је вриједност просјечног пада $10,828 \text{ промила}$. Густина ријечне мреже одређена према Нојмановом обрасцу је $2,16 \text{ km/km}^2$. Средња висина развођа износи 470 метара, а просјечна ширина слива $5,74 \text{ km}$.

Поред наведених морфометријских података, а у циљу схватања процеса изградње долине као морфолошке категорије, важно је истакнути да вриједност протицаја износи $1,554 \text{ m}^3/\text{s}$, а вриједност специфичног отицаја $4,92 \text{ l/sec/km}^2$.

Геолошки састав и тектонске прилике

Слив Велике Укрине сложене је геолошко – тектонске грађе, изграђују га наслаге различитих стратиграфских чланова мезозојске и кенозојске старости, међутим, у сливу нема површинске манифестије стијена палеозојске старости (Слика 2).

Тријаско – јурски комплекс има значајну улогу у грађи југозападног дијела слива, овај је комплекс грађен од карбонантних седимената са учешћем пјешчара, глинца и кластичних творевина док су у офиолитској зони заступљене седиментно – вулканогене творевине. Седиментне стијене дијабаз – рожначке формације представљене као нерашчлањени комплекс, који је на појединим мјестима и литолошки хомогеног састава, јавља се као бреча, рожнац и то негдје са кречњацима и метаморфисаним стијенама. Ове формације вежемо за доњи дио тока ријеке Велике Укрине, односно за лијеву и десну долинску страну од села Горњи Вијачани па све до састава са Малом Укрином (1,17). Исти стијенски комплекс протеже се и са десне стране ријеке Лукавац, кроз села Горња Шњеготина и Парлози, где има значајно распострањење, али и са обадвије долинске стране ријеке Бистрице. Перидотит амфиболитске и спилит – кератофирско – дијабаз – долеритско – габро – гранитске асоцијације дијабаз рожначке формације, као значајне јединице офиолитске зоне, изграђују јединствену цјелину типског метаморфног склопа код које се на ријектим непоремећеним профилима контактног подручја примјеђује конкордантно међусобно прослојавање (1,22). Перидотити као процентуално најзаступљеније стијене офиолитског комплекса у подручју слива Велике Укрине, смјештене су у подножју јужног обода планине Љубић, на крајњем сјеверозападу слива у сливовима притока Велике Укрине, сливу ријеке Каменице, Јеловац, али на раздвојеном масиву Шњеготине површине $40 - 50 \text{ km}^2$. Магматско – седиментни комплекс, познат као дијабаз – рожничка формација, представља најважнију геолошку јединицу офиолитске зоне, која у сливу Велике Укрине има значајно распостарњење. Највећи дио ултрамафитских стијена везан је за планину Борју, док су амфиболити, долерити, дијабази и габри знатно ријеђи стратиграфски чланови (1,24).



Слика 2. – Пре^згледна геолошка карта листа Дервеница (1,12)

Q - Квартар

Pl₁ - Плиоцен: шљункови, пјескови и глине са угљем

M_{2,3}¹ - Меот: глине, пјескови, пјешчари и шљункови

M_{1,3}² - Доњи сармат: лапорци, олитични кречњаци и др.

M_{2,2}² - Тортон: лапорци, глине, пјешчари и спрудни кречњаци

M_{1,2} - Бурдигал – хелвет: конгломерати, брече и пјешчари

E_{2,3} - Средњи – горњи еоцен: флиши

P_c E - Палеоцен – еоцен: услојени жути кречњаци

K_{2,2}¹, K₂, K_{3,2}² - Горња крева: кластити и спрудни кречњаци

J - Јура: ДРФ – нерашчлањена дијабаз-рожнинска формација-рожнинци, пјешчари, глинци и др J_{1,2} - Лијас – догер: лапорци, калкаренити

T, J - Тријас-јура: рожнинци, граувакни пјешчари и конгломерати

λ - Кератофири γ - Габрови Se - Серпентинити σ - Периодити

ββαβ - Дијабаз и спилит А-Амфиболити T₃ - Горњи тријас: кречњаци с мегалодонима T_{1,2}¹ - Анизијски спрат: масивни кречњаци

T₁² - Кампилиски подспрат: шкриљави кречњаци, пјешчари, алевролити.

Кенозоик слива Велике Укрине, граде седименти терцијара и седименти квартара. Палеоценски и еоценски седименти, који у свом литолошком саставу садрже лапоровите кречњаке имају малу површину распострањења у селу Горњи Вијачани и на лијевој долинској страни Велике Укрине. Неогене творевине у сливу Велике Укрине везане су за наслаге миоцена и плиоцена, а појављују се као изоловане партије на простору Велике и Средње Шњеготине, Старе Дубраве, Парлозима, Савићима, али и фрагментарно у перидотитској асоцијацији стијена простора слива ријеке Лончарице и у дијабаз – рожначкој формацији пјешчара, глинаца, рожнаца, са малим тијелима дијабаза и спилита на простору слива ријеке Боровице (1,28).

Кваратарне наслаге заузимају релативно велику површину, у односу на наслаге других стратиграфских јединица, представљене су ријечним терасама и алувијумом, који је настао на мјесту нагле промјене смјера кретања воденог тока.

Према геотектонској рејонизацији Динарида (К. Петковића, 1961), слив Велике Укрине припада геотектонским јединицама Унутрашњих Динарида и Централне офиолитске зоне. На сјеверу границу офиолитској зони представља дислокациони правац Козара – Клашнице – Турјаница – Чавка, пружања сјеверозапад – југоисток, обиљежен као руптура регионалног значаја, а на југу изразити расједни правац Околица – Кремна – Драгаловци и Јелах. Тектонске структуре или структурно фацијалне јединице издвојене у сливу најистакнутије су црте рељефа, али и основа на којој су се развијали остали рељефни облици (1,41). Анализирајући тектонске јединице, могуће је доћи до сазнања о односу поједињих облика и елемената рељефа у сливу, а ако се слив посматра у његовим најширим границама и ако се апстрактују микрографме, онда се тектонске јединице истичу као крупне форме, које помажу у објашњењу постанка долине Велике Укрине.

Морфолошка анализа долине Велике Укрине

У генетском и морфолошком погледу, најзначајнији елеменат рељефа слива је полифазна долина Велике Укрине, изграђена процесом флувијалне ерозије и денудације. Долина Велике Укрине истиче се као најзначајнији морфолошки елеменат, добро очуван и изразит, али и значајан у рјешавању проблема морфогенезе рељефа слива у цјелини. Долина Велике Укрине припада оном типу долина чији је постанак везан за изражен ерозиван рад у подлози различитог геолошког састава, што је смјеном отпорнијих и мекших стијена, идући од извора ка ушћу, омогућило интезивну селективну ерозију, али и формирање долине са свим њеним сужењима и проширењима. Од мјesta настанка ријечног тока па све до манастира Липље ријека Велика Укрина изградила је у тријаско – јурском подлози испресејданој низом расједних линија и пукотина, клисурасту долину, она је уједно и природна граница између планинског била Узломца, који се издига са њене лијеве долинске стране и флувијалне површи која се пружа у правцу сјевера са њене десне долинске стране. Од манастира Липље па до састава Бистрице и Лукавца, долина Велике Укрине знатно је проширена, што је несумњиво одлика смјене процеса, али и геолошке подлоге. Ова се морфолошка цјелина одликује ширим долинским странама, које су преплављене великим количинама флувијалног нано-

са, који је због смањеног ерозионог процеса попримио фослини карактер. Од састава Бистрице и Лукавца, долина Велике Укрине па све до њеног лактастог скретања, изграђивана је у подлози јурске старости, али и у подлози амфиболитског шкриљаца и спилита, подлози неогеног фрагмената миоценске старости, који је широко распострањен на лијевој долинској страни у насељу Средња и Доња Шњеготина. У кречњачким партијама горњотријске старости у насељу Стара Дубрава, ријека Велика Укрina усјекла је клисурасту долину дугу два километра, послиje које долина Велике Укрине мијења правац пружања и скреће ка истоку. Од лактастог скретања па све до састава са Малом Укрином, Велика Укрina изградила је широку ријечну долину, коју при ушћу одликује широка алувијална раван. Разграната хидрографска мрежа у овом дијелу слива омогућила је уношење великих количина флувијалног материјала у овај дио слива, али и материјала којег носи Велика Укрina, који се због смањеног пада и мање кинетичке енергије таложио дуж лијеве и десне долинске стране.

Са аспекта морфолошке еволуције и генезе рельефа слива Велике Укрине, најзначајнији елеменат рельефа у долини Велике Укрине су ријечне терасе. Ријечне терасе које се јављају дуж долине Велике Укрине нису увијек синхроничне, нити се јављају дуж цијelog ријечног тока. Разлог томе треба тражити у петрографским карактеристикама, тектонским активнаостима, колебањима доње ерозионе базе, али и у климатским промјенама.

У изворишном дијелу ријеке Велике Укрине нису констатоване ријечне терасе, разлог је свакако геолошка подлога, али и дубока клисурasta долина обрасла шумском вегетацијом и израженим ерозионим процесом, који је на овој стијенској подлози еродибилних стијена, смањио могућност очувања терасних нивоа. Терасни нивои констатовани су на излазу из клисурасте долине, на десној долинској страни где се виши терасни ниво налази на 390 метара апсолутне висине, а нижи на 380 метара апсолутне висине. Ова два терасна ниво фрагментарно су очувани на долинским странама, што говори о томе да се мијењају однос између вертикалне и бочне ерозије и да су бочна помјерана у периодима релативног застоја изазвала усијење терасних нивоа. На мјесту састава ријеке Бистрице и Лукавца очуван је виши терасни ниво на апсолутној висини од 340 метара и нижи на 240 метара апсолутне висине. Виши терасни ниво у висинској корелацији терасних нивоа, можемо повезати са вишом нивом којег смо констатовали на излазу из изворишног дијела клисурасте долине, јер је он доминантан дуж цијelog ријечног тока Велике Укрине до лактастог скретања. Нижи терасни ниво је на овом мјесту мањи за 100 метара релативне висине што и одговара законитости по којој ријечна тераса повећава своју релативну, а смањује апсолутну висину дуж уздужног профила ријеке. Виши терасни ниво на 280 и нижи на 240 метара апсолутне висине, констатован је и у тријаској клисури, локалитет Стара Дубрава, али и у засеку Јанковићи где је виши терасни ниво на 300 метара апсолутне висине и нижи на 240 метара апсолутне висине. Међутим, послиje лактастог скретања ријечене долине Велике Укрине виши терасни ниво којег смо пратили до лактастог скретања није изражен у морфологији слива, једино је констатован терасни ниво на 240 метара апсолутне висине, што одговара нижем терасном нивоу у долини прије лактастог скретања. На основу предочених локалитета где се појављују терасни нивои у долини Велике

Укрине, издвајамо два терасна нивоа, виши, доминантан до лактастог скретања ријечне долине и нижи, доминантан од извора до ушћа.

Поред поменутих терасних нивоа, као изражених елемената флувијалног рељефа у сливу Велике Укрине, јавља се и једна флувијална површ. Флувијална површ, која је секундарно развође између ријеке Бистрице и Лукавца са просјечном висином од 800 до 600 метара апсолутне висине, благо се спушта кроз атаре села Јотановићи, Стојановићи, Дујаковићи и Милићевићи према сјеверу, где је знатније рашчлањена и измјењена дјеловањем флувији – денудационог процеса. Флувијална је површ вјероватно дио једног “пинеплена”, који је егзогеним процесима знатно измијењен, односно рашчлањен, тако да је током времена попримио изглед благо заталасаног брдовито – брежуљкастог рељефа. Као посебна ријеткост, на овој флувијалној површи издваја се читав низ монаднока (остењака), који се издижу са ове површи. Због другачије еродибилности и отпорности стијенске подлоге на флувији – денудационе процесе, они су остали да стрше, а повежемо ли њихове апсолутне висине, може се закључити да су припадали јединственој флувијалној површи која је током геолошке прошлости дјеловањем флувији – денудационих процеса рашчлањена и знатно снижена.

Морфогенеза долине Велике Укрине

У морфохронлошком погледу основно питање је вријеме постанака, односно старост ријеке Велике Укрине и елемената њеног рељефа. Зачетак то-ка и развој уздужног профила Велике Укрине везан је за повлачење плиоценског језера, које је било доња ерозиона база за ријеке Савског слива. Језерска се фаза одржала до средине плейстоцена, послиje чега наступа флувијални период и у најнижим дјеловима Панонског басена. Хидрографски систем притока Саве имао је сличан развој, ако долине није потапало Панонско море, али и ако већина притока и поједини њихови дјелови, нису били под водом мањих изолованих терцијарних басена (2,36). Језерску фазу у сливу Велике Укрине обиљежили су терцијарни басени њеног окружења и то првенствено Теслићки и Которварошки, који су највјероватније комуницирали у вријеме када је максимални ниво прелазио висину од 780 метара апсолутне висине.

Међутим, у вријеме сукцесије језерског нивоа, у вријеме доњег и средњег миоцена, првобитни морски заливи, који су били повезани губе комуникацију и образују се плитке изоловане језерске средине (1,29). Такве су средине констатоване у сливу Велике Укрине, односно то су басени: Шњеготина, Торина и Кршила. На бази постојећих чињеница може се закључити да је ријечни систем Велике Укрине (изворишна членка и горњи дио тока) био релативно удаљен од доње ерозионе базе, Панонског мора. Ријечни ток Велике Укрине постао је према томе, после повлачења маринско – језерски стања из овог дијела. Морфолошких трагова абразионог рељефа у сливу Велике Укрине нема јер су они уништени интезивном флувијалном ерозијом и денудацијом у дугом геолошком периоду, али ако се узме у обзир да је горња граница језерског нивоа у Теслићком неогеном басену (на то указују епигеније) ишла до 780 метара, и да је виша од констатованих нивоа неогених седимената (450 метара апсолутне висине) у сливу Велике Укрине, постоји реална могућност да су морфолошки трагови абразионих облика и постојали (5,211).

Најстарији и највиши елеменат рељефа у сливу Велике Укрине је флувијална површ која има апсолутну висину од 800 метара у подножју планине Борје, док се низводно према сјеверу висина спушта и до 400 метара. У флувијалној површи која је испресијециана тектонским пукотинама и пресликанама почела се вертикално усијецисти Велика Укрина стварајући клисурасту долину. Усијецање клисуре Велике Укрине (Бистрице) започело је од терасног нивоа 300 метара апсолутне висине, који је доминантан дуж уздужног профила до лактастог скретања. Овај терасни ниво свједок је једне фазе у којој се усаглашавао уздужни профил Велике Укрине, међутим, непостојање вишег терасног нивоа од 300 метара апсолутне висине у дијелу слива послије лактастог скретања, доказ је да доња ерозиона база Великој Укрини у овој фази усаглашавања уздужног профила није могла бити ријека Укрина. Ова је чињеница наметнула потребу да се поред констатованих трагова фосилне ријечне долине сјеверно од лактастог скретања, потражи и виши терасни ниво, јер се он морао спуштати према некој доњој ерозионој бази. На бази морфолошких трагова фосилне долине, која је оријентисана у правцу сјевера, виши терасни ниво од 300 метара апсолутне висине, констатован је у сливу ријеке Турјанице, који је оријентисан у правцу сјевера. Констатовани морфолошки траг, виши терасни ниво, потврђује хипотезу о сјеверном правцу пружања ријечне долине Велике Укрине у фази усаглашавања уздужног профила на апсолутној висини од 300 метара.

Поред морфолошког трага у прилог овој тврдњи иду и геолошки докази, који упућују да се материјал (шљунковити и кварцни, чији је облик најбоље сачуван), којим је засипана долина Велике Укрине до лактастог скретања, налази у читавим слојевима на отвореним профилима у сливу Турјанице. Расједна линија која се поклапа са током ријеке Шњеготине и прати ток Велике Укрине кроз тријас и даље до њеног састава са Малом Укрином, или и расједна линија правца Турјаница – Околица – Кремна - Јелах, упоредничког правца, као и сви расједи по ободу Панонске геосинклинале условили су током плиоцена и почетком плеистоцена значајније промјене иницијалног рељефа. Снажна тектонска активност током плиоцена карактеристична је и за јужни обод Панонског басена на простору Србије, јер је тада дошло до отицања Панонског језера према ћердапу и своћења (повлачења) Панонског језера из области јужне Србије и осталих периферних области у оквире данашњег тектонског басена (3, 464).

Но, поред постојећих расједних линија које несумњиво указују на тектонску активност, неопходно је да се размотре и геоморфолошке прилике, јер се на тај начин може доћи до закључака да ли је скретање ријечног тока и долине Велике Укрине у правцу истока, узроковано млађим тектонским покретима. Анализом попречних профил (Слика 1) у висини изохипсе од 300 метара, прије (меридијански правац) и послије лактастог скретања (упореднички правац), али и у фосилној долини, установљено је да је ширина ријечне долине Велике Укрине прије лактастог скретања и у фосилној долини 2250 метара, док ширина долине Велике Укрине послије лактастог скретања у висини изохипсе од 300 метара, износи 1000 метара (карта у прилогу). Аналогно предоченим подацима, може се извести закључак да је меридијански правац Велике Укрине у висини изохипсе од 300 метара био правац, којим је она долином Турјанице била везана за доњу ерозиону базу, ријеку Врбас, у тој

фази изградње уздушног профила. Но, поред ових доказа, ширина попречног профила долине Велике Укрине од 1000 метара, послије лактастог скретања, говори да је овај дио долине развијан дуж расједне линије знатно ужи, што упућује на закључак о млађем постанку овог упоредничког правца ријечне долине. Након тектонске активности, која је узроковала скретање ријечног тока Велике Укрине у правцу истока, Велика Укрина, напуштајући своје ријечно корито, односно ријечну долину (фосилна долина), започиње пробијањем свог десног развоћа, успостављати везу са неком постојећом ријечном мрежом која је комуницирала са током Укрине. Усијецање свог уздушног профила, започиње након тектонске активности, која је изазвала значајније промјене у иницијалном рељефу. У развоју које је просјечено попречним расједом, Велика Укрина формира пробојницу и улази у слив токова, који су били оријентисани према ријеци Укрини. Формирањем пробојнице и новом оријентацијом ријечног тока Велике Укрине, започиње нова фаза усаглашавања уздушног профила и то констатованог као нижи терасни ниво.

Међутим, са развоја које је потом просјечено попречним расједом, отицало је у том периоду више притока у оба правца. Постојање притока и њихова оријентација наметнула је размишљање о пиратерији. Пиратерију, прије свега доказује оријентација ријечне мреже. Изворишни краци ријеке Турјанице почињу свој ток изнад долинске стране Велике Укрине јер су наследили стар долинско дно, а при томе и изворишни краци мањих ријечних токова на лијевој долинској страни Велике Укрине и на потезу фосилне долине Велике Укрине, знатно су краћи.

Висинска разлика између старијег долинског дна Велике Укрине и Турјанице износи 150 метара, а између њих је данас развође сливова Велике Укрине и Турјанице. Ипак, ово није типичан примјер пиратерије, ријеч је о скретању које је условљено тектонском активношћу.

Према томе, геоморфолошком анализом терасних нивоа у сливу Велике Укрине, анализом геолошко – тектонских прилика, али и анализом уздушног профила, настојало се кроз развој уздушног профила утврдити постављене хипотезе, али и указати на морфолошку еволуцију рељефа слива, јер је Велика Укрина усијејајући своју долину, дјеловањем вертикалне и бочне ерозије, али и дјеловањем других геоморфолошких процеса, изграђивала морфоскултуру слива.

ЛИТЕРАТУРА

1. Софиљ Јован, Маринковић Радован, Памић Јакоб и Ђорђевић Драгослав : Геолошки тумач за лист Дервента, Геоинжињеринг, Сарајево, 1983.
2. Милодраг Анђелковић : Тектоника Унутрашњих и Средишњих Динарида Југославије, Монографије 21, Универзитет у Београду, Београд, 1980.
3. Раденко Лазаревић: Геоморфологија, Природно – математички факултет у Бањој Луци, Бања Лука, 2000.
4. Душан Дукић: Сава – потамолошка студија, Српска академија наука, посебна издања књига 12, Београд, 1957.
5. Чедомир Црногорац: Слив Велике Усоре – хидролошко – геоморфолошке карактеристике, Природно – математички факултет у Бањој Луци, Бања Лука, 2000.

6. Топографска карта 1:25 000, 1:50 000, листови Бања Лука и Дервента, Војногеографски институт, Београд, 1977.
7. Геолошка карта 1 : 100 000 лист Дервента – 33 – 120, Београд, 1985.

Radislav Tasic

SUMMARY

Geomorphologic analyze of the valley system of Velika Ukrina, along profile of Velika Ukrina, across profile of the valley on particular places, points that the valley of the Velika Ukrina in the height of izohypse of 300 meters has had the north direction of extending, respectfully, that in the first phase of harmonizing of its along profile the valley was connected to the Vrbas river as lower erosion basis. Higher terrace level up to elbow deviation and its absence after the deviation, as morphological track, together with the geological proofs that we found in the basin of Turjanica river, meet the thesis about the north direction of extending of the river valley of Velika Ukrina. Connection of the Velika Ukrina with the present river network, which down erosion basis was Ukrina river, started with tectonic activity as well with passing through watershed. In the second phase of harmonizing of the along profile, Velika Ukrina connects to Ukrina as lower erosion basis, and noticed lower terrace level, that was dominating along the whole along profile , certainly is the proof to this thesis. Therefore, elbow deviation of the river valley of Velika Ukrina towards east, was caused with the tectonic activity, when the lower erosion basis of the Velika Ukrina in the height of 300 meters is not Vrbas river anymore, and harmonizing of the along profile in the new phase connects to Ukrina river as lower erosion basis.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 640.4(100)

Оригиналан научни рад
Иво Арменко¹

САВРЕМЕНИ ТРЕНДОВИ У СВЈЕТСКОМ ХОТЕЛИЈЕРСТВУ

Извод: У овом раду дефинисана су кључна питања из домена базичних карактеристика хотелског тржишта, хотелске понуде и тражње. Потребна пажња посвећена је пословним резултатима свјетског хотелијерства, као и прогнози развоја хотелске индустрије у свијету.

Кључне ријечи: свијет, хотелијерство, хотелско тржиште, хотелска понуда и тражња, прогноза, компаније, управљање.

Abstract: This work defines some important questions regarding the basic characteristic of hotel market, hotel offers and demands. The world hotel management business results as well as prospects of the hotel industry development have been specially considered.

Key words: world, hotel management, hotel market, hotel offer and demand, prospect, companies, managing.

Увод

Уводно бисмо требали да дефинишемо што данас у свијету чини хотелску индустрију. С обзиром на разноврсност актуелних појавних облика хотелских компанија, једна је од цјеловитијих дефиниција (Lewis, Chambers & Harsha, 1997.) она која хотелску индустрију структурира у три сегмента:

- компаније које се баве изградњом и развојем те посједују хотелске објекте,
- компаније које управљају хотелима (без обзира да ли јесу или нису власници хотела којима управљају),
- франшизне компаније које развијају хотелске ланце, а не посједују хотеле нити њима управљају.

Постоје, међутим општој јавности “невидљиве” management компаније које осигуравају тапаџмент услуге хотелима, али немају истакнуто властито име у хотелима којима управљају. Коначно, ваља споменути да је савремени развој хотелског сектора задњих година обогаћен и појавом тзв. РЕИТ-а, односно инвестиционих фондова некретнине. С обзиром на ове, релативно нове појаве, ваља заокружити структуру савремене свјетске хотелске индустрије, дефинишући хотелске компаније на сљедећи начин (Bailey, 1998.):

¹ mr, Будванска ривијера, Будва

- власничко – управљачке компаније,
- хотелске управљачке (*management*) компаније чији називи су марке производа хотела којима управљају,
- хотелске франшизне компаније,
- власничке компаније које су купиле или планирају купити локалне и међународне хотелске групе с марком производа,
- хотелски маркетинг конзорцијуми (или афилијације).

Осим наведених компанија, које данас представљају језгро свјетског хотелског сектора, ваља међутим указати и на појаву више различитих појавних облика организација које проширују обухват услуга које нуде те се, у одређеном смислу, могу убројити у хотелску индустрију. То су, у првом реду, конзорцијуми,² затим афилијације,³ резервацијске компаније,⁴ маркетинг компаније,⁵ компаније представници⁶ и инцентивне куће.⁷

1.1. БАЗИЧНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ХОТЕЛСКОГ ТРЖИШТА

Из чињенице да хотелска индустрија, будући да се ради о претежно услужној дјелатности, дијели сва обиљежја услужних дјелатности па тако и "покварљивост услуге"⁸, произилази закључак да се једном пропуштена шанса за попуњавање хотелских капацитета не може више никада надокнадити. Стога је управљање пословањем у хотелској индустрији прије свега усмерено на максимизирање искориштености капацитета. Притом, свакако, цијена по којој се изнајмљују хотелски капацитети има значајну улогу, што је и довело до развоја концепта тзв. управљања с добити⁹ као изузетно значајне компоненте максимизирања приходовних величина у савременој хотелској индустрији. Посматрано на кратки рок, изнајмљивање хотелских капацитета уз цијену која прелази праг рентабилности на нивоу варијабилних трошкова било би опортуније него уопште не изнајмити хотелски капацитет. Ипак, с обзиром на висок удио варијабилно-фиксних те фиксних трошкова у хотелској индустрији, ови се трошкови нужно требају узети у обзир код одређивања хотелских цијена.¹⁰

Значајно обиљежје савременог хотелског тржишта јест несавршена конкуренција. Она произилази из недовољне транспарентности хотелског тржишта како на страни понуде тако и на страни тражње, али из чињенице да хотелски гости, у већини сегмената, немају потпуну слободу избора хотела у којем ће одсјести. У већини случајева, наиме, постоје ограничавајући фактори који сужавају избор хотела или га ограничавају на врло мали број. Ово је случај код пакета услуга које формирају путничке агенције где је смештај у одређеном хотелу саставни дио унапријед формираног пакета услуга, однос-

² нпр. Leading Hotels of the World

³ нпр. Best Western

⁴ нпр. Utell

⁵ нпр. Rezsolutions

⁶ нпр. SRS - Worldhotels

⁷ нпр. Carlson Marketing Group

⁸ Видјети тачку 3.1.1. Обиљежја услужних дјелатности.

⁹ енгл. yield management

¹⁰ У угоститељству су теоријски развијене бројне методе одређивања цијена. Све, међутим, морају водити рачуна о прагу рентабилности. (Кунст, Чижмар, 1992).

но код пословних гостију где мјесто обављања посла у великој мјери сужава избор хотела или пак компанијска правила одређују категорију хотела коју пословни гости (запослени компаније) смију користити.

С обзиром на непотпуну транспарентност хотелског тржишта као и потребу усклађивања цијена с прагом рентабилности који у себи укључује све трошкове (варијабилне и фиксне), теоријска могућност снижавања цијене до нивоа покрића само варијабилних трошкова, осим што је и теоријски неоправдана у временском периоду дужем од једног дана, у пракси се и не користи. Наиме, сагледавајући пословање на нивоу једног дана, хотелу би било рентабилније изнајмити собу која је и онако празна само уз покриће маргин-алних варијабилних трошкова. Ипак, не само због нетранспарентности тржишта и рентабилности пословања, већ првенствено и због маркетинских разлога који се у првом реду тичу image-a хотела, изнајмљивање се хотелских капацитета обавља према унапријед утврђеним цијенама за поједине сегменте потражње (објављене цијене за индивидуалне госте без претходне резервације, корпоративне цијене за компаније с којима хотел има уговор, цијене с утврђеним унапријед договореним попустом за путничке агенте, уговорене алотманске цијене за тоуроператоре које се углавном уговарају по принципу пуно за празно). Осим наведених врста цијена које се формирају према појединачним сегментима потражње, у савременом су хотелериству битни тзв. програми за сталне госте¹¹ којима се, на цјеновној основи која укључује систем попуста, настоји подстаки виши ниво потражње од сталних гостију. Ови програми, осим попуста у цијени, уобичајено садрже и бесплатно кориштење одређених хотелских садржаја који се иначе наплаћују (конзумације у одјелу хране и пића, wellness садржаји и сл.).

Разматрајући хотелско тржиште на дужи рок и у ширем контексту, конкурентско окружење у којем одређени хотел послује може се сагледавати на више нивоа. Наиме, постоје различити сегменти тржишта у којима хотелске компаније представљају конкуренцију једна другој, а да би се у потпуности сагледале савремене маркетиншке стратегије хотелских компанија, у разматрање се такође треба увести и временска димензија. Управљање пословањем савремених хотелских компанија се руководи принципом постизања максималног прихода по расположивој хотелској соби уз истовремено остваривање максималне профитабилности по госту, на дугорочној основи.

Нивои на којима хотели међусобно конкуришу савременом хотелском тржишту су сљедеће:

- конкуренција са сличним хотелима у истој дестинацији у одређеном тренутку;
- конкуренција у одређеном тренутку с хотелима који имају одређене разлике у обиљежјима, а налазе се у истој дестинацији;
- конкуренција у националним односно међународним размјерима, а хотелима сличних обиљежја, који припадају различитим ланцима, маркама производа (брендовима), а налазе се у различитим дестинацијама;
- конкуренција у различитим временским раздобљима и у различитим дестинацијама усмјерена према сталним гостима.

¹¹ Програми за сталне госте најчешће се називају "програми лојалности".

С обзиром да се конкуренција на савременом тржишту исказује на различите начине и на различитим нивоима, развој хотелске марке производа¹² игра одлучујућу улогу у привлачењу тражње. Данас у све већој мјери растуће глобалне марке хотелских производа пружају хотелским гостима стандард image-a, понуде и услуге било где у свијету.

Марка производа се у конкурентском окружју јавља као додатни привлачни елемент потражње, али и као вриједност која се може исказати и књиговодствено у активи биланса (ставка “нематеријална имовина”)¹³.

Савремени трендови развоја марке производа у хотелској индустрији на свјетском тржишту свједоче да некадашњи тренд истицања назива хотелске компаније на хотелу (дакле, у свијести односно перцепцији потрошача – гостију хотела) данас све више уступа мјесто другом тренду: свака од глобалних хотелских компанија развила је диференциране марке производа које се прилагођавају различитим сегментима тражње. У одређеним случајевима, потрошачима је готово непознат назив матичне хотелске компаније, већ су на тржишту тражње познати само називи поједињих хотелских марки производа и врста њихове понуде.

С обзиром да је развој марке производа у хотелској индустрији прије свега усмјерен на подизање удјела сталних гостију, дакле на јачање лојалности потражње, од кључног је значења одржавати континуитет дефинисаног стандарда квалитета. Тиме се постиже испуњење унапријед постављених очекивања тражње и задовољства гостију. Ипак, на глобалном свјетском тржишту, с обзиром на разлике које у перцепцији поједиње хотелске марке производа (односно разлике у њеном image-u) постоје на појединим националним тржиштима, сталност у задовољавању очекивања гостију тешко је у потпуности остварити. До конфузије у свијести потрошача на савременом свјетском хотелском тржишту углавном долази због неколико разлога: а) или је поједина хотелска марка производа на појединим великим тржиштима (нпр. САД / Европа) пенетрирала у различите хотелске категорије,¹⁴ или је на истом тржишту развила више “линија производа” у различитим категоријама; б) друга је разлог повезана с немогућношћу да хотелска компанија испоручи потрошачу истовјетан хотелски производ на свим националним тржиштима у свијету, без обзира ради ли се о разликама у стандарду услугивања, о физичком стању или врсти објекта, расположивој инфраструктури и слично.

Опште је тржишно правило да је конзистентност хотелске марке производа најлакше постићи управо у највишој квалитативној групи хотелских производа, због чињенице да је овде до у детаље специфициран тј. стандардизиран једноставан производ који се нуди потрошачима.

1.2. ХОТЕЛСКА ПОНУДА

Иако су хотели најхомогенији дио свјетске угоститељске индустрије, ипак, у статистичком праћењу на глобалном нивоу, међу појединим свјетским регијама и државама постоје одређене различитости у самој дефиницији хотела, што

¹² енгл. branding

¹³ енгл. goodwill

¹⁴ Нпр. Marriott је у САД-у присутан претежно у средњем нивоу квалитета, док је у Европи заступљен у вишој или високој квалитативној групи.

донекле отежава једнообразну статистичку регистрацију. Свјетска туристичка организација (WTO) дефинише "хотеле и сродне објекте" као ... објекте који садрже одређени број соба који прелази специфицирани минимум и којима управља јединствени management, а који објекти пружају одређене услуге, укључујући и послуживање у собама, дневно поспремање и чишћење соба и припадајућих купаоница; који се класификују у врсте и категоризацију у одређени број категорија, према садржајима које обухватају и услугама које пружају, те који не припадају у категорију објекта специјалне намјене".

Полазећи од овако широко постављене дефиниције хотела и сродних објеката коју је дала Свјетска туристичка организација, у свијету је у 1997. години регистровано преко 13 милиона хотелских соба, што у поређењу са 1990. годином, када је регистровано преко 11 милиона соба у хотелима и сродним објектима, представља повећање од чак 18%. У петогодишњем периоду које претходи 1997. години, просјечна годишња стопа раста хотелских капацитета у свијету износи 3,1%, док, посматрано регионално, ова стопа знатно варира. Највиши је раст забиљежен у регијама Централна Америка те Азија – Пацифик, који је, у поређењу с просјечном свјетском стопом раста, двоструко виши. У истом су раздобљу, на примјер, Европа и Сјеверна Америка, оствариле исподпросјечан пораст хотелских капацитета (2,2 % просјечно годишње).

Највећа концентрација хотелских капацитета у свијету, посматрано регионално, присутна је у Европи, која садржи преко 43 % укупне свјетске хотелске понуде. Европа, међутим, током посљедње деценије смањује релативни удео у свјетској хотелској понуди, док се истовремено повећава удео брзорастуће регије Азија – Пацифик. Разлоги брзом повећању хотелске понуде у овој регији повезани су, наиме, с брзорастућом економијом и с повећаним занимањем за ову регију као туристичку дестинацију, и то како на унутаррегионалним, тако и на прекоокеанским емитивним тржиштима. У току посљедњих седам година ова је регија, стoga, повећала смјештајне капацитете за чак 36 % у поређењу са 1990. годином. Имајући у виду економску кризу у Азији која је наступила средином 1997. године, за очекивати је да ће стопа раста хотелских капацитета знатно опасти у посљедње две године, али да ће, престанком кризе, поновно бити успостављена на изнадпросјечном нивоу.

Табела 1. Годишња стопа распао хотелских капацитета по свјетским регијама (1993-1997.), у %

	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	просј. год. % промјене 1993-97.
Америка	0.8	0.6	1.0	6.4	2.0	2.4
Сјеверна Америка	0.3	2.6	1.2	2.9	1.7	2.2
Кариби	5.3	0.1	6.1	5.5	5.7	4.2
Централна Америка	9.9	9.2	8.3	9.0	8.4	8.8
Јужна Америка	0.0	6.6	2.7	4.4	2.6	4.0
Азија Пацифик	9.3	7.7	8.6	10.5	5.5	8.0
Океанија	0.8	-4.7	2.1	3.2	1.4	0.5
Европа	1.5	1.9	1.5	4.2	0.9	2.2
Средњи Исток	-1.2	11.2	5.0	-2.1	2.6	4.0
Африка	2.5	1.9	3.9	3.4	2.7	2.9
СВИЈЕТ	2.2	2.3	2.5	5.8	2.1	3.1

Напомена: Регионални збројеви од 1995 до 1997. су процјене аутора.

Извор: World Tourism Organization, према: International Hotel Industry, Travel & Tourism Intelligence, 1998. London, стр. 9

Табела 2. Удејел у свјетским хотелским капацитетима појединих свјетских регија (1993-1997.), у %

	1990.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.
Америка	38,3	37,5	37,0	36,4	35,9	36,1	36,0
Сјеверна Америка	32,4	31,7	31,1	31,2	30,8	29,9	29,8
Кариби	1,1	1,1	1,3	1,3	1,3	1,3	1,4
Централна Америка	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5
Јужна Америка	4,4	4,2	4,1	4,3	4,3	4,2	4,3
Азија Пацифик	12,0	12,7	13,6	14,3	15,1	15,8	16,3
Океанија	1,9	2,0	1,9	1,8	1,8	1,7	1,7
Европа	45,4	45,3	45,0	44,8	44,4	43,7	43,2
Средњи Исток	1,4	1,4	1,3	1,5	1,5	1,4	1,4
Африка	3,0	3,1	3,1	3,1	3,2	3,1	3,1
СВИЈЕТ	100,0						

Напомена: Регионални збројеви од 1995. до 1997. су процјене аутора.

Извор: World Tourism Organization, према: International Hotel Industry, Travel & Tourism Intelligence, 1998. London, стр. 10.

Анализа кретања хотелске понуде по појединим категоријама на глобалном свјетском нивоу није могуће због наведених ограничења статистичког регистраовања која произилазе из различитих националних правила категоризације хотелских објеката, а које није могуће унифицирати на глобалном нивоу.¹⁵ Како би се, међутим, ипак стекао увид у подјелу свјетских хотелских капацитета на поједине категорије, у наставку се приказује структура хотелске понуде по категоријама у изабраним земљама свјетске регије за посљедњу статистички доступну годину (табела 3.).

Табела 3. Удејел у свјетским хотелским капацитетима (брожу соба) по категоријама (1993.), у %

Регија / држава	5*	4*	3*	2*	1*	неразврстано	укупно
АФРИКА							
Мароко	13.5	31.5	11.2	7.6	5.1	31.1	100.0
Јужноафричка република	5.3	7.8	24.0	33.9	29.0	0.0	100.0
КАРИБИ							
Бермуда	61.0	19.5	9.8	2.4	7.3	0.0	100.0
Куба	14.5	29.8	35.5	4.8	15.4	0.0	100.0
ЦЕНТРАЛНА И ЈУЖНА АМЕРИКА							
Аргентина	4.2	11.5	18.8	21.7	28.6	15.2	100.0
Бразил	12.9	21.7	29.7	29.4	6.4	0.0	100.0
Перу	4.3	2.9	18.5	22.4	34.4	17.6	100.0
Венецуела	9.5	9.3	15.0	10.8	10.6	44.7	100.0
СЈЕВЕРНА АМЕРИКА							
Мексико	15.2	13.7	13.6	13.2	9.8	43.5	100.0
АЗИЈА ПАЦИФИК							
Австралија	10.9	18.2	39.4	22.5	1.1	7.9	100.0
Индонезија	7.0	4.8	7.2	5.7	5.5	69.8	100.0
Јужна Кореја	43.1	27.3	18.1	11.1	0.0	0.5	100.0
Филипини	42.2	19.5	21.1	17.2	0.0	0.0	100.0

¹⁵ Ваља, исто тако, напоменути да само 55 земља свијета подноси Свјетској туристичкој организацији статистичке податке о хотелским капацитетима разврстане по појединим категоријама.

Сингапур	60,5	26,6	7,4	0,0	0,0	5,5
ЈУЖНА АЗИЈА						
Индира	33,2	9,2	13,6	17,9	6,5	19,6
Шри Ланка	21,4	3,0	2,5	20,9	6,5	45,8
ИСТОЧНА ЕВРОПА						
Мађарска	4,4	14,7	42,5	23,1	15,3	0,0
ЗАПАДНА ЕВРОПА						
Кипар	19,7	28,1	37,7	9,2	3,9	1,3
Француска	0,0	6,3	25,1	50,7	18,0	0,0
Грчка	4,8	24,6	28,9	32,2	9,6	0,0
Италија	0,8	16,3	42,3	25,5	15,1	0,0
Португал	20,6	32,4	34,0	11,8	1,3	0,0
Шпанија	2,6	21,7	45,6	19,1	11,0	0,0
Турска	21,4	15,3	28,9	24,6	9,8	0,0
СРЕДЊИ ИСТОК						
Египат	33,3	16,2	24,6	15,2	7,8	2,5
СВИЈЕТ	7,1	15,5	30,3	25,5	12,5	9,1

Извор: World Tourism Organization, према: International Hotel Industry, Travel & Tourism Intelligence, 1998. London, стр. 11-12.

Анализирајући изнесене податке о расподјели хотелских капацитета према категоријама у појединим земљама, видљиво је да се у већини земаља већи дио хотелских капацитета налази у средњој категорији (3* и 2*). Фокусирајући се у анализи на Европу, видљиво је да је у изабраним европским земљама, у поређењу с другим регијама, нешто већи удио хотелских капацитета с 3* и 4*. Од презентираних европских земаља, истичу се Португал (53%) и Турска (36,7%) с највећим учешћем хотелских капацитета у категорији с 4* и 5*, те Француска с најмањим учешћем категорија 4* и 5* у хотелској понуди (6,3%).

Европски хотелски капацитети су у 1997. години, с укупно 5,9 милиона хотелских соба, чинили преко 43% свјетских хотелских капацитета. У укупној европској хотелској понуди, Западна и Јужна Европа имају доминантан удио (71% соба), али ради се о донекле засићеном тржишту понуде које остварује умјерени просјечни годишњи пораст (2,2% у протеклих седам година). Најбржи пораст у протеклих 7 година остварила је хотелска понуда Централне и Источне Европе те Источног Медитерана (просјечно годишње 13,2% односно 6,4%).

Табела 4. Број соба у хотелима и сродним објектима у изабраним европским земљама (1990-1997.) у хиљадама

Регија / држава	1990.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	% год. промј. 1993-97.	% уједила 1997
ЦЕНТ. И ИСТ. ЕВРОПА	315	325	340	521	539	556	605	13,2	9,5
Румунија	87	86	85	96	95	95	97	3,3	1,6
Чешка Република*	60	65	66	43	54	74	77	4,0	1,3
Бугарска	60	55	59	55	57	52	50	-	0,9
Пољска	43	47	53	39	48	52	54	0,5	0,9
Бивши СССР**	32	32	32	221	214	207	242	-	4,1
Мађарска	24	28	32	46	48	51	56	15,0	1,0
Словачка*	9	12	13	21	23	25	29	22,2	0,5
СЈЕВЕРНА ЕВРОПА	739	696	623	722	720	724	737	3,3	12,2

Велика Британија	497	438	364	444	440	440	444	5,1	7,6
Шведска	82	84	83	100	100	102	106	6,4	1,8
Норвешка	54	57	57	59	60	61	63	2,6	1,1
Финска	47	55	55	52	54	54	56	0,5	1,0
Данска	36	38	38	39	38	39	39	0,7	0,7
Ирска	23	24	26	28	28	28	29	2,9	0,5
ЈУЖНА ЕВРОПА	2.037	2.108	2.131	2.059	2.050	2.065	2.071	0,4	35,3
Италија	938	944	942	944	944	947	949	0,3	16,2
Шпанска	603	639	641	586	565	570	563	-	9,6
Грчка	233	253	257	270	283	289	301	4,0	5,1
Хрватска	104	106	118	85	85	83	79	-	1,4
Португал	79	85	89	90	90	91	93	1,2	1,6
Србија	37	38	38	38	38	38	38	0,0	0,6
Македонија*	27	27	29	29	29	30	31	1,7	0,5
Словенија*	16	16	17	17	16	17	17	0,0	0,3
ЗАПАДНА ЕВРОПА	1.737	1.908	1.930	1.938	2.013	2.048	2.109	2,2	35,7
Њемачка	609	730	744	778	819	843	889	4,4	15,1
Француска	547	599	589	567	597	612	624	1,5	10,6
Аустрија	318	314	320	312	310	307	305	-	5,2
Швајцарска	147	144	144	143	144	142	142	-	2,4
Низоземска	59	61	70	73	75	75	78	2,6	1,3
Белгија	49	51	54	57	60	61	63	4,0	1,1
Луксембург	8	9	9	8	8	8	8	-	0,1
ИСТ. СРЕДОЗЕМЉЕ	137	166	178	194	204	216	232	6,4	3,9
Турска	81	104	112	126	133	143	156	8,6	2,6
Израел	31	31	33	35	36	37	38	3,6	0,6
Ципар	25	31	33	33	35	36	38	3,6	0,6
ЕВРОПА УКУПНО	5.115	5.314	5.395	5.498	5.583	5.819	5.872	2,2	100,0

Напомена: Будући да су износи цитирани из више извора, збројеви се свудаје не поклапају рачунски.

* Аутогове процјене од 1990.

** Прерачувано од 1994.

Извор: World Tourism Organization, према: International Hotel Industry, Travel & Tourism Intelligence, 1998. London, стр. 28 - 29.

Разматрајући индивидуално хотелску понуду поједињих европских земаља, уочава се да је најбрже растуће хотелско тржиште понуде свакако Словачка, која је остварила просјечни годишњи пораст хотелских капацитета од 22,2 % током посљедњих седам година, односно Мађарска са 15 % годишњег пораста капацитета. Истовремено, тржишта засићене хотелске понуде су Шпанија, Аустрија и Швајцарска које су, у поређењу 1997. с 1993. годином, смањиле укупни хотелски капацитет (табела 4).

1.3. ХОТЕЛСКА ИСТРАЖИВАЊА

Два су базична разлога која условљавају развој хотелског сектора у било којој земљи: раст међународне и домаће туристичке тражње с једне стране те економски развој (нарочито развој услужних дјелатности) који условљава како домаћа тако и међународна пословна путовања. Генерално посматрано, у свијету се 60 – 75% хотелске тражње генерише на основу туристичке тражње, а 25 – 35% на основу тражње пословних гостију (Bailey, 1998.). Анализирајући налазе истраживања

Horwath Hotel Industry Study,¹⁶ које се спроваоди на кључним хотелским тржиштима у цијелом свијету, уочљиво је да је, почевши од 1990. године, однос тражње домаћих и страних гостију углавном константан, с нешто већим учешћем стране у укупној потражњи (табела 5).

Што се пак тиче структуре потражње за хотелима у свијету посматране према тржишним сегментима, могуће је уочити да су одморишни гости (индивидуални и организовани) доминантан сегмент тражње у хотелима у свијету, будући да обухватају преко 51 % укупне хотелске тражње.

Анализа учешћа домаће и стране хотелске тражње према главним свјетским регијама указује на регионалне различитости. Највећи је удио домаће тражње за хотелима забиљежен у Америци и Аустралији, иако је у разматраном периоду и на овим тржиштима уочљив тренд повећања учешћа стране тражње у укупној хотелској тражњи. Европски хотели, пак, имају избалансиран однос домаће и стране тражње, а у разматраном је периоду могуће уочити одређено повећање учешћа домаће у укупној хотелској тражњи (табела 6).

Табела 5. Извори потражње за хотелима у свијету У % од укупно проданих соба (1990-1998.)

	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.
ИЗВОРИ ПОТРАЖЊЕ									
Домаћи	47,8	50,6	47,0	48,1	49,2	51,4	53,5	47,4	49,8
Страни	52,2	49,4	53,0	51,9	50,8	48,6	46,5	52,6	50,2
СТРУКТУРА ПОТРАЖЊЕ									
Владине орг.	3,3	3,1	3,9	2,9	3,9	3,1	3,3	2,2	1,8
Пословни гости	28,7	35,5	33,6	36,1	38,3	36,9	34,3	28,5	31,9
Одморишни гост	48,9	42,2	42,0	40,5	22,3	22,7	26,8	34,1	33,8
Групе туриста	-	-	-	-	17,3	18,4	16,5	17,7	16,1
Конференције	10,8	11,4	11,3	10,3	9,9	10,9	9,2	10,1	9,8
Остало	8,4	7,8	9,2	10,2	8,3	8,0	9,9	7,4	6,6
СВИЈЕТ	100,0	100,							

Извор: Worldwide Hotel Industry Study 1991-99, Horwath International

¹⁶Анкетно истраживање "Horwath Hotel Industry Study" се, почевши од 1970. године, спроводи на глобалном свјетском нивоу, уз покровитељство Свјетског удружења хотела и ресторана (IH & RA), а у организацији међународне консултантске мреже Horwath International. Узорак у свим укљученим земљама обухвата хотеле с 5*, 4* и 3*. С обзиром на глобално значење, ово се истраживање данас у професионалној јавности у свијету сматра једним од најцјењенијих свјетских статистика о резултатима пословања хотелијерства. Обиљежје је овог истраживања такође и свеобухватност, будући да снима тржишне и финансијске резултате пословања, примјењујују технологију, обиљежја запослености као и физичко стање објекта.

Табела 6. Структура поштражње за хотелима према свјетским регијама, у % од укупно проданих соба (1993-1998.)

	Домаћи					
	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.
Африка, Азија и Средњи Исток	20,2	-	-	-	-	-
Африка и Средњи Исток	-	23.9	26.8	38.7	22.2	23.5
Азија	-	-	31.8	41.6	24.0	24.8
Азија и Австралија	-	45.3	-	-	-	-
Австралија*	38.9	-	67.7	67.6	59.7	72.2
Сјеверна Америка **	84.7	81.9	77.4	72.4	55.6	54.0
Европа	45.6	49.7	47.8	54.1	49.1	49.8
Латинска Америка	52.5	52.9	55.9	49.7	60.1	66.4
СВИ ХОТЕЛИ	48.0	49.2	51.4	53.5	47.4	48.9

	Странци					
	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.
Африка, Азија и Средњи Исток	80.8	-	-	-	-	-
Африка и Средњи Исток	-	76.1	73.2	61.3	77.8	76.5
Азија	-	-	68.2	58.4	76.0	75.2
Азија и Австралија	-	54.7	-	-	-	-
Австралија*	61.1	-	32.3	32.4	40.3	27.8
Сјеверна Америка **	15.3	18.1	22.6	27.6	44.4	46.0
Европа	54.4	50.3	52.2	45.9	50.9	50.2
Латинска Америка	47.5	47.1	44.1	50.3	39.9	33.6
СВИ ХОТЕЛИ	52.0	50.8	48.6	46.5	52.6	51.1

Напомена:

* у 1997. години је укључен и Нови Зеланд

** искључујући САД у 1997.

Извор: Worldwide Hotel Industry Study 1991-99, Horwath International

Фокусирајући се у анализи хотелске тражње на Европу, видљиво је да и унутар ове регије по појединачним земаљама постоје знатне разлике у структури хотелске тражње према њеном поријеклу. Док у неким земаљама, као што су напр. Австроја и Грчка, више од три четвртине хотелске тражње представља тражња иностраних гостију, истовремено у Њемачкој и шведској више од 80% тражње представља домаћа тражња.

Табела 7. Удеј стручног поштражње у хотелима и сродним објектима у изабраним Европским земаљама (1991-1994.) у %

Држава	1991.	1992.	1993.	1994.
Австроја	79.8	79.9	79.5	78.6
Белгија	71.3	73.2	72.7	71.5
Данска	53.1	-	51.1	49.6
Финска	22.0	22.9	24.5	26.8
Француска*	37.6	39.4	39.3	39.0
Њемачка**	17.3	16.3	15.5	15.7
Грчка	72.0	75.2	75.2	76.9
Италија	33.6	32.9	34.4	38.0
Холандија	54.2	55.5	51.1	52.5
Норвешка	30.5	32.1	32.5	34.3
Португал	72.7	70.6	68.5	71.8
Шпанија	55.4	58.6	60.2	63.2
Шведска	19.5	19.8	20.1	19.3
Швајцарска	59.5	60.5	60.7	60.5
Турска	52.7	61.4	62.5	61.9

Напомена:

* У 1991. подаци не укључују покрајине Pays de la Loire и Champagne – Ardennes, а у 1992. и 1993. покрајине, Champagne – Ardennes i Corsica.

** Подаци не укључују хотеле у термалним дестинацијама.

Извор: Tourism Policy and International Tourism in OECD Countries, према:
International Hotel Industry, Travel & Tourism Intelligence, 1998. London, стр. 16

Сви претходно изнесени подаци о кретању тражње за хотелима у свијету, разматрани како на глобалном светском, регионалном нивоу или на нивоу појединачних држава, указују да није могуће доносити релевантне закључке о глобалним трендовима у развоју тражње за хотелима. Узрок овоме јест фрагментарност туристичке потражње на појединачним националним туристичким рецептивним тржиштима.

1.4. ПОСЛОВНИ РЕЗУЛТАТИ СВЈЕТСКОГ ХОТЕЛИЈЕРСТВА

Као базични индикатори успјешности пословања светске хотелске индустрије овде ће се користити двије групе показатеља: а) они који указују на тржишни успех светске хотелске индустрије (тржишни / приходовни индикатори): годишњи степен заузетости соба, просјечна остварена цијена собе и просјечни приход по соби, те б) индикатори интерног остварења хотелске индустрије, и то: учешће трошкова рада у оствареном укупном приходу хотела, те базична мјера интерног остварења која указују на финансијски резултат хотелске индустрије – учешће бруто оперативне добити у оствареном укупном приходу.¹⁷

Мјерено нивоом просјечне годишње заузетости на бази продатих соба, Аустралија и Азија остварују највиши ниво заузетости хотелских капацитета. Док је најнижи ниво заузетости присутан у Африци, Средњем Истоку и Латинској Америци, Европа такође биљежи исподпросјечну заузетост. Анализирајући трендове хотелске заузетости по главним светским регијама у приказаном осмогодишњем периоду (1991-1998.), произилази да је заузетост, укупно посматрајући, порасла за 4,8 постоотних поена. То указује на чињеницу да хотелска тражња, глобално посматрано, у посљедњој деценији расте брже од понуде. Притом је најбржи раст просјечне хотелске заузетости остварен у Латинској Америци, док Европа показује знакове врло слабог годишњег раста односно, у посљедњем вишегодишњем раздобљу, стагнирања (табела 8).

Анализа просјечних остварених цијена собе упућује на закључак да се светска рејесија 1992/93. знатније одразила и на успјешност пословања хотелске индустрије у свијету. Наиме, упоређујући просјечну остварену цијену хотелске собе у 1993., са оним оствареним у 1991. години, произилази цјеновни пад од око 10%, који је међутим у појединачним светским регијама био и драстичнији (нпр. у Сјеверној Америци 22%, у Европи 16%). Ипак, у 1994. у цјеновном је погледу глобално посматрано хотелска индустрија забиљежила опоравак, да би у периоду од 1995. до данас просјечна цијена стагнирала. С

¹⁷ Наводе се и анализирају резултати глобалног светског истраживања перформанси хотелске индустрије „Horwath Hotel Industry Survey“ који због методолошке једнообразности и упоредивости група хотела у појединачним земљама / континентима омогућавају квалитетно поређење.

обзиром да се ради о просјечној оствареној цијени собе на глобалном нивоу, опортуније је трендове посматрати регионално. Фокусирајући се притом на Европу, видљиво је да иако се у периоду 1994-95. остварује пораст просјечних европских хотелских цијена соба, 1996. године поновно долази до значајнијег пада (-15%) да би у 1997. години тај цјеновни пад само дјелимично био надокнађен. Овакви су трендови резултат више негативних чинилаца, прије свега промјена у макроекономским политикама дијела западноевропских земаља (Њемачка, Италија и Француска), које су настојећи прилагодити се Maastricht критеријима за Европску монетарну унију, увеле рестриктивну порезну политику која се ограничавајуће одразила на запошљавање и на ниво потрошње људи.

Табела 8. Пре^лег с^пејена заузетост и просјечне остварене цијене хотелске собе по својским реџијама (1991-1998.)

Регија/држава	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.
ЗАУЗЕТОСТ (у %)								
Африка и Средњи Исток	59,7	60,8	61,6	60,9	60,7	61,5	62,3	61,5
Азија и Аустралија*	67,3	69,7	60,2	70,3	75,6	72,9	72,3	63,9
Аустралија	-	-	-	-	74,8	75,1	73,0	64,9
Сјеверна Америка	63,0	60,1	65,0	70,5	69,2	69,2	70,3	66,0
Латинска Америка	53,8	58,7	61,6	60,1	61,0	62,7	62,7	60,3
Европа	62,3	60,6	60,7	62,2	64,1	64,6	64,5	68,9
СВИЈЕТ	61,9	61,6	62,3	66,5	67,2	67,7	67,6	66,7
ПРОСЈЕЧНА ОСТАВАРЕНА ЦИЈЕНА СОБЕ (у УСД)								
Африка и Средњи Исток	67,71	65,82	73,62	74,08	85,39	101,55	97,58	99,02
Азија и Аустралија*	77,83	77,93	75,74	84,70	111,88	104,04	105,67	77,44
Аустралија	-	-	-	-	83,78	100,60	94,66	91,70
Сјеверна Америка	73,62	55,13	57,23	80,84	95,44	90,65	93,93**	87,67
Латинска Америка	43,64	58,05	60,61	58,74	69,99	76,61	85,31	87,09
Европа	79,35	77,16	66,39	89,84	92,04	78,50	84,24	100,09
СВИЈЕТ	75,49	72,20	68,22	81,02	88,57	87,42	88,83	90,89

Напомена:

* Аустралија је обухваћена само у раздобљу 1991-94.

** Искључујући САД

Извор: Worldwide Hotel Industry Study 1991-99, Horawath International

Анализу, међутим, ваља продубити сагледавајући квалитативни ниво хотела, како би она указала на реалније трендове тржишног успјеха поједине тако идентификоване групе хотела. Притом се анализа фокусира на трендове пословних перформанси европских хотела у посљедњем петогодишњем периоду (табела 9).

Табела 9. Преглед стапа заузетости и просјечне остварене цијене хотелске собе по квалитативном нивоу хотела у Европи (1991-1998.)

Квалитативни ниво хотела	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.
ЗАУЗЕТОСТ (у %)					
De luxe хотели	63,3	64,3	67,3	68,9	70,6
Првокласни хотели	61,8	64,8	66,0	67,0	69,7
Хотели средње класе	63,3	-	-	-	-
Хотели ниже класе	60,3	-	-	-	-
Хотели средње/ниже класе	-	63,5	62,6	62,3	63,5
ПРОСЈЕК	66,5	67,2	67,7	67,7	66,0
ПРОСЈЕЧНА ОСТВАРЕНА ЦИЈЕНА СОБЕ (у USD)					
De luxe хотели	150,90	161,34	143,21	156,07	182,75
Првокласни хотели	90,85	82,86	83,33	101,33	106,36
Хотели средње класе	69,78	-	-	-	-
Хотели ниже класе	48,16	-	-	-	-
Хотели средње/ниже класе	-	51,30	50,00	60,70	60,37
ПРОСЈЕК	81,02	88,57	87,42	88,83	87,67

Извор: Worldwide Hotel Industry Study 1991-99, Horwath International

Ниво заузетости хотела у Европи у посљедњем петогодишњем раздобљу, посматрано просјечно стагнира, док се биљежи нешто повећана заузетост најбољих (de luxe и првокласних) хотела, а хотели ниже класе забиљежили су незнатни пад нивоа годишње заузетости. Што се тиче остварене просјечне цијене хотелске собе у Европи, у 1995. се у односу на претходну годину биљежи пораст од преко 9 постојних поена, да би просјечна остварена цијена у идућем периоду углавном стагнирала. Анализирајући трендове кретања просјечних цијена по појединим квалитативним скупинама хотела, произилази да је највећи пораст цијена остварен у хотелима ниже квалитативне групе, док је у најбољим (de luxe) хотелима у разматраном периоду остварена цјеновна стагнација. Доводећи у везу показатеље заузетости и просјечне остварене цијене, видљиво је да су европски хотели ниже квалитативног нивоа примијенили стратегију подизања цијена, што је нужно резултирало нешто смањеном тражњом за овом групом хотела.

Уколико се ниво интерног остварења свјетске хотелске индустрије оцењује путем темељне мјерне оперативне остваривости (тј. учешћем бруто оперативне добити у оствареном укупном приходу) на основу анализе података о пословању свјетске хотелске индустрије произилази да највиши ниво оперативне успешности остварује хотелијерство у Сјеверној Америци, Африци и Средњем истоку док је у Латинској Америци она релативно најнижа. (Табела 10).

Трошкови рада су, у поређењу с оствареним укупним хотелским приходом, релативно највећи у Аустралији и Европи, при чему се током разматраног раздобља у Аустралији релативно смањују док у Европи настављају да расту. Релативно најнижи се трошкови рада остварују у Азији, иако се биљежи њихов интензиван пораст.

Табела 10. Преглед симетричне усјејшности посlovaња хотелске индустрије по свјетским реџијама(1995-1998.)

Свјетска регија	1995.	1996.	1997.	1998.
трошкови рада у оствареном укупном приходу (у%)				
Африка и Средњи Исток	23.9	23.8	26.5	25.2
Азија	25.7	26.2	29.1	33.2
Аустралија	36.1	35.5	34.3	29.3
Сјеверна Америка	32.7	32.4	30.9	33.2
Латинска Америка	28.8	28.8	32.0	32.3
Европа	32.3	33.1	33.8	32.1
оперативна бруто добит у оствареном укупном приходу (у%)				
Африка и Средњи Исток	-	34.90	29.90	34.30
Азија	-	34.60	32.60	24.80
Аустралија	-	25.60	28.90	26.40
Сјеверна Америка	-	27.40	31.80	34.80
Латинска Америка	-	22.40	24.80	22.80
Европа	-	27.20	27.20	31.70

Извор: Worldwide Hotel Industry Study 1991-99, Horwath International

1.5. ДИСТРИБУЦИЈА

Брзо растућа конкуренција на свјетском хотелском тржишту посљедњих деценија узроковала развој нових канала дистрибуције, а у функцији што лакши и брж привлачења тражње крајњих корисника – хотелских гостију.

У том је смислу услиједио развој глобалних дистрибутивних система који су у прво вријеме њихове појаве посједовали и њима управљале авионске компаније. Глобалне дистрибутивне системе развијале су и међународне management компаније како би искористиле конкурентске предности које им је осигуравао бржи и лакши доступ до тражње. Данас већина свјетских хотелских компанија има властите глобалне дистрибутивне системе, у којима су међусобно компјутерски повезани сви хотели.

Насупрот хотелским компанијама, индивидуални хотели такође на савременом хотелском тржишту настоје искористити предности централизоване дистрибуције, и то удруживањем у различита маркетиншка удружења и/или конзорцијуме. Истицањем одређене марке производа, чланством у таквим маркетинским удружењима индивидуални хотели настоје компензирати свој, иначе ограничен приступ до тржишта тражње.¹⁸ Ова удружења уобичајено осим марке производа осигурују такође и услуге резервације.

Брзи развој Интернета је у дистрибутивном сегменту хотелске индустрије у посљедњих неколико година такође допринио експоненцијалном расту овог канала дистрибуције. Према извјештајима специјализованих истраживачких институција¹⁹ хотелске резервације представљале су у 1997. години у свом вриједносном изразу чак 24% укупно оствареног промета преко Интернета. Надаље, исте институције предвиђају да ће резервације остварене преко

¹⁸ Најпознатија маркетиншка удружења ове врсте су Best Western, Leading Hotels of the World, Relais & Chateaux, Golden Tulip (Присутан и у Хрватској).

¹⁹ Forrester Research, САД, 1997-99. и Jupiter Communications, 1999.

Интернета у периоду 1998-2000. године порасти више од 6 пута у односу на оне остварене 1997. године. За период 2000-2005. године предвиђа се раст хотелских резервација остварених преко Интернета за чак 10 пута у односу на оне остварене у периоду 1997-1998. Разлози за предвидиви брзи раст овог, електронског, Интернет система резервација су првенствено бројне предности које овакав систем има у поређењу с осталим резервацијским системима: расположивост свуда у свијету, једноставност и брзина обављања трансакција, низак трошак.

Према истраживањима водећих светских хотелских компанија²⁰ које се првенствено односе на најразвијеније хотелско тржиште у свијету (САД), хотелске резервације остварене путем Интернета у 1997/98. години још су представљале релативно ниско учешће у укупним резервацијама – свега око 2%. Готово 25% укупних резервација остварено је путем путничких агената, при чему готово 18% од тог путем глобалних дистрибутивних система. Остatak (око 70% укупних резервација) се остварује још увијек класичним дистрибутивним каналима: телефоном, при чему су на тржишту САД-а у експанзији бесплатне телефонске линије за резервације, те директним продајним методама усмјереним према појединим сегментима тражње, а нарочито корпоративној пословној тражњи те тражњи конгресних гостију.

1.6. ПРОГНОЗЕ БУДУЋЕГ РАЗВОЈА ХОТЕЛСКЕ ИНДУСТРИЈЕ У СВИЈЕТУ

Будући развој хотелске индустрије у свијету, па самим тиме и туризам, условљен је прије свега будућим глобалним макроекономским кретањима, односно макроекономским трендовима на најзначајнијим хотелским тржиштима свијета. Наиме, светска ће економија путем економског раста односно рецесије у појединим светским регијама/државама и надаље имати утицаја на дефинисање развојних оквира светског хотелијерства. У том се смислу у наставку овога рада анализирају реlevantне макроекономске прогнозе, а све у функцији стварања оквира за даљњи развој светског хотелијерства.²¹

На основу података о бруто домаћем производу појединих светских регија из 1997. године, произилази да Европа са 33,5 % учешћа представља економски најјачу светску регију. Ипак, најинтензивнији се пораст БДП-а до 2002. године очекује у подручју Азије и Аустралије (4,3%) као и на подручју Источне Европе (3,9%). Остало подручја ће према економским прогнозама остваривати знатно слабији раст (Северна Америка 2,4% просјечно годишње, Европа 2,7%), (табела 14).

²⁰ Radisson Hotels, 1998.

²¹ Анализирају се реlevantне макроекономске прогнозе "Country Forecast Service", које објављује The Economist Intelligence Unit.

Табела 11. Бруто друштвени производ појема својетским реџијама и је кључним земљама (1997-2002.), у мил. УСД и %

Регија / држава	БДП 1997.	Просј. год. промјена 1998-2000. у %	БДП 2002.	% удјел 1997.	% удјел 2002.
СЈЕВЕРНА АМЕРИКА	8.696,20	2.4	9.793,3	30.7	29.3
УСА	8.079,90	2.4	9.097,2	28.5	27.2
Канада	618,30	2.8	709,8	2.2	2.1
ЗАПАДНА ЕВРОПА	8.672,30	2.7	9.908,0	30.6	29.6
Њемачка	2.102,60	2.6	2.390,5	7.4	7.1
Француска	1.396,40	2.5	1.579,9	4.9	4.7
Велика Британија	1.287,70	2.0	1.421,7	4.5	4.2
Италија	1.145,40	2.7	1.308,6	4.0	3.9
Шпањолска	531,30	3.1	618,9	1.9	1.9
Низоземска	360,50	2.7	411,9	1.3	1.2
Швицарска	252,60	1.9	277,5	0.9	0.8
Белгија	242,50	2.5	274,4	0.9	0.8
Шведска	227,80	2.7	260,3	0.8	0.8
Аустрија	206,20	2.6	234,4	0.7	0.7
Турска	185,60	5.2	239,1	0.7	0.7
Данска	169,70	2.6	192,9	0.6	0.6
Норвешка	153,40	2.7	175,3	0.5	0.5
Грчка	120,90	3.1	140,8	0.4	0.4
Финска	119,10	3.2	1369,4	0.4	0.4
Португал	100,80	2.7	115,2	0.4	0.3
Ирска	7,00	7.7	101,4	0.0	0.3
ИСТОЧНА ЕВРОПА	831,90	3.9	1.007,3	2.9	3.0
Русија	462,40	3.6	551,3	1.6	1.6
Пољска	135,40	5.3	175,3	0.5	0.5
Мађарска	44,70	4.1	54,6	0.2	0.2
Чешка Република	52,90	3.0	61,3	0.2	0.2
Украјина	49,70	3.4	58,7	0.2	0.2
Румуњска	34,80	3.6	41,5	0.1	0.1
Казахстан	22,50	4.3	27,8	0.1	0.1
Словачка	19,60	3.1	22,8	0.1	0.1
Бугарска	10,00	3.8	12,0	0.0	0.0

Регија / држава	БДП 1997.	Просј. год. промјена 1998-2000. у %	БДП 2002.	% удјел 1997.	% удјел 2002.
АЗИЈА И АУСТРАЛАЗИЈА	7.586,70	4.3	9.364,3	26.8	28.0
Јапан	4.191,50	0.8	4.361,9	14.8	13.0
Кина	902,00	7.7	1.307,0	3.2	3.9
Јужна Кореја	438,20	2.7	500,6	1.5	1.5
Аустралија	390,10	2.7	445,7	1.4	1.3
Индија	383,20	6.1	515,2	1.4	1.5
Тајван	283,40	5.6	372,2	1.0	1.1
Индонезија	228,10	-2.6	199,9	0.8	0.6
Хонг Конг	172,30	2.6	195,9	0.6	0.6
Тајланд	153,90	1.7	167,4	0.5	0.5
Сингапур	96,30	3.0	111,6	0.3	0.3
Малезија	95,90	2.2	106,9	0.3	0.3
Филипини	83,20	3.5	98,8	0.3	0.3
Нови Зеланд	64,40	2.4	72,5	0.2	0.2
Пакистан	64,20	4.4	79,6	0.2	0.2
Виетнам	24,70	6.3	33,5	0.1	0.1
Шри Ланка	15,20	5.7	20,1	0.1	0.1
ЛАТИНСКА АМЕРИКА	1.878,90	4.2	2.308,0	6.6	6,9
Бразил	791,40	3.3	930,9	2.8	2.8
Мексико	415,00	4.4	514,7	1.5	1.5
Аргентина	326,40	4.6	408,7	1.2	1.2
Колумбија	95,20	3.6	113,6	0.3	0.3
Венецуела	87,40	3.7	104,8	0.3	0.3
Чиле	78,40	6.2	105,9	0.3	0.3
Перу	65,30	4.8	82,6	0.2	0.2
Екватор	19,80	3.6	23,6	0.1	0.1
СРЕДЊИ ИСТОК И АФРИКА	634,40	3.3	746,2	2.2	2.2
Јужноафричка Република	129,20	2.4	145,5	0.5	0.4
Саудијска Арабија	145,80	1.5	157,1	0.5	0.5
Израел	97,90	3.1	114,0	0.3	0.3
Иран	93,60	2.3	104,9	0.3	0.3
Египат	75,50	5.3	97,7	0.3	0.3
Алжир	47,80	3.9	57,9	0.2	0.2
Нигерија	29,10	4.3	35,9	0.1	0.1
Ирак	15,40	7.4	22,0	0.1	0.1
УКУПНО	28.302,40	3.4	33.452,3	100.0	100.0

Напомена:

Износи за 1997. г. дјелимично су процјене ЕИУ-а базиране на парцијалним подацима.

* ГНП за Турску

** Прогноза ЕИУ-а, регионални просјеци су пондерирани према БДП-у из 1994. темељем паритета куповне моћи

*** БДП је процјењен темељем кориштења службеног и тржишног курса.

**** Зброј наведених земаља

Извор: Global Outlook, 3 rd quarter 1998. EIU, према: International Hotel Industry, Travel & Tourism Intelligence, 1998. London, стр. 52-53

Према економским прогнозама, земље Европске уније ће у идућим годинама остварити стопу економског раста мању од 3% годишње, што је дјелимично узроковано успоравањем глобалног свјетског економског раста, а дје-

лимично потребом фискалног и трговачког усклађивања у земљама чланица-ма ЕУ-а. Будући економски раст земаља Европске уније подржаваће неутрална монетарна политика (табела 12).

Табела 12. Пројекције крећања бруто друштвеног производа, приватне поштошиње и курса националних валута у кључним Зајадноевриским земљама (1994-2002.)

Држава/показатељ	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.
ЊЕМАЧКА									
Реална стопа раста БДП %	2,7	1,8	1,4	2,2	2,6	2,6	2,5	2,4	2,3
Рел. ст. рас. прив. потр.%	1,2	1,8	1,3	0,2	1,3	2,3	2,3	2,4	2,2
Курс DEM: 1 USD	1,62	1,43	1,50	1,73	1,77	1,74	1,70	1,70	1,70
Курс Y: 1 DEM	63,00	66,00	72,00	70,00	80,00	88,00	86,00	83,00	79,00
ФРАНЦУСКА									
Реална стопа раста БДП %	2,8	2,1	1,6	2,3	2,8	2,6	2,3	2,3	2,5
Рел. ст. рас. прив. потр.%	1,4	1,7	2,0	0,9	2,7	2,1	1,2	1,3	1,4
Курс ФФр: 1 DEM	3,42	3,48	3,40	3,36	3,35	3,35	3,35	3,35	3,35
Курс ФФр: 1 USD	5,55	4,99	5,12	5,84	5,97	5,81	5,70	5,60	5,50
ВЕЛИКА БРИТАНИЈА									
Реална стопа раста БДП %	4,3	2,7	2,2	3,4	2,00	1,6	2,0	2,2	2,4
Рел. ст. рас. прив. потр.%	2,8	1,7	3,6	4,6	3,9	2,0	2,0	2,4	2,7
Курс DEM: 1 GBP	2,48	2,26	2,35	2,84	3,0	2,79	2,70	2,70	2,70
Курс USD: 1 GBP	1,53	1,58	1,56	1,64	1,66	1,61	1,60	1,60	1,60
ИТАЛИЈА									
Реална стопа раста БДП %	2,2	2,9	0,7	1,5	2,20	2,7	2,6	2,6	2,5
Рел. ст. рас. прив. потр.%	1,4	1,9	0,8	2,4	2,7	3,3	2,3	2,3	2,1
Курс Лит: 1 USD	1.600	1.670	1.543	1.703	1.761	1.718	1.688	1.648	1.634
Курс Лит: 1 DEM	990	1.080	1.026	982	988	990	990	990	990

Напомена:

Износи из 1997. г. дјеломично су процјене EIU-а базиране на парцијалним подацима.

За године 1994-1997. приказано је остварење.

За године 1998-2002. дане су процјене од стране EIU.

Извор: EIU Country Forecasts 2nd and 3rd quarter 1998, Извор: International Hotel Industry, Travel & Tourism Intelligence, 1998. London, стр. 56

Предвидиво је да ће економије транзицијских, мањом источноевропским земаља у идућем периоду остваривати више стопе раста од економски стабилних западноевропских земаља. Реалне стопе раста у овим земљама се пројектују углавном у распону од 3,0% до 5,5% (табела 13). Остваривање пројектованих стопа раста у овим ће земљама зависити од политичке стабилности и интензитета спровођења демократских реформи праћених економском либерализацијом.

Табела 13. Пројекције крећања бруто друштвеној производији у Источноевропским земљама (1994-2002)

Показатељ/држава	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.
Реална стопа раста БДП-а (%)									
Бугарска	1.8	2.1	-10.9	-6.9	2.0	4.0	5.0	4.0	4.0
Румунска	3.9	7.1	4.1	-6.9	-2.0	3.0	4.0	4.6	5.0
Пољска	5.2	7.0	6.1	6.9	5.3	5.4	5.6	5.2	4.9
Мађарска	2.9	1.5	1.3	4.4	5.0	4.5	2.4	3.8	5.0
Чешка Република	3.4	6.4	3.9	1.0	1.0	3.0	3.6	3.7	4.0
Словачка	5.0	7.3	6.7	6.5	3.5	0.8	3.0	4.0	4.5
Русија	-12.7	-4.1	-4.9	0.4	0.5	3.0	4.5	5.0	5.0
БДП по становнику (у USD) према тржишном течају									
Бугарска	1.150	1.540	1.120	1.200	1.480	1.710	1.930	2.140	2.320
Румунска	1.320	1.570	1.570	1.540	1.850	1.930	2.100	2.310	2.540
Пољска	2.400	3.060	3.500	3.550	3.720	3.910	4.120	4.260	4.440
Мађарска	4.050	4.270	4.400	4.400	4.630	5.140	5.400	6.220	7.050
Чешка Република	3.880	4.950	5.530	5.170	5.570	6.040	6.600	7.160	7.800
Словачка	2.600	3.230	3.550	3.660	3.580	3.790	4.140	4.590	5.130
Русија	1.880	2.410	2.980	3.150	3.170	3.390	3.700	4.060	4.410
БДП по становнику (у USD) према паритету куповне снаге									
Бугарска	4.510	4.740	4.340	4.140	4.330	4.640	5.010	5.360	5.750
Румунска	4.210	4.330	4.620	4.410	4.390	4.630	4.940	5.290	5.690
Пољска	5.050	5.540	6.010	6.550	7.050	7.580	8.170	8.780	9.200
Мађарска	6.380	6.660	6.930	7.400	7.950	8.530	8.950	9.510	10.250
Чешка Република	8.920	9.760	10.450	10.820	11.110	11.730	12.510	13.360	14.340
Словачка	6.000	6.610	7.210	7.830	8.270	8.510	8.940	9.500	10.160
Русија	4.300	4.230	4.120	4.240	4.380	4.630	4.970	5.360	5.780

Напомена:

За године 1994-1997. приказано је остварење.

За године 1998-2002. дане су процене од стране ЕИУ.

Извор: EIU Country Forecasts 2nd and 3rd quarter 1998, према: International Hotel Industry, Travel & Tourism Intelligence, 1998. London, стр. 58.

Повезујући макроекономске показатеље источноевропских земаља (табела 13) потенцијала раста хотелске индустрије, ваља истакнути да ће стабилност економског раста, уколико се успије постићи, знатно утицати на повећање тражње у овим земљама. Одржавањем ниских домаћих цијена у овим земљама допринојеће остваривању добре вриједности за новац, што би могло утицати на даљње интензивирање туристичке и пословне тражње за хотелима у овим земљама. Што се пак тиче туристичке тражње коју генеришу ове земље, она је у директној зависности од платежне моћи становништва односно БДП-у по становнику према паритету куповне снаге. Из претходне је табеле видљиво да се за транзијиске земље у идућем периоду предвиђа интензиван пораст овог показатеља.

Осим базичних економских трендова, на будући ће развој хотелске индустрије утицаја имати развој туристичке тражње. Актуелне и релевантне прогнозе раста туристичке тражње²² предвиђају да ће међународни туристички

²² Користе се прогнозе „International Tourism Forecasts to 2010”, у издању Travel & Tourism Intelligence Unit iz Londona.

промет мјерен бројем одлазака порасти са 535 милиона у 1995. на 782 милиона у 2005. години, односно на 964 милиона у 2010. години. Оваква се пројекција темељи на нешто успоренијој стопи раста у периоду 2000-2005. године (3,4% годишње) у односу на ону из раздобља 1985-95. (5,7%), али уз њено повећање у идућем петогодишњем периоду (годишњи пораст од 4,4% у периоду 2005-2010. године).

Што се тиче тржишног учешћа у туристичком промету мјерним бројем одлазака, Европа ће у идућем периоду смањити свој досадашњи тржишни удвој од 71% у 1995. на око 59% у 2010. години. Сјеверна Америка ће повећати удвој с постојећих 10,9% на 12,6%, док ће Азијско Пацифичко подручје, као најзначајније ново настало још незасићено тржиште, остварити знатан раст од 9,2% у 1995. на 15,3% у 2010. години.

Табела 14. Пројнозе међународног туристичког промета по емигративним и репатријативним регијама (2005.) у милионима

Регија	Одласци из регије	Доласци у регију
Европа/Медитеран	395.1	489.5
Сјеверна Америка	123.6	95.2
Централна и Јужна Америка	32.3	63.1
Далеки Исток/Пацифик	62.9	35.3
Југоисточна Азија	15.5	45.5
Средњи Исток	-	6.2
Африка	-	7.4
Аустралија и Нови Зеланд	-	12.7
Јужна Азија и Индијски океан	-	8.9
Кариби	-	18.4
СВИЈЕТ укупно	782.2	820.0

Напомена: регионални збројеви не одговарају у потпуности због заокруживања.

Извор: International Tourism Forecasts to 2010, T&T Special Report, према: International Hotel Industry, Travel & Tourism Intelligence, 1998. London, стр. 64.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Avelini Holjevac I. (1995) Controlling u hotelskom poduzeću, Tourism and Hospitality Management, Sveučilište u Rijeci, Hotelijerski fakultet Opatija, Wirtschaftskammer, Wien, Vol. 1, br.1
2. Bayerische Landesbank (1998) Euro Will Spur Tourism, Economist, 2nd September 1998.
3. Cetron J. M. (1998) Ten Hospitable Trends For the Tourism and Hospitality Industry, The International Hotel and Restaurant Association Congress, One to One: Marketing in an Interactive Age, Manila, Philippines, 22-26 October 1998.
4. Drucker P. F. (1994) the Theory of Business, Harvard Business Review, September – October
5. Evans, M. R. , Fox, J.B. Johnson, R. B. (1995) Identifying Competitive Strategies for Successful Tourism destination Development, Journal of Hospitality & Leisure Marketing, Vol. 3, No. 1
6. Horwath Consulting Europe (1998) Summary Report – Cornel European Hotel Industry Strategy Conference (5-7 May 1998, London)

7. Hotels 325 (1998) Hotels, July 1998.
8. Hotels 325 (1999) Hotels, July 1999.
9. Hudson T. , Webster B. (1994) Franchising, u: Tourism marketing and management handbook, (ed. Witt, Montinho)
10. Johnson, W. , Tonnemacher, D. (1999) E Merge by Arthur Andersen... web-based Software Supports Hospitality M&A Best Practices, Arthur Andersen, Hotel Online Ideas & Trends, www.hotel-online.com
11. Jones C. B. (1999) Technology for Today and the Future, Economics Research Associates, www.hotel-online.com
12. Jones C. B. (1999) The New Tourism and Leisure Environment, Economics Research Associates, www.hotel-online.com
13. Levitt, T. (1986) The Globalisation of Markets. U: Marketing Classics: A selection of Influential Articles, Enis, B. M. and Cox, K. K., (eds.) 6th edn, 292-304.
14. Mc Eyea J. R. , Cory G. (1999) Resort Investment and Development: An Overview of an Evolving Market, Economics Research Associates, www.hotel-online.com
15. Moncarz, E. S. (1996) recipes for Success: Lessons Learned from Successful Hospitality Companies. FIU Hospitality Review 14 (2), 13-26.
16. Morrison A. J. (1994) marketing Strategic Alliances: The Small Hotel Firm, International Journal of Contemporary Hospitality Management, Vol. 6, No. 3, MCB University Press
17. Nardozza, F. J. (1994) Beyond Cosolidation in the Lodging Industry – Geting Ready for the Next Millennium, KPMG, Hotel Online Ideas & Trends, www.hotel-online.com
18. Nykiel, R. A. (1999) ten Trends to the Millenium, University of Houston, www.hotel-online.com
19. Ogden S. (1995) Strategy, structure and employee relations: lessons from compulsory competitive tendering, International Journal of Contemporary Hospitality management, Vol. 7, No. 2&3, MCB University Press
20. Okumus, F. , Hemmington, N. (1998) Management of the change process in hotel companies: An investigation at unit level, International Journal of Hospitality Management, Vol 17, 363-374
21. Olsen, M. D. Roper, A. (1998) Research in strategic management in the hospitality industry, International Journal of Hospitality Management, Vol. 17, No 12
22. PKF Consulting (1999) The Euro Will be Good for the US Hotel Industry, Hotel Online Ideas&Trends, www.hotel-online.com
23. Qeck, P. (1999) With Management Companies, Does Siye mater, PKF Consulting, www.hotel-online.com
24. Raleigh, L. (1999) Hotel Investments: Challenges and Opportunities, Hotel Online Special Report, February 1999, www.hotel-online.com
25. Roper A. (1995) The emergence of hotel consortia as transorganizational forms, International Journal of Contemporary Hospitality Management, Vol 7, No. 1, MCB University press Limited
26. Rushmore S. (1990) Hotel Investments, A Guide for Lenders and Owners, warren, Gorham&Lamont, Boston – New York
27. Shundich, S. (1998) Common CurrencyDivides Europe, Hotels, May 1998
28. Slattery P., Feehely G., Savage M. (1995), Quoted Hotel Companies: The World Markets 1995, UK Research – Leisure & Hotels, March

29. Slattery, P. Litteqohn, D. (1991) The structure of Europe's economies and demand for hotel accommodation. EIU Travel & Tourism analyst 4, str. 20-37.
30. The Euro and its Consequences, 1998, HDS – Ernst & Young, Paris
31. Weinstein, J. (1998) Is Europe Next Frontier, Hotels, June 1998.

Ivo Armenko

MODERN TRENDS IN WORLD HOTEL MANAGEMENT

SUMMARY

The hotel management development in the world as well as tourism itself was caused first of all by the global macro-economical trends or in other words by macro-economical trends on the most important markets in the world.

World economics shall have the influence on development of world hotel management by growing up or recession in some parts or regions of the world.

According to the former analyses we can conclude that Europe is the strongest economical region which has the direct connection to development of the modern trends in hotel management. It can be concluded that the developed regions of Asia and Australia has reached their growing up of hotel management too.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 504.03

Оригинални научни рад
Драгана Миљановић¹

ЖИВОТНА СРЕДИНА И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ*

Извод: У раду се разматрају теоријско-методолошки приступи проблему односа у систему животна средина-регионални развој, у складу са концептом и принципима одрживог развоја.

Кључне речи: животна средина, регионални развој, динамичка равнотежа, неравномерност.

Abstract: This paper takes into the consideration theoretically methodological approaches of the problems of relationships environment development in according to the concept and principles of sustainable development.

Key words: Environment, Regional development, Dynamics balance, Unequalize

Увод

Проблематиком утврђивања веза и односа између животне средине и регионалног развоја бавили су се многи пре нас, с тим што ћемо ми покушати да је сагледамо из угла нових парадигми и теорија управо произашлих из савременог односа човека према животној средини. Основна карактеристика савремености је динамичан развој који, третиран као главни чинилац преображаја у животној средини, у новим теоријама и парадигмама добија ново значење и одрживе атрибуције². Из тог разлога, у раду смо пошли од теоријских претпоставки да (не)остварени равномеран регионални развој значи корак, и то веома значајан, ка реализацији концепта одрживог развоја, односно да његово одсуство значи неиспуњење или делимичну оствареност склада између социо-економске и еколошке димензије развоја.

* Овај рад објављујемо у целини због техничких пропуста у прошлом броју.

¹ Mr Драгана Миљановић, истраживач-сарадник Географског института „Јован Цвијић“ САНУ, Београд.

² Свака парадигма се заснива на различитим претпоставкама о људској природи и људским активностима, о самој природи и међувисинности између човека и природе. У оквиру парадигми се фокусирају различита питања, и сагласно њима се сагледава стварност, формулишу различити императиви, идентификују се претње и ризиди, свака има различита објашњења начина на који свет функционише, као и различите управљачке стратегије које се препоручују (Група аутора, 1997:51).

Теоријско-методолошки приступи проблему односа у систему животна средина – развој

Предмет истраживања представља однос на релацији субјекат - човек и објекат - географска (животна) средина, која је према М. Радовановићу (1977: 355) „систем у коме се остварује интегритет природе и човека у једном особеном облику организације материје“. Многобројни су аспекти, елементи и релације које чине садржај и структуру односа у систему животна средина - развој. Кроз конкретно проучавање одређене појаве у географској реалности често се истражују само поједине стране феномена а занемерује целина, у зависности од истраживачког интереса, јер је то методолошки могуће и оправдано. Међутим, питања која се у овом раду третирају, скуп проблемских појава интеракције, захтевају мултидисциплинаран начин сагледавања и проучавања (економско-еколошки и социолошко-политички). Жељена равнотежа и стабилност у наведеним односима зависе од карактера веза и интензитета деловања, тј. оквира у којима се то деловање врло различитих степена сложености одвија. Међуоднос животне средине и развоја је реверзibilan, у коме се, посматрано са економског становишта, животна средина третира као предуслов, главни чинилац развоја, с једне стране, и као простор за одлагање отпадних материја, с друге стране. Свеобухватни методолошки приступ не настоји да сагледа и протумачи, као што је то доскора био случај, све проблеме на релацији животна средина - развој једним интерпретативним кључем, већ прихвати и уважава друге елементе (еколошке, социјалне, културне) и друга интерпретативна решења, у настојању да их унапреди. У изучавању просторно-временске организације геопростора, системности и хијерархијичности компоненти географске (животне) средине, развој се третира као узрок промена у геопростору и његове функционалне диференцијације. Узајамно и интерактивно деловање развоја и животне средине у многоме зависи од својства развијених процеса који по природи „циклични и суштински неповратни“ (Дерић Б., Перишић Д., 1995: 3), материјализују се у конкретном простору, „датом и ограниченом“, са већом или мањом сфером директног или индиректног утицаја.

Основна дијалектичка концепција о развојној међуповезаности природе и друштва, истиче М. Љешевић (1987: 118) „не подразумева статично очување природе, јер се то коши са основним дијалектичким принципима развојности. Од друштвене свести, која предусловљава друштвено понашање, зависиће разумност понашања према средини, а у повратном смислу и однос друштва према самом себи. Еколошки бумеранг је управо исказ друштвене разумности“. Друштвени односи, сваким даном сложенији и динамичнији, рефлектују се у простору. Иако су промене у животној средини нужне и неизбежне, оне не би требало да одражавају моћ (снагу), већ напротив, еколошку свест појединачца и друштва у целини. Криза односа на релацији човек-природа у први план је наметнула преиспитивање моралних кодекса савременог друштва и ново интересовање за морал и етичке принципе. Моралне вредности и културни обрасци играју круцијалну улогу у начину на који ће се друштво прилагодити природи и коју ће врсту политичких и економских међуодноса изградити (Engel R., 1995: 6-8). Ауторова запажања о модерним културним вредностима имају негативне конотације, јер су оне „уништиле обрасце одрживог

коришћења ресурса". У складу са наведеним, нарасла друштвена свест о узајамно-последичним везама између јаког привредног развоја и здраве животне средине, као и о последицама које остављају неразумна или неодговарајућа политика развоја у погледу очувања и коришћења природних ресурса, политика планирања геопростора државе, односно политика заштите и унапређења природе, иницирала је расправе о неопходности мењања односа друштва према животној средини.

Тешкоће у остваривању равнотеже у односима, нарастајући проблеми и конфликти на релацији животна средина-развој, (разлику правимо код другог појма у смислу директног угрожавања средине), настају услед природе економског и друштвеног развоја који је „обележен истовремено растућим усложњавањем односа између друштва и природне средине, убрзаним мултилицирањем њихових узајамних веза и параметара, поремећајима динамичке равнотеже, регионалним и структурним диспропорцијама између процеса функционисања природних система, на једној страни, и карактера и интензитета антропогеног деловања, на другој страни - једном речу: значајним квантитативним и квалитативним променама у целокупној области интеракција друштва и природе, човека и његове животне средине" (Радовановић М., 1977: 351). Из наведеног цитата извучене поједине речи, као што су усложњавање, мултилицирање, поремећаји и диспропорција, с циљем апострофирања главних својстава односа о којима у раду расправљамо, указују на проблеме који настају са усложњавањем односа, и који за последицу имају поремећаје у геопростору који се манифестишу на различите начине: просторно, временски и садржајно. Суштина научног приступа овој проблематици је што се при утврђивању интеракција тражи узрочни однос између појединачних елемената, појава и процеса, утврђују законитости и, изводе закључци.

Планско усмеравање и управљање процесом интензивне интеграције између природе и човека, „која је метахронна, диспропорционална и са све већим убрзашћем процеса", захтева „велика напрезања, ажуност и систематичност на плану истраживања, научног предвиђања догађаја и управљачког деловања усмереног ка остварењу пожељних стања" (Радовановић М., 1993/94: 77), Свакако да се идеја, концепт интегралног развоја државе, односно равномерног регионалног развоја може окарактерисати као жељено стање за чију реализацију је потребно испунити бројне предуслове (политичке, економске, социјалне, институционалне и др.) Заокупљеност научне и стручне јавности, као и константна актуалност проблематике регионалног развоја и регионализма као приступа и принципа „научног познавања просторног диференцирања и интегрисања, развојног усмеравања, планирања и уређења географског простора" (Радовановић М., 1993/94: 67) најбоље се исказује обимом научних радова у којима су за предмет истраживања узета питања: принципа и критеријума регионализације, (не)равномерног регионалног развоја, стратегија развоја, фактора, и бројне друге области или аспекти овог, како научног, тако и развојног проблема.

Начин коришћења, организације и уређења геопростора државе зависи од богатства и разноврсности природног комплекса, онога што представља датост, константу у геопростору, као и од степена развоја друштва, способности државе да их на ефикасан и рационалан начин искористи. Да ли ће се равнотежа у односима животна средина - друштво, која није унапред немогућа

нити гарантована, остварити, односно да ли ће се могућност претворити у стварност, према М. Црнобрњи (1984: 58), зависи од друштвено-историјских и институционалних услова у којима се међусобно деловање економије и човекове животне средине одвија." Латентну опасност неравнотеже носи развој нових технологија, увећање броја и интензитета интеракција (токови размене енергије, људи, робе, капитала и информација) услед историјског ширења привреде, просторно и квалитативно, и с њом у вези развојем, што све представља нове утицаје на животну средину.

Као што је већ речено, претпоставка одрживог развоја свакако је и равномеран регионални развој који у својој бити садржи све премисе одрживог развоја (економску стабилност, социјалну једнакост, и еколошку одрживост)³. Схватање човека о свом односу према природи је кључно за сваку стратегију развоја, премда је оно скоро увек имплицитно. Од одржавања конференције у Рио де Жанеиру (1992), проблематика односа у систему животна средина - развој, концептуализована у теорији о одрживом развоју, добија своје право место које јој по комплексности, важности и значају припада. Одрживи развој према томе постаје развојна парадигма у сferи природа-друштво-политика, парадигма која почива на претпоставкама да у односу друштва према животној средини постоје потенцијали које је могуће реализовати у новим условима, те да је један од основних сегмената тих међудноса пробуђена свест о проблемима са којима се друштво суочава (Миљановић Д., 2001: 164).

Основна теза рада разматра се на начелном нивоу, на нивоу теоријско-методолошког постављања проблема, с тим што се поједини емпиријски показатељи уводе у текст с намером илустровања показатеља (индикатора) за појаве и процесе који се дешавају у геопростору Србије. У склопу проблематике коју у раду третирамо потребно је расправити теоријска питања у вези са: функционисањем система животне средине у свој његовој сложености, динамичности и процесности; очувањем динамичке равнотеже у систему међудноса, и односом дела и целине. Да би расправљали о питањима функционисања географских и функционално територијалних система неопходно је размотрити системско-структурно⁴ схватање геопростора као „великог

³ Како у политичким, тако и у економским расправама веома јасно су изнети ставови о јединству и повезаности три димензије регионалног развоја (економска, социјална и еколошка). Такође је постигнута сагласност да у остваривању развоја ниједна од те три димензије не сме да буде занемарена. Интегрални приступ регионалном планирању значи: а) уважавање све три димензије развоја и б) системски и динамички третман све три димензије унутар развоја, као процеса квантитативних и квалитативних промена у друштву и привреди (Kuklinski A., 1977: 175-176). Интегрални приступ регионалном развоју не може и не би требало да буде интерпретиран на исти начин у различитим земљама, јер је он детерминисан системом вредности, утврђеним приоритетима развоја и предностима датим некој од три димензије развоја. Регионални проблеми су специфични и различити по садржини и облицима испољавања, у развијеним, земљама у развоју или пак, у неразвијеним земљама. Могућности и ограничења за остваривање регионалног развоја су „релативна“ категорија, мењају се у времену и простору.

⁴ Системско-структурни приступ, по М. Радовановићу (1977: 353) према животној средини односи се као према целовитом, суперсложеном организационом систему, сазданом од великог броја субсистема (природног, техничког и организационог карактера), слемената и њихових узајамних веза. Системски приступ има знатне хеуристичке могућности, као метода (системска анализа) и као теорија (теорија система), и велику интеграциону моћ (Грчић М., 1987: 49-50). Системски приступ се оријентише на истраживањима структура, а структурни приступ акцентира истраживање веза, под којима се подразумева размена материје, енергије и информација између слемената.

материјалног, нехомогеног, аанизотропног, нестационираног, слојевитог система, са високо израженим својством саморегулације усмерене ка подржавању динамичке равнотеже елемената, односно ка превладавању критичких стања веза" и територијалних система као и просторног исказа кретања материје, енергије и информација. (Радовановић М., 1989: 10). Они уједно чине једне од најдинамичнијих просторно-функционалних и просторно-организационих облика људске манифестације.

Равнотежа је универзална категорија, у егзистенцијалном и развојном смислу, и њоме се могу квалифиkovати односи у простору и времену, од којих је најтеже остварити динамичку равнотежу у животној средини, јер у њеној структури партиципира велики број субсистема, елемената и веза. Она је универзална категорија битисања географских система, подразумева структуралну постојаност и системску организованост, уз евентуална периодична мењања која би природа сама, уз помоћ својих управљачких механизама нивелисала и ублажила (својство саморегулације ка очувању постојеће структуре). У сferи природних услова стално су присутни процеси који воде равнотежи у простору и природној усаглашености процеса и појава, дотле, у друштвеној сferи у основи леже поремећаји који произилазе из односа човека према природи. Интегралност је стање и функција, то је смишо и аксиом целине који се логички подразумева или одговарајућим управљачким механизмима остварује. Основно својство географске средине, њена системност управо изискује њену интегралност, јер „везе међу елементима и подсистемима у оквирима једног геосистема, као и система са његовим окружењем, доказује укупну повезаност у јединственој географској средини, не само методолошки већ и реално" (Љешевић М., 1987б: 57).

Питањима утврђивања стања равнотеже, као стања организованости и уређености система и стања неравнотеже, односно узроцима и ефектима на систем, бавили су се бројни научници⁵. Динамичка равнотежа елемената у систему животне средине се остварује у зависности од превладавања својства детерминисаности/стохастичности у понашању субсистема (подсистема, компонената, елемната и веза)⁶, својства која отварају многа теоријска, технолошка и практична питања управљања животном средином. И М. Црнобрња (1984: 85) се слаже да је аналитички гледано, одређивање равнотеже и неравнотеже у целини услова материјалне егзистенције од огромног значаја. Познавањем услова равнотеже знамо и шта доводи до неравнотеже. Истовремено, откривају се и правци акције којима би се равнотежа могла успоставити. Мишљење, да није лако одредити ни услове статичне равнотеже а камоли динамичку равнотежу, која би требало да изрази односе најважнијих варијабли у њиховом међусобном кретању и мењању, потврђује и сама сложеност система географске средине, особене структуре и организације,

⁵ Аутор се већ више пута у тексту позивао на радове М. Радовановића, као што је то чинио и у свом досадашњим научном раду, али не треба занемарити ни радове С. Станковића (1967, 1971), Д. Чолића (1975), М. Јанковића (1974), М. Љешевића (1981, 1987, 1996), и других.

⁶ Овде смо издвојили само једно својство геосистема, различитог степена интегрисаности, у низу осталих које је издвојио М. Радовановић (1993/94: 76-79), почев од нестационираности, асиметричности, хијерархијности структуре и организације, метахроност, детерминисаност и стохастичност понашања, својство саморегулације, критичне (повратне) и катастрофалне (бесповратне) промене у систаву, и структурни и функционисању географских система, зоналност и аzonалност и регионална издиференцијаност и структурираност територије.

као једног чиниоца у тој симбиози у који уносимо економски елемент, такође динамичан и подложен мењању. Једина константа у тако сложеним међудносима јесу промене тј. чинијеница да се оне стално одвијају. Сваким даном, у материјалном, енергетском и просторном смислу све већи део природе се ставља у функцију економског развоја и задовољавања нараслих друштвених потреба (са развојем друштва потребе се усложњавају и повећавају). Због тога су „региони у већој или мањој мери прожети техносфером чиме је условљена све интензивнија интеракција између природних геосистема, човека и технологије“ (Радовановић М., 1993/94: 79). Стане перманентне равнотеже динамички гледано је неодрживо, износи даље М. Црнобрња, чак је и стање неравнотеже далеко чешће, и лакше је уочљиво. Због тога, формулисање равнотеже представља само аналитичку погодност за сазнања о карактеру стабилизирајућих утицаја и тзв. „повратних спрега“ или повратних токова. Стабилан систем карактеришу такви повратни токови који првобитно померање из стања равнотеже, или равнотежне путање развоја, претварају у процес враћања стању равнотеже.

Сагледавање својства и принципа на којима функционише реални систем (отвореност, стохастичност/ детерминисаност, систем структурираности, комплексност и поливалентност), односа система према окружењу (не постоји реална затвореност система), као и веза и односа друштва (систем који у себе укључује економски систем, технолошки, политички, правни, саобраћајни, итд.) са реалним системом у коме он егзистира (кореспондентност се остварује на елементарном и компонентном нивоу), веома је важно и значајно.

Као што је речено, питање које је такође потребно размотрити јесте постигнута равнотежа, условно говорећи, једног дела целине на штету другог дела и саме целине, која је само са тачке гледишта развоја једног сегмента геопростора потребан али никако не и довољан услов за просперитет целине. Такав закључак се наслуђује уважавајући претходно елабориране ставове о јединству и уређености система животне средине (елемент-део-целина), и принципа по којима систем функционише да би се налазио у стању динамичке равнотеже. На пример, са развојем индустрије, која постаје главна градотворна функција јавља се и потреба за радном снагом чије се главно упориште проналази у вишку радне снаге на селу. Усвајањем наведеног друштвеног опредељења узрокују се миграције становништва са села ка градовима које доводе до пражњења сеоских и неразвијених подручја, с једне старне, али и до задовољавања једне од кључних компонената привреде: тржиште рада, с друге стране. Једном постигнута равнотежа у граду (у овом случају дела целине) наспрам села и целине територије, сагледана само преко једног, демографског фактора, не улазећи у сферу других, социо-економских и еколошких питања (проблем радних места, становиња, животног стандарда, комуналне опремљености градова, итд) је поремећена, јер смер миграција, пре свега ка већим градовима и центрима, и интензитет обично остају ван контроле и планског усмеравања. Конкретни ефекти глобалног циља о равномерном развоју се могу сагледати анализом социјалних и економских кретања, као и еколошких аспеката тих кретања унутар појединих делова и територије државе у целини.

Неравномерности као развојном проблему посвећује се посебна пажња будући да директно делује на интеграционе процесе, нарушајући их, те

самим тим доводи и до нежељених последица. Осим односа економске ефикасности и социјалне једнакости „непосредно везане за проблеме неравномерности“ (Дерић Б., Перешић Д., 1997: 6), увешћемо и трећу компоненту коју треба сагледати као резултанту наведеног односа, а то је заштита животне средине. Наметнула се логично, као последица економских и социјалних аспеката неравномерности испољених у геопростору.

Из неравномерног територијалног развоја проистиче диференцијација територије на подручја са интензивнијим процесима и повратним ефектима на животну средину и она у којима су ти процеси мање изражени. То све подразумева да је целокупан геопростор државе са својственом животном средином неравномерно оптерећен, те се у мозаику различитости у погледу интензитета и израђајности промена могу издвојити просторне јединице које су значајно оптерећене развојем и одговарајућим садржајима који га прате (развијени региони), као и оне које нису (неразвијени региони). Да би се сагледали ефекти привредног развоја земље и утврдиле различитости у погледу израђајности насталих промена неопходно је изанализирати тенденције досадашње територијализације развоја. Питања о значењу територијализације развоја и улози развоја у променама у простору, истицање његове доминантне улоге објашњавају се следећим чињеницама: територијализација развоја никако не значи распоред „појава“ у простору, него је одраз просторне структуре, њеног формирања и функционисања, која према Б. Дерићу (1993: 158) чини „интегрални елемент и моменат заједничког економског и географског тумачења и истраживања“. Територијализација развоја је одраз логике геопростора (садржаји, везе, процеси и односи материјализовни у простору) с једне стране, а с друге, локација и просторност утичу на економску стварност, као што је то случај са локацијом индустрије⁷. М. Грчић (1994: 91) истиче да просторну неравномерност регионалног развоја треба повезати са проблематиком локализације индустрије, што ће се касније на примеру Србије показати као истинито сазнање.

У овом контексту, развој представља елемент у геопростору који својим мењањем утиче на нарушување динамичке равнотеже, стања организованости и уређености система природе. Дакле, анализирање својства економског система, динамичног и неретко у себи вишеструко противуречног, односно развојних процеса који се одвијају следом вишесмерних и неизвесних развојних етапа, уколико нису концепцијски формулисани и плански усмеравани, једнако је значајно. То све подразумева да се развој мора третирати вишедимензионално: економски, социјално, еколошки, просторно и временски. Просторне димензије развоја, до у последње време нису равноправно третиране као економске, и условно речено социјалне, „али та равноправност није ни у савременим схватањима о регионалној проблематици остварена“ (Дерић Б., Перешић Д., 1996: 15). Веома је важно напоменути да се приликом анализирања развојних процеса, а у контексту предмета истраживања, функционални приступ одређивања економског система чини оправданим због тога што се развој са свим садржајима материјализује у конкретном простору и

⁷ О појму „локализације“, као и о теоријама локализације индустрије видети у књизи М. Грчића (1994); „Индустријска географија“

налази у непосредној интеракцији са животном средином, исказан просторно-функцијском структуром.

Просторна ограничења економског развоја сдваким даном постају мање важна услед развоја савремених техника и технологија. Иновације у технологији довеле су и до потпуно новог схваташа концепта простор-време. На интензитет веза и односа поменутог предмета истраживања неког подручја, дела територије државе, узето доста поједностављено и схематизовано, утиче више фактора од којих су најважнији: степен економске развијености државе; карактеристике природних ресурса и начин коришћења који је у вези са степеном развијености и карактером технологије; капитални и људски ресурси; просторни развој и размештај становништва; инфраструктурна опремљеност и други. Размештај природних ресурса у геопростору већ дужи временски период није одлучујући фактор територијализације развоја. Иако су претходне напомене, једноставне и лако схватљиве, пракса показује да се на релацији простор-развој, и из тога изведена територијализација регионалног развоја, дешавају сложени процеси са крупним проблемима и тешко решивим конфликтима. Отуда, према Б. Дерићу и Д. Перешићу (1995: 3) са становишта планирања као управљачког механизма или „тока акције“ територијализација регионалног развоја представља проблем *par ehcellance*. Закључак је, да се у зависности од степена остварене интеракције у геопростору појављују локалне и/или регионалне појаве неравномерности. У геопростору Србије, те појаве су се најочитије исказале у дихотомији град-село, у систему организације рада и живота у градским подручјима у којима су „условљено повезане економска, социјална, културолошка и друге активности, дефинисане као есенцијалне функције, и у којима су економска и социјална функција неразлучиво повезане“ (Дерић Б., 2001: 29), тј. у руралним подручјима у којима су замрле економске активности, социјалне функције запостављене, а еколошке, условно говорећи очуване.

Осим наведеног, у анализи просторне димензије развоја требало би узети у разматрање и степен концентрације/ децентрализације активности у простору. Многи примери нарушавања динамичке равнотеже у простору резултантна су изражене концентрације активности, где се као мера противтеже, управљања развојем предлаже децентрализована концентрација (просторно растерећење), модел чијом би се применом рационалније искористили простори који су у досадашњој консталацији односа остали запостављени, а сама природа растеретила⁸. На основу испитивања унутрашњих разлика у мањим територијалним јединицама, К. Михајловић (1990: 90) је потврдио да постоје две тезе: поларизовани развој, који испољава тежњу да се трајније одржи у пракси, и концентрација, која дugo надвладава ширење. Неповољност прве тенденције сагледава се на основу негативних ефеката коју она са собом носи, а који се огледају у изостанку преноса утицаја на неразвијени део региона, а друге пак у томе што управо концентрација доводи до дебаланса и стварања зона концентрације наспрам зона пражњења (неразвијена подручја) у односу на жељени дисперзан/ равномеран модел развоја.

⁸ На овом месту се у подручје истраживања уводе расправе на тему концентрација/децентрализација развоја са становишта заштите. У научним круговима још увек постоје дилеме, те самим тим ово питање и даље остаје отворено а решења подложна мењању. Основна дилема се састоји у следећем: Да ли просторе у којима економска детерминанта доминира над еколошком додатно оптеретити садржајима, поред већ постојећих или не?

Као веома важан методолошки проблем у сагледавању проблематике односа у систему животна средина - развој, М. Црнобрња (1984: 67-68) поставља у односу на питање временског оквира посматрања интеракције, и износи дилему исказану на следећи начин: Које међуодносе третирати као догађаје у једном временском тренутку а које као односе за које је једини важећи временски оквир кретање, проток материје? Дакле, поставља се питање шта посматрати у пресеку, а шта у дужем временском периоду? Аутор такође сматра да је немогуће извести једном за свагда и једном за све важећи оквир временског посматрања међуодноса (ово би било у супротности са основним својством развојности, мењања, како природних система тако и економског система), али с друге стране, уколико се временска димензија не фиксира на неки начин губи се и значајан релативизирајући фактор могућности економског развоја. Тиме се стварају услови да се избор и очекивани правци развоја, усложњавања и пораста интеракције, интерпретирају и конципирају на врло различите начине. За праћење стања квалитета појединачних елемената животне средине потребан је краћи временски период (нпр. загађеност ваздуха), с једне стране, док се ефекти појединачних стања у животној средини могу евидентирати у веома кратком временском периоду (акциденти - неконтролисани догађаји), али се не могу сагледати и трајне последице које ће исказати тек након дужег временског периода, као и последице које се умножавају и усложњавају у простору након експлоатације лежишта минералних сировина, које је могуће сагледати само у дужем периоду посматрања, с друге стране.

Динамика функционисања економских система повезана је са динамиком природног система у коме егзистира, дакле једним делом њоме детерминисана, с тим што је у тој условљености утицај економских система на природни систем доминантнији и израженији (Група аутора, 1997: 65). Утицај природног окружења на економски систем, је као што је већ речено, сваким даном све мање изражен, с тим што се простор у апсолутном смислу не може третирати као пасиван фактор развоја. Раст економског система у односу на своје природно окружење као систем, опредељује динамику оба система. Динамика јединственог система постаје дисконтинуелна са приближавањем лимитима које одређују природна својства окружења.

Методолошка алатару истраживања детерминисана је како његовим предметом (посматрање односа између животне средине и развоја), тако и мултидисциплинарним карактером проблема који произилазе из те интеракције⁹.

⁹ Као што је речено, мултидисциплинарни карактер истраживања опредељује и примену метода које се користе и у другим наукама (почев од метода анализе и синтезе, статистичког метода, метода моделовања у истраживању животне средине, картографског метода, и др.), затим посебних метода за истраживање животне средине (метода мерења материјално-енергетског стања у животној средини, метода биоиндикације, физичко-хемијске методе анализе загађујућих материја, и др.), до метода оцене (валоризације) животне средине (регионализација, методе квалитативне валоризације средине и методе квантитативне оцене вредности елемената и комплекса животне средине). Од квантитативних метода најзначајније су метод биланса (њиме се сагледава оно најважније, проток материје и енергије између система у животној средини), анализа трошак/корист (cost/benefit), метод бонитације, процене утицаја на животну средину (EIA - Environmental Impact Assessment), стратешке процене утицаја на животну средину (SEIA - Strategic Environmental Impact Assessment), процена носећих капацитета, и друге.

Да би се сагледао оквир интеракције у систему животна средина-развој, потребно је уважити нека теоријска полазишта, и то: а) сваки проблем интеракције има своју просторну димензију, конкретно место у коме се материјал-изује мада и са последицама на шире окружење, у зависности од врсте остварених веза између те две варијабле; б) у оквиру јединства геопростора постоје значајне разлике у јачини оствареног међудејства (разлике између развијених и неразвијених региона у Србији или пак, унутар региона, на локалном нивоу); в) неједнакост са становишта оптерећења простора садржајима доводи у питање остваривост политике равномерног регионалног развоја државе; и г) у зависности од просторне димензије развоја (обухвата), јачине интеракције (броя елемената које укључује и синергетског деловања), трајања (временског оквира) и спровођења политика и програма развоја (управљање процесима и појавама) изводи се стање квалитета животне средине.

Регионална издиференцираност животне средине, изведена на основу стања квалитета животне средине, представља одраз међузависности, условљености и регионалне кохерентности (хетерогености) расположивих природних ресурса са обимом, структуром и диверзификованошћу активности, функција географске средине или једноставније речено од просторно-функционалне организације геопростора (Љешевић М., Миљановић Д., 1997: 77). Декомпоновањем геопростора са еколошког становишта уочава се присуство/ одсуство конфликтних односа на релацији животна средина - развој, и исказује просторно-квалитативна хијерархија тог геосистема изведена на основу квалитативних и квантитативних обележја елемената средине.

* * *

Научно утемељено познавање свеукупности садржаја који егзистирају у животној средини исказаних кроз однос социоекономских активности и природно-територијалних система, тј. структуре и функционисања система формираних функцијских реона „изведенih као резултантне диференцијалног развоја и формирања њихових полова и осовина које интегришу људе (становништво), производне и непроизводне активности, средства, информације и управљачке функције“ (Радовановић М., 1993/94: 83-84), подразумева примену мултисекторског и вишедимензијоналног приступа. У овом сегменту истраживања и проучавања посебна пажња требало би да буде усмерена на процесност, временску димензију развоја, како са становишта сагледавања стања као резултантне претходних развојних трендова, тако и са становишта предвиђања, усмеравања токова социоекономских промена кроз политику и стратегије развоја.

Тиме се у поље истраживања уводи и питање теоријско-методолошког приступа проблематици регионалног развоја, који се „преображава из адаптилно-проблемског у развојно-програмски, а регионална димензија развоја претвара од пасивног пратиоца у активног чиниоца укупног развоја“ (Дерић Б., Атанацковић Б., 2000: 53)¹⁰. Наведене промене у приступу веома су зна-

¹⁰ Које промене нови приступ са собом доноси, односно шта су недостаци претходног приступа у третману проблематике регионалног развоја? Адаптилно проблемски приступ „искрипљава се дезингирањем критичних подручја и увођењем селективних механизама подстицања убрзанијег развоја, и био је палијативног карактера-интервенисање да би се снизиле социо-поли-

чајне управо са становишта заштите животне средине, јер би се са усвајањем развојно-програмског приступа утицало на разрешавање насталих и нерешених питања територијализације развоја, а самим тим и у њима садржаних просторних, социјалних и еколошких проблема. На такав начин дефинисана стратегија развоја морала би и требало би да буде компатибилна, како са стратегијом одрживог коришћења ресурса и природних добара, тако и са системом заштите животне средине.

У даљој разради, код истраживања просторних законитости размештаја, дисперзије и концентрације елемената у географском простору, кренули смо од теоријских поставки да се морфолошка и динамичка својства елемената и појава проучавају кроз њихове просторно-функционалне везе и односе. У анализи просторно-функцијских веза и односа у урбаној регији, Д. Тошић (1991: 57), износи два приступа и то: структурно-функцијски и функцијско-процесни¹¹. Преведено на виши ниво сагледавања веза и односа (животна средина-развој), материја истраживања се усложњава, те по логици ствари функцијско-процесни приступ у сагледавању овог научног проблема добија на значају и показује већи степен апликативности и ефикасности. Недостатке структурно-функцијског приступа видимо само у изостанку и неуважавању процесности, у задовољавању постављеног научно-истраживачког циља-утврђивање узрока промена са утврђивањем структура веза и односа, али не и корак даље, у откривању и праћењу њихових мена.

Објашњење¹², зашто смо се у раду бавили приступима из географије насеља сасвим је логично и оправдано, јер су се управо последице индустријализације у највећем степену одразиле на урбанизацију, „сложен социјално-економски и просторно-временски процес“ (Тошић Д., 2000: 84). Индустрија је на одређеном развојном нивоу, како истиче аутор, иницирала развој градова, да би затим ти градови својим агломеративним предностима подстицали развој индустрије. Касније ће се показати да је управо спроведена категоро-

тичке разлике и тензије, не доприносећи смањивању испољених регионалних диспаритета“, док би се функција другог приступа, која није експлицитно наведена, могла сагледати у дефинисању концепције регионалног развоја чијом ће се применом на пракси отклонити испољени проблеми и ефекти неравномерног регионалног развоја, за чије остваривање је потребно конципирати и одговарајућу стратегију као: „пут који треба следити, а то је увек директно везано и условљено конкретном праксом и особеностима развојних процеса“, а која је „опредељена нивоом развијености, техником и испољавањем развојних проблема и ограничења, саме привредне структуре региона, развијености мреже урбаних агломерација њиховог размештаја у простору будући да су оне основна жаришта развоја или и концентрисане снаге одлучивања“ (Дерић Б., Атанацковић Б., 200: 53-54).

¹¹ Објашњавајући сваки од њих, аутор се залаже за други приступ по коме је „просторно функцијска структура мрежа и система насеља у сталној мени, те су и односи између њихових саставних делова променљиви и зависе од снаге, карактера, квалитета, времена трајања и територијалног домета-акцијског радијуса, веза које се међу њима одвијају. По овом схватању свака веза је изражена одређеним процесима који заједнички или аутономним дејством утичу на промене структуре насеобинских система“. Тумачење веза и односа по структурно-функцијском приступу заснива се на становишту да се „просторно-функцијски односи међу насељима успостављају на основу квалитативно-квантитативних особина у њима кумулираних функција, на темељу чега се иницира успостављање функцијских веза између њих; тј. већ успостављени однос утиче на интензитет, правац, време трајања, територијални домет и карактер функцијских веза“ (Тошић Д., 1999: 57).

¹² Пошли смо од становишта да се глобално друштво, у свим аспектима, у потпуности пројектује у граду

ризација стања животне средине, урађена у Просторном плану Републике Србије (1996) вршена на бази производних програма у појединим локалитетима (регионима) и модела просторне дистрибуције и дифузије загађивача који су највећим делом лоцирани у градовима.

У ППР Србије (1996), поред наглашене стратешко развојне конотације, дефинисани су и циљеви: *економска ефикасност¹³, социјална једнакост, остваривање територијалне/регионалне равномерности - хијерархијско функционалног организовања и уређивања територије, и заштита животне средине*. У запажањима Б. Дерића и Д. Перешића (1997: 8) да напред наведени мотиви увођења регионалне политике „у пракси не стичу равноправан третман, будући да се јавља доминација једних над другим, зависно од кључних развојних одлука донетих на националном нивоу (пракса ретко показује пример где се поменути мотиви истовремено и складно остварују, што је случај и са Србијом)”, проналазимо аргументе за констатацију да је концепт одрживог развоја у земљама у транзицији (провођење друштвено-економских реформи, власничке трансформације, радикално мењање система привређивања прилагођавањем либералнијем деловању тржишног механизма, и др.) са бременом проблема из прошлости веома тешко реализовати.

Концепт одрживог развоја у крајњој консеквенцији је домен политике, уколико је инициран са сврхом конципирања стратегије развоја и управљања простором. Актуалност концепта одрживог развоја наметнула је бројна питања и преиспитивања: о моралу и етици, понашању појединца и друштва у целини, о глобално/локалној дијалектици, моделима развоја, улози локалне самоуправе, о ваљаности конвенционалне развојне политике, и др. Постигнут је консензус о потреби за увођењем новог приступа у планирању и вредновању простора, и о новом поимању простора као „основног ресурса и капитала националног значаја, који као такав захтева ревалоризацију и реафирмацију и као географска, физичка, социјална и економска целина и као интегрални део (регион) унутар целине“ (Стојков Б., 2001: 146).

Корак даље у изношењу новијих тумачења о потреби за увођењем драгчијег приступа у односу на постојећи, до сада примењиван у планирању и заштити начинили су М. Вујошевић и Б. Божовић (2001), који се залажу за приступ интегралног регулисања проблематике заштите животне средине, коришћења простора/насеља, коришћења природних ресурса и одлука о развоју. Интегрални приступ у заштити средине, планирању развоја и коришћењу ресурса, примењен је и у изради најновије генерације европских стратешких документата.¹⁴ Окосницу интегралног приступа чине: интегрисано третирање

¹³ Економска ефикасност односи се посебно на домен рационалног и ефикасног коришћења расположивих (обновљивих и необновљивих) природних ресурса, активирања људских потенцијала (повећање степена запослености), као и продуктивног и лукративног коришћења, односно газдовања и управљања капиталним фондовима и капацитетима, пре свега крупним техно-економским и инфраструктурним системима. Стратешка определења у области заштите животне средине обухватила су следеће основне циљеве: квалитетна животна средина; заустављање даље деградације природне средине; заустављање ерозије; заштита, обнова и санација животног света; заштита природних предела и подршка васпитним и образовним програмима у области заштите животне средине (ПП Републике Србије, 1996)

¹⁴ Аутори упућују на документ: European Spatial Development Perspective; Committee on Spatial Development EU, (ESDP), Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU, Potsdam, May, 1999. Такође се и Б. Стојков у свом раду (2001: 148-149) позива на основне смернице дате у цитираним европским документима

проблематике заштите средине тако што, све аспекте, принципе и критеријуме заштите треба интегрисати на стваран начин у поједина развојна документа; у погледу врсте и садржаја докумената, стратешко просторно и урбанистичко планирање треба да представља интегришући оквир; имплементација законских и других правних одредби која одлучујуће зависи од адекватности институционалних и организационих аранђмана, треба да буде помно размотрена и концептуализована; реформа система планирања и система заштите средине у Србији, коју треба радити у више варијанти/ алтернативних сценарија, услед огромног осиромашења државе, друштва и највећег броја социјалних група; и истраживање алтернативних решења/сценарија који представљају погодно средство за балансирање експертских и „лаичких“ увида у проблеме и могућности њиховог решавања, као једног од најефикаснијих средстава против манипулативне (Војошевић, М., Божовић Б., 2001: 289-292). У чему видимо напредак који је начињен у раду ових аутора: прво, јасно су дефинисани предуслови за увођење законодавства у области планске заштите животне средине, што је веома значајно и представља неминовност, и друго, издвојене акције које треба „приоритетно“ предузети у циљу свега наведеног¹⁵.

Примери неких одобраних иницијатива интеграције у систему животних средина-регионални развој у Републици Србији

Оно чему теже све земље јесте остваривање равномерног регионалног развоја (рационалнији начин коришћења, организовања и уређења простора државе). Остварена просторно-функционална интеграција територије у целини отклања узроке дезинтеграције испољене кроз конфликте и проблеме у простору, односно супротности и тензије у развоју.

¹⁵ У предуслове за увођење законодавства издвојени су: спремност и демонстрирана политичка воља управљачких елита; отклон од сада доминирајућег „заштитарског“ ка приступима који су интегрисани и усклађени са: 1) другим реформама периода транзиције и 2) реформама у социо-економском, просторном и урбанистичком планирању; израда целовите стратегије заштите засноване на одрживом развоју; јака, модерно организована и еманципована држава; и развијање високо еколошка свести грађанства, привреде, политике, и др. (М. Вујошевић, Б. Божовић, 2001: 292-294). У овом часу, по ауторима, потребно је „дефинисати општу стратегију и претпоставке развојне, енвиromенталне и просторно-планске политике и предузети приоритетне акције, почев од: извршења системске ех post анализе/евалуације досадашњих политика заштите и развоја; системске и обухватне оцене стања животне средине; анализе дозвољених нивоа загађености и истраживање питања оптималних стандарда; детаљне разраде принципа заштите средине; дефинисања технолошке политике са становништвом заштите средине и простора/насеља и коришћења природних ресурса; израде пројекта увођења комбинованих плансkih и економskих инструментата у регулисању заштите животне средине; концепирања интегралнog информационог система о простору и средини; извршења ревизија и „Прерада“ кључних стратешких докумената који су израђени и/или донети током 1990-тих година; израде националног програма одрживог развоја; израде националне/државне стратегије очувања биодиверзитета; израде националног/државног програма санације средине/простора; израде националног/државног програма припреме Локалних Агенција 21 одрживог развоја; консолидације и реформисања институција у области социоекономског развоја, просторно-урбанистичког планирања, коришћење ресурса и заштите животне средине; доношења програма приоритетних подручја сарадње; програма приоритетних истраживања у области одрживог развоја, коришћења ресурса и заштите средине (националне платформе) и приступања договорању са суседима; израде еколошко-просторне и ресурсне платформе за тражење стратешких домаћих и страних партнера и сарадњу са њима, и оснивања Агенције за заштиту животне средине и простора и заштите и управљања природним ресурсима“ (2001: 294-298).

Истраживање динамичких својстава елемената и појава у животној средини, односно утврђивање стања динамичке равнотеже могуће је остварити уколико се у разматрању узму питања: а) територијализације регионалног развоја (правци, интензитет и размештај: просторно-функцијска структура); б) са њом у вези урбанизације и њене регионалне димензије (процеси развоја и хијерархија мреже центара и њихов гравитацијски утицај); в) формирања разноврсних регионалних структура као синтезног облика интеграције, г) и конкретних манифестијација неравнотеже. Наравно, неопходно је у разматрању узети и демографске показатеље, који се налазе у нераскидивим везама са напред наведеним процесима и појавама. Овако комплексан задатак могуће је реализовати на основу богате научне грађе у којој су за предмет истраживања узети један, или више аспекта (димензија) регионалног развоја. Повезивање напред наведених елемената и стављање у синергетски оквир омогућава нам сагледавање сложене проблематике односа у систему животна средина и регионални развој.

Веома интензивни процеси индустријализације¹⁶, деаграризације, урбанизације, миграција становништва и изградње макро објеката супра и инфраструктуре, као и трансформација наслеђене структуре простора, процеси диверзификације структуре функција, концентрација делатности, становништва и објеката, односно агломерирање нових елемената и појава у структури геопростора Србије, били су битно обележје друштвеног, економског и просторног развоја (Вељковић А., 1998: 1-2). Неспорно је да су наведени процеси и појаве имале различит утицај на државни геопростор, јер они сви у својој материјализацији подразумевају и животну средину. Они су били више или мање изражени, међутим заједничко обележје за све њих је да представљају елементе који доводе до промена у систему животне средине.

Постојећи трендови у размештају и густини становништва чине по М. Спасовски (1996: 97) веома важну детерминанту планској усмеравања регионалног развоја сваке земље. О значају и улози коју просторно-демографска поларизација, сама узрокована бројним факторима, има на стање животне средине најбоље илуструје закључак из публикације UNFPA (1992)¹⁷ „просторно-

¹⁶ У анализи регионалних импликација индустријализације, аутори Б. Дерић и Д. Перешић (1995: 5) истичу да су се крупне и бројне структурне и квалитативне промене у друштву и привреди Србије са вишеструким репрекусијама на коришћење простора и иницирања регионалног диференцирања, активирањем развојних ресурса и потенцијала селективно и дискриминаторски десиле под директним утицајем процеса индустријализације након Другог светског рата, а нарочито почетком 60-их година. Даље, у elaborирању теме аутори наводе да је, лоцирање неаграрних производно-праћивачких, саобраћајних и послужних делатности, са снажнијим и вишеструким развојним импулсима и ефектима са савсвим другачијим локационим захтевима, у историјски формираним урбаним насељима или различитог развојног потенцијала и могућности, што је условило њихово развојно диференцирање у хијерархијском и функционалном смислу због потреба концентрисања обимне радне снаге различитих профила квалификованости и образованости, широм отворило могућности бурног трансфера радне снаге, односно становништва из села у градове. Наведеним процесима су се делимично решавали проблеми аграрне пренасељености и стварања дубљих структурних промена у привреди и друштву Србије. Процеси нису били планско усмеравани и резултирани су започињањем спонтаног процеса урбанизације, неконтролисаном расту и ширењу урбаних подручја са феноменом периурбаних контактних зона са специфичним развојним процесима и запосеђања пољопривредних површина и њиховог претварања у изграђено земљиште без плана и реда.

¹⁷ The State of world population 1992. UNFPA, United Nations Population Fund (преузето из М. Спасовски, 1996).

демографска поларизација је неминован пратилац транзиције аграрних у индустријска друштва, али брзина којом се у новије време одвија преразмештај становништва у простору озбиљно нарушава уравнотежен демографски, урбани, економски, социјални и културно-цивилизацијски развој, те представља основни проблем светске заједнице за очување еколошке равнотеже на планети Земљи". У популационо-просторној структури можда и највише долази до изражaja мера неравнотеже-поремећености, јер су се јасно издвојиле зоне депопулације на једној, и концентрације становништва, на другој страни¹⁸.

С обзиром на то да концепт одрживог развоја подразумева постојање потребног степена демографске стабилности и уравнотежености старосних и функционалних контингената становништва у друштвеној заједници и њеним регионалним подручјима, К. Петовар и М. Вујошевић (1996: 173) су истакли да у Србији данас постоје озбиљни поремећаји и неравнотеже, како у погледу основних демографских обележја у њеним регионалним подручјима (дато и у раду М. Спасовски, 1996), тако и у погледу основне структура активности. Аутори Г. Војковић et al. (2000: 342) указују да се данашња просторно-привредна и просторно-демографска изузетно диференцирана и крајње поларизована структура Србије значајно удаљила од основног прицнапа одрживости. С једне стране, развој градова и регионалних центара на осовинама развоја, због великог притиска становништва стварао је низ проблема у просторној структури самих градова, кроз појаву бесправног простора и највреднијег земљишта, заостајање инфраструктурне и комуналне изграђености и опремљености, обезбеђивање адекватних јавних служби и функција, али и социо-културним потребама становништва и квалитету живљења и све већем степену нарушавања животне средине. Развој, значи није иницирао промене (позитивне и негативне) само елемената природне средине, него и промене у начину организовања, уређења и коришћења простора, па су процеси концентрације становништва и делатности у развијеним подручјима имали за последицу и нарушавање хуманости живота. Са становништва развоја села, које је као облик насељавања маргинализовано, и руралних подручја, досадашње стратегије развоја имале су негативне последице које су се рефлексовале, највише у економском, мање, али такође значајно у социјалном, а најмање у еколошком погледу.

Истражујући регионалну димензију урбанизације¹⁹, као последице просторних ефеката социјалног и економског преструктуирања, Д. Тошић (2000:

¹⁸ Према М. Спасовски (1996: 99), демографска поларизација у просторном размештају становништва највише је одмакла у централној Србији, што је у вези са доминацијом Београда као пола концентрације становништва у ширим оквирима (1991. Београд је апсорбовао 27,6% становништва централне Србије и 16,4% Републике Србије); ниски ниво и раст коефицијента концентрације у Војводини последица је равномернијег привредног развоја и процеса урбанизације, незнатне просторне диференцираности у демографском развоју и природним условима за насељавање (у 1991. години Нови Сад је апсорбовао 13,2% становништва Војводине); Косово и Метохију одликује слабија просторно-демографска поларизација у размештају и густини насељености што је у вези са уједначеним високим нивоом природног прираштаја између градске и сеоске популацији код Албанаца, слабијим просторним диференцирањем у економском развоју, процесу урбанизације и условима за развој насељености (у 1991. години Приштина је апсорбовала 10,2% становништва Косова и Метохије).

¹⁹ У сложеном процесу социоекономског преображаја Србије, према Д. Тошићу (2000: 88) смењују се сукцесивно транзиционе фазе урбанизације, што је просторно-временски конкретизовано демографским, функционалним и физиономским променама градским насељима и то оним са дужим

89, 90, 95) је између осталог дошао до следећих закључака: прво, да се децентрализација уз успостављање сложеног развојно кохерентног и функцијски диверзификованог система градова који ће равномерно подстицати развојне импулсе у цео његов простор, намеће као императив; друго, да је просторно-функционална структура одређена (не)развијеношћу, (не)усаглашеностом и (не)конзистентношћу урбаних центара и међу њима успостављених комуникација; треће, да полигонтичан и уравнотежен развој мреже градова Србије, иако су се за тај концепт залагали бројни аутори, у пракси није остварен; и четврто, да се просторна и развојна уравнотеженост може постићи перманентном децентрализацијом урбанизације, те стога само висок степен урбаности свих регионалних целина Републике, гарантује њену територијалну, функционалну и политичку компактност. У Просторном плану Републике Србије се, а у циљу деметрополизације београдске агломерације, ублажавања дисфункционалности у систему насеља и започињања успостављања просторног и функцијског еквилибријума, предвиђа развој још пет макрорегионалних центара (Нови Сад, Крагујевац, Ниш, Ужице и Приштина), основних носилаца њеног уравнотеженог регионалног развоја.

Урбани систем, као подручје у коме се најверодостојније пресликава стање у друштву/ држави, може најбоље послужити за утврђивање степена (не)остваривости уравнотеженог развоја, његових просторно-еколошких импликација²⁰. Љешевић М. (1998: 151) град посматра као специфичну друштвену организацију у којој доминирају економски, социјални, еколошки и комунални проблеми. У моделу одрживог развоја града, аутор је јасно исказао основне осе развоја града и 6 контактних веза међу тим развојним осама: економско-социјални развој; комунални економски развој (комунална економија); социјално-еколошки развој, комунално-еколошки развој (урбана екологија); економско-еколошки развој и комунално социјални развој. Развој ових односа је основна претпоставка одрживог развоја града, уравнотежење односа између ове четири компоненте је у ствари услов постизања благостања и квалитета живота у граду. Тиме се и поставља смисленим детерминацијама и дефинисање индикатора одрживог развоја управо на релацији ових интегралних односа тј. обезбеђење јасног исказа равнотеже међу појединим развојним политикама.

Развијеност, квалитет и доступност јавних служби узимају се као један од базичних индикатора квалитета живљења становништва. Истражујући разви-

постојањем (примарна урбанизација), затим новонасталим индустријским центрима (секундарна урбанизација) и у последње две деценије постепеном и континуираном дифузијом урбанизации и ванградски простор (терцијална урбанизација) и стварањем градских регија различитог нивоа просторно функцијске издиференцијације и повезаности. Како је геопростор Републике неравномерно насељен и економски неразвијен, сви видови, нивои и фазе урбанизованости њених насеља јављају се у појединим регионалним целинама (детаљније видети у цитираном раду).

²⁰ Еколошки проблеми у граду су разноврсни, обухватају специфичне појаве, и у зависности од величине и опремљености града. Последице у животној средини манифестовале су се на различите начине и у више појавних облика, од којих су најизраженији: деградације и неадекватно коришћење земљишта (бесправна градња и заузимање пољопривредног земљишта на рубним зонама града); неефикасна потрошња горива и енергије, губитак природних амбијенталних целина и вредности; загађење животне средине (комуналне и индустријске отпадне воде, комунални чврсти отпад - депоније, аерозагађење, бука), проблем воде и система водоснабдевања (недовољне количине и неодговарајући квалитет, као и неадекватна постројења за снабдевање и пречишћавање воде); градски саобраћај (загушеност и слаба пропулзивност); запоседање неусловног земљишта и подизање стамбених објеката у близини индустријских и хемијских постројења, и други.

јеност јавних служби²¹ у Србији, К. Петовар и М. Вујошевић сматрају да ће систем социјалне сигурности морати да претпри радикалне реформе, што подразумева и темељно преиспитивање просторног распореда јавних служби, а посебно у погледу повећања доступности јавних служби за грађане из мањих градова и сеоских подручја. Ово повећање доступности се не може решавати умножавањем и погушћавањем служби, ширењем мреже у оквиру постојеће парадигме организације и програма, већ повећањем доступности јавних служби кроз промене у организацији и начину њиховог рада. Учествујући у изради ПП Републике Србије К. Петовар је извршила анализу организације, квалитета и остварености програма рада јавних служби у Србији и дошла до следећих закључака: а) екстензивна и скупа мрежа јавних служби није у сразмери са квалитетом пружених услуга, а нарочито са потребном доступношћу за грађане мањих насеља, периферних зона и сеоских подручја; б) напуштање униформних модела организације јавних служби отвара простор за актуализовање специфичности локалних средина и прилагођавање и функционисање јавних служби у складу са потребама, интересима и могућностима локалних и територијалних заједница, и в) плуралистички концепт примерености је и погоднији за друштвено-политичку заједницу са значајним разликама у нивоу развијености, социјалним и културним обележјима регионалних подручја и локалних заједница, што је обележје социјалног простора Србије (Петовар К., Вујошевић М., 1998: 131-132).

Међу елементима регионалне структуре инфраструктурни системи чине један од најважнијих, те заједно са мрежом насеља представљају основу матрице просторно-функционалне организације геопростора државе или неке мање територије. Ставови Б. Дерића и Б. Атанацковић (1999: 119-120), према којима „регионалне процесе развоја (интернационално, национално и регионално повезане на принципима одрживости) је немогуће остварити без плански осмишљеног концепта изградње координираног система мултимодуларних коридора²², а чија се улога види у „подстицању друштвено-економског развоја, и у трансформацији простора функционално и физиономски га трансформишући било концентрацијом било дисперзијом активности и становништва“, само потврђују значај и важност коју у свеукупном развоју државе имају инфраструктурни системи. Они делују као фактор интеграције простора, и на тај начин елиминишу фрагментираност и подељеност у смислу неостварених веза и комуникација у простору (проток робе, капитала, људи и информација). Својства инфраструктурних система су многобројна²³, па у

²¹ У раду се под појмом јавне службе подразумевају организације и активности на задовољавању потреба грађана у области образовања, здравствене заштите, социјалне заштите, културе и физичке културе (Петовар К., Вујошевић М., 1998: 123)

²² Аутори као пример наводе Европу замисљену као „заједницу региона“ међусобно просторно повезаних мултимодуларним коридорима, који просторно, развојно и функционално интегришу велике урбане агломерације као ниске гроздове (pearls)

²³ Добро постављени и димензионирани, просторно и временски, стимулишу и просторно усмеравају развој; имају изразито локационо својство, инертни су и једном постављени у простору представљају фактор који значајно опређује будућа решења у простору; значајно хомогенизују хетерогени простор, чиме активно учествују у формирању интегралних територијалних структура и геосистема; раст и развој инфраструктурних система одређеног геопростора налази се у различitim фазама; највећи значај има материјална (техничка) инфраструктура у коју спадају саобраћајни, водопривредни, енергетски и комуникациони системи; развијеност инфраструктуре у директној је вези са развијеним подручјем, као и слабо развијена и неквалитетна, са стагнатним и регресивним регионима, и друга својства (Лукић Б., Жегарац З., 2001: 26-28).

складу са њима проистичу и њихове просторно-функционалне и просторно-интегративне, као и просторно-организационе функције у геопростору. Према Б. Дерићу и Д. Перишићу (1997: 7-8) „због запостављености значаја комплекса међурегионалних односа, није било могуће утврдити ни синергичке ефекте (посредне и непосредне) деловања крупних инфраструктурних система техно-економске јединствености и недељивости у интеграцији простора и међурегионалног повезивања. Занемаривање међурегионалних односа утицало је поред осталог, да територија Србије у досадашњем развоју не буде довољно инфраструктурно изграђена и опремљена, што се може сматрати узроком њених успоренијих укупних развојних процеса и израженијих разлика у погледу нивоа развијености њених појединачних делова”. Планирање развоја инфраструктурних система мора бити интердисциплинарно, а у разматрање узета и оцена различитих утицаја, почев од утицаја на животну средину, до утицаја на социјалну и економску сферу, чиме се потврђује интерактивна природа инфраструктурних система, како у односима са окружењем у коме су лоцирани тако и са процесима економског и друштвеног развоја.

Иако се из анализираних појединачних димензија регионалног развоја може извести закључак о неостварености политике равномерног регионалног развоја, ипак ћемо коментар препустити много интереснијим и добрим познаваоцима проблематике регионалног развоја и овај део рада завршити цитатом Б. Дерића и Д. Перишића (1997: 11): „У садашњим условима примењивање и остваривање политике регионалног равномернијег развоја у Србији је под знаком питања”.²⁴ Тиме се удаљавамо, како од концепта одрживог развоја, тако и од стања динамичке равнотеже у систему односа животна средина-регионални развој.

Конкретне манифестације неравнотеже

Како што је речено, комплексно сагледавање последица стања неравнотеже у географској (животној) средини подразумева уважавање: просторне димензије (обухват: локално-регионално), елемената које укључује (условно говорећи јер се промене у једном елементу рефлектују на остале елементе и средину у целини) и временске димензије (трајање неравнотеже). Врло важна карактеристика процеса настајања неравнотеже огледа се у иреверзибилности. Од тога да ли јесте или није процес реверзибилан, дакле повратан, у многоме ће зависити и избор будуће стратегије развоја, односно управљачких инструмената и механизама²⁵.

²⁴ Предуслови за остваривање политике регионалног развоја који нису испуњени односе се на непостојање: утврђене, плански осмишљене и разрађене политике дугорочног друштвено-економског развоја; стабилног институционално организованог система одлучивања на свим нивоима; усаглашених и усклађених макроекономских механизама; формираних структурних развојних фондова, и бројни други (детаљније видети у раду Дерић Б., Перишић Д., (1997:30).

²⁵ Управљање животном средином подразумева постојање политика, из којих произилазе стратегије, као логичан след корака који води према остварењу циљева утврђених у политикама, са смерницама за активности и мере које је потребно предузети у области очувања, уређења, заштите и коришћења природних ресурса и животне средине на свим нивоима (од локалног, преко регионалног, до глобалног). Управљање сложеним системима, као што је животна средина, захтева интегралан приступ чијом се применом омогућује усклађивање друштвено-економских циљева са циљевима заштите животне средине, а у циљу одрживог развоја.

Проблем воде, по Б. Ђорђевићу (1996: 139-140) се може издвојити као нај-озбиљнији, јер развој технологија, брзи демографски раст и урбанизација доводе до великог повећања потрошње воде, са све строжим захтевима у погледу њеног квалитета, с једне стране, а услед све већег загађивања површинских и подземних вода, нагло се смањују количине квалитетних, употребљивих водних ресурса, с друге стране²⁶. Криза воде, по овом аутору, је изражена у низу видова, али су посебни следећи: увећавају се тешкоће у обезбеђивању потребних количина воде за све врсте коришћења; заостравају се проблеми заштите од штетног деловања вода, и повећавају се опасности које прете човеку и његовој околини због загађења воде и деструкције водних екосистема. Ситуација са водама у Србији је знатно озбиљнија него што се на први поглед схвата, а излаз се може наћи само грађењем врло сложених водопривредних система, како би се све расположиве количине воде, као обновљивог ресурса, нашле у некој планираној функцији²⁷. Загађивање водотока (индустријским и комуналним водама) најдиректније указује на однос друштва према овом, од изузетног значаја природним ресурсима.

Польопривредно земљиште је у процесима економског развоја угрожено све већим захтевима за простором од стране других привредних и друштвених активности, као и неповољним утицајима спољних загађивача природне средине. Као нежељене последице издвајају се: ерозија којом се губе хектари обрадивог земљишта; екстракција земљишних састојака; угроженост плодности пољопривредног земљишта; неадекватна или недовољна употреба ћубрива, што последњих неколико година представља посебан проблем пољопривредне производње; заслањивање (подручја у којима се користе иригациони системи); употреба пестицида, потенцијално веома значајан облик деградације ресурса (земљишта и подземних вода); губитак пољопривредног на рачун грађевинског земљишта, и друге појаве.

Експлоатација минералних сировина, енергетика и рударство, преко исхранљивања природних ресурса, као и утицаја на систем организације и уређење простора и услова/квалитета живота, представљају факторе деградације животне средине. Заузимање великих површина, деградација екосистема и пресељење становништва, промене у мрежи насеља су, свакако, најзначајнији аспекти структуралних промена у лигнитским басенима изазваних експлоатацијом лигнитског лежишта. Овоме треба додати и релативно висок степен загађења средине (ваздуха, воде, тла и живог света) од штетних емисија енергетско-индустријског комплекса, као и промене у режиму површинских (услед измештања водотока) и снижавање нивоа подземних вода у зони копова, слагање терена у непосредној околини копова, емитовање буке и прашине. Релативно висок ниво капиталних улагања у рударство и енергетику и њихова концентрација на уском простору доводи, такође, до нежељених последица, као што су: једнострана структура привредног развоја, неравномеран развој тери-

²⁶ Ђорђевић Б., (1996: 144) истиче да је веома важно разграничити садржај термина „водни ресурс“, који је социјална, економска и еколошка категорија, а посједује и четврти атрибут, изузетно важан - постојање услова за коришћење воде, у односу на термин „присутна вода“, који је физичка категорија детерминисана матричком тројком: локацијом, квалитетом, и квантитетом.

²⁷ О проблему воде у свету и код нас, са свим статистичким подацима, видети у раду Љ. Гавrilović: „Проблем вода у свету и код нас“; Зборник радова са XIV Конгреса географа Југославије, СГД, Београд стр. 19-28.

торије гледано у ширим размерама, као и тенденција концентрације активности, становништва и инвестиције изградње (Спасић Н., Јоковић В., 1998: 4-5).

Угроженост ваздуха у Републици последица је недовољно контролисаног индустријског и урбаног развоја у протеклим годинама и веома интензивне експлоатације и прераде енергетских и минералних сировина. Вишегодишње нерационално трошење енергије, неадекватно управљање системима, низак степен рециклаже и коришћења отпада, ниска техничка ефикасност уређаја, слабо одржавање и кратак век трајања, узрочници су прекорачења дозвољених емисија гасова, иако не припадамо високо развијеним индустријским земљама. У насељима, поред индустрије, извори загађивања ваздуха су топлане, котларнице, индивидуална кућна ложишта, моторна возила и разна постројења и инсталације (Милашин Н., 1998: 76). У заосталијим регионима Републике, пре свега брдским и планинским, и у неким мањим насељима, квалитет ваздуха боље је очуван, а тиме и здравље становништва и стање биљног и животињског света. Највећа ограничења у очувању квалитета ваздуха, јављају се у велиkim урбаним агломерацијама, рударским и рударско-енергетским басенима и у околини великих комплекса хемијске индустрије, а као мере са становишта коришћења и уређења насеља предвиђају се: гасификација и топлификација насеља и изградња обилазница (у насељима), рекултивација на површинским коповима (у зонама под утицајем енергетских комплекса), модернизација и реконструкција погона и подизање заштитних појасева (у индустријским зонама).

Очување шума и шумског земљишта, заједно са њиховим еколошким функцијама које доприносе очувању биолошког и предеоног диверзитета, од огромног је значаја за будући опстанак и развој земље. Угроженост шумских екосистема у Србији (шумовитост износи само 26,7%) се манифестије на више начина, услед веома изражене доминације привредних наспрам еколошких функција, од којих су најзаступљенији: неконтролисана и неадекватна сеча, претварање шумског у пољопривредно земљиште, ерозија, нарушен природни састав и структура - еколошки стуб, пожари (присуство опожарених површина), биљне болести и инсекти, изостанак природног подмлађивања, пошумљавање са погрешно изабраном врстом, и други.

У ПП Републике Србије (1996: 80-81) изведена је просторно-регионална диференцијација животне средине. Различитост у погледу стања квалитета животне средине у издвојеним просторним целинама резултантна је већ више пута истицаног узајамно-последичног односа између животне средине и регионалног развоја. Процес антропопресије је присутан у великим урбаним агломерацијама, индустријским зонама и рударским басенима, док је природа остала делимично неизмењена само у оном делу животне средине који је трећиран као део природне баштине од националног или значаја неког другог ранга (специјални резерват природе, резерват природе, парк природе, предео изузетних одлика и споменик природе). Оно што је веома важно истаћи јесте то да су аутори наведену, условно говорећи, регионализацију животне средине извели уважавајући развојне трендове и пројекције, утрагајујући их у мере и предложене стратегије заштите. Мере, као одговор на стање животне средине по издиференцираним целинама, су разноврсне и у вези са природом проблема у раду анализиране интеракције.

* * *

Све што је у раду речено није имало за циљ да захвати и расправи бројна питања која искрсавају у разматрању сложене проблематике односа у систему животна средина - регионални развој, већ да јасније одреди наш став према суштинским питањима тог односа. Остварена просторна и развојна уравнотеженост чини основну претпоставку за одржавање стања динамичке равнотеже у систему животна средина-регионални развој, из ње произилази и њоме је условљена. Сагледати прави карактер узрочно-последичних веза и односа између животне средине и регионалног развоја, карактеристике формиране регионалне структуре као одраза интеграције географске и друштвене (социо-економске) стварности, значи разоткрити законитости формирања, функционисања (интеграција-диференцијација простора) и мењања система функцијских рејона, као и отворити сложене процесе и појаве који се одвијају у животној средини. Познавање свеукупности садржаја у геопростору и дешавања у животној средини потребно је, коначно, због мењања те стварности у смислу такве организације у простору која би одговарала интересима и потребама друштва, а била оптимална са становишта заштите животне средине.

Степен угрожености животне средине, поред осталог, одсликава друштвено-економске односе у земљи, културни ниво нације и пре свега стање колективне свести друштвени заједнице. Из тога разлога на крају још једном истичемо основно полазиште у раду, дефинисано на самом почетку, које сматрамо суштинским: од друштвени свести зависиће разумност понашања друштва према животној средини, а у повратном смислу и однос друштва према самом себи.

ЛИТЕРАТУРА

- Вељковић А. (1998): **Типови региона и њихова примена у просторном планирању:** „Географска структура и регионализација II“, Посебна издања, књ. 53, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, стр. 1-30.
- Vojković G., Miljanović D., Miletić R. (2000): **Demografski tokovi i problemi održivog razvoja** и: "Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja 5", Економски факултет у Нишу, Ниш, стр. 335-344.
- Вујощевић М., Божовић Б. (2001): **Шта држава треба да обезбеди за увођење европског законодавства у систем планске заштите животне средине;** у: „Планска и нормативна заштита простора и животне средине“, Асоцијација просторних планера Србије, Београд, стр. 289-298.
- Група аутора (1996); **Просторни план Републике Србије** - Планска и аналитичко-документациона основа; Службени гласник са п.о., Београд.
- Група аутора (1997): **Животна средина и развој - концепт одрживог развоја;** Савезно министарство за развој, науку и животну средину, Београд.
- Grčić M. (1987): **Neki filozofski problemi društvene geografije;** и: "Idejne i društvene vrednosti geografeske nauke", Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд, стр. 36-52.
- Грчић М. (1994): **Индустријска географија;** Научна књига, Београд

- Дерић Б., (1993): **Третман простора у географским и економским наукама**, Зборник радова Географског факултета ПМФ, св. 42, Београд, стр. 156-161.
- Дерић Б. Атанацковић Б. (1999); **Регионално развојни аспекти јужноморавског сегмента међународног мултимодуларног коридора**; у: „Регионални развој и демографски токови балканских земаља 4”, Економски факултет у Нишу, Ниш, стр. 119-130.
- Derić B., Atanacković B. (2000): **Koncepcija regionalnog razvoja Srbije**; у: "Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja 5", Економски факултет у Нишу, Niš, str. 53-65.
- Derić B., Perišić D. (1995): **Teritorijalizacija regionalnog razvoja Srbije**; у: "Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine 2", Posebna izdanja, knj. 26, IAUS, Beograd, str. 3-8.
- Derić B., Perišić D. (1996): **Kriterijumi regionalizacije teritorije Srbije**; у: "Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine 2", Posebna izdanja, knj. 28. IAUS, Beograd, str. 11-18.
- Derić B., Perišić D. (1997) **(Ne)ostvarivost politike regionalnog razvoja**; у: "Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine 3", Posebna izdanja, knj. 31, IAUS, Beograd, str. 3-11.
- Борђевић Б. (1996): **Коришћење и заштита вода као обновљивог ресурса**; у: „Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора”; Посебна издања, књ. 30. ИАУС, Београд, стр. 139-166.
- Engel R. (1995): **The Ethics of "Sustainable Development"**; in Sustainable Development, Routledge, London, pp 1-23.
- Kuklinski A. (1977): **Environmental Dimension of Regional Development**, in: *Regional studios in Poland, special Issue, Polish Academy of Sciences - Committee for Space Economy and Regional Planning*, Warszawa, pp. 175-176.
- Лукић Б. Жегарац З. (2001): **Инфраструктурни системи као фактор регионализације**, Зборник радова, св. XLIX, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 23-34.
- Lješević M. (1987a): **Kriterijumi ekonomičnosti u optimizaciji kvaliteta životne sredine**; у: "Samoupravno društvo i ekologija", Центар за марксизам Универзитета у Београду, Beograd, str. 116-127.
- Lješević M. (1987b): **Model integrativne uloge geografije u objedinjavanju nauke i naučnih disciplina**, у: "Идејне i друштвене вредности географске науке", Центар за марксизам Универзитета у Београду, Beograd, str. 53-65.
- Љешевић М. (1998) Детерминација индикатора одрживости развоја града; у: „Стратегија развоја насеља Србије у новим условима”, Удружење урбаниста Србије, Београд, стр. 147-171.
- Љешевић М., Миљановић Д. (1997): **Еколошки аспекти регионализације географске средине**; у: „Географска структура и регионализација Србије I”, Посебна издања, бр. 51, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, стр. 71-84.
- Милашин Н. (1998): **Ограничења и могућности очувања квалитета ваздуха у Србији** у: „Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора 3”, Посебна издања, књ. 36, ИАУС, Београд, стр. 75-90.

- Миљановић Д., (2001): **Теоријско поимање одрживог развоја као нове паралдигме развоја**, Зборник са XIV Конгреса Географа Југославије, СГД, Београд, стр. 163-168.
- Mihajlović K. (1990): **Regionalna stvarnost Jugoslavije**, Beograd.
- Перишић Д., Дерић Б. (1995): **Основна упоришта Просторног плана Републике Србије**, у: „Дугорочни развој, организација и уређење простора Србије”, Посебна издања, књ. 27. ИАУС, Београд, стр. 3-8.
- Петовар К., Вујошевић М. (1996): **Размештај становништва као фактор одрживог (регионалног) развоја Србије**, у: „Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора”; Посебна издања, књ. 30, ИАУС, Београд, стр. 169-182.
- Петовар К. Вујошевић М. (1998): **Развијеност јавних служби као индикатор квалитета живљења становништва Србије**, у: „Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора”; Посебна издања, књ. 30, ИАУС, Београд, стр. 123-125.
- Radovanović M. (1997): **Teorijsko-metodološke osnove i praktični ciljevi geografskog istraživanja životne sredine**; Zbornik X Jubilarnog kongresa geografa Jugoslavije, Savez geografskih društava Jugoslavije i SGD, Beograd, str. 351-361.
- Radovanović M. (1977): **Teorijsko-metodološke osnove i praktični ciljevi geografskog istraživanja životne sredine**; Zbornik X Jubilarnog kongresa geografa Jugoslavije, Savez geografskih društava Jugoslavije i SGD, Beograd, str. 351-361.
- Radovanović M. (1989): **Geografski prostor i društveno istorijski proces**; у: Jugoslovenski geoprostor, Центар за макрсизам Универзитета у Београду, Beograd, стр. 9-16.
- Радовановић М: (1993/94): **Регионализам као приступ у принцип и регионализација као поступак у функционалној организацији географског простора са неким аспектима примене на Републику Србију**; Зборник радова географског института „Јован Цвијић“ САНУ, књ. 44-45, Београд, стр. 67-102.
- Спасић Н., Јокић В. (1998): **Просторни аспекти обимног коришћења минералних сировина, посебно лигнита - конфликти и ограничења**; у: „Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора 3”, посебна издања, књ. 36, ИАУС, Београд, стр 3-21.
- Спасовски М. (1996): **Главни трендови у просторном размештају становништва у Србији**; у: Регионални развој и демографски токови балканских земаља,, Економски факултет у Нишу, Ниш, стр. 97-104.
- Стојков Б. (2001): **Нова улога просторног планирања у развоју Србије**; Зборник са XIV Конгреса географа Југославије, СГД, Београд, стр. 145-150.
- Тошић Д. (1999): **Град у регији**, Гласник географског друштва Републике Српске, св. 4, Бања Лука, стр. 47-60.
- Тошић Д. (2000) : **Градски центри - фактори регионалне интеграције Србије**; Гласник Географског друштва Републике Српске, св. 5, Бања Лука, стр. 83-96.
- Cmabrwa M. (1984): **Čovekova životna sredina i ekonomski razvoj**, NIO Poslovna politika; Beograd.

Dragana Miljanović

ENVIRONMENT AND REGIONAL DEVELOPMENT

SUMMARY

This paper deals with general questions concerning the development of society as a component of the environment and setting it into the context of studies the integrated order of reality. It is a study of relationships between environment and regional development according to the concept and principles of sustainable development. For the research of social and environment structures there is an urgent need for multisectoral and multidimensional approaches. This is primarily directed to the study of differentiation and interactions of heterogeneous system of phenomena and processes. The two basic directions of the study are also reflected in its organization. First, there is focus on the theoretically methodological issues of the relationships between environment and development in the following sequence: the implementation systematic approach of geographical space; the determination state of dynamic balance of system; the determination of the role and importance economic development in the environmental changes; the determination of the relationships between a whole and its parts and the resulting integrated view of the structure and evolution of reality. The second level of assesment is represented by an elaboration of the most general idea focus on specific questions of the study of regional development. The special stress is placed on the territorial location of regional development, the urbanization (its regional dimension), the formation differential regional-spatial structures as well as study the demographically polarization in space of Serbia. Finally, in the last chapter of this article particular attention is paid to some concrete manifestations of unbalance in environment.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 551.582(497.6)

МАЊИ ПРИЛОЗИ – SUPPLEMENTS

Пецељ Милован¹
Зоран Говедар²
Зоран Станивуковић²

УТИЦАЈ РАЗВОЈА ГРАДОВА НА ТОК ТЕМПЕРАТУРЕ ВАЗДУХА

Увод

Значај познавања климе неког подручја је од изузетне важности за човјека. Данас готово да нема привредне грane и уопште људске активности на коју климатске прилике немају утицај. Због тога се често поставља проблем климе савременог доба, у којем живимо, користећи све благодети модерне цивилизације. Промјена климе у оваквим условима има другачији карактер, од њеног темпа промјене у близкој прошлости, која се одвијала без присуства разних продуката модерног доба. То је разлог зашто многи аутори данас отворено истичу бојазан од драматичних промјена климе на коју данас указују многобројне студије у цијелом свијету. Као један од најзначајнијих метеоролошких елемената којим се вализуу димензије климатских промјена јесте температура ваздуха. Међутим, ефекат загријавања због повећања концентрације најзначајнијих гасова у атмосфери, који доводе до појаве ефекта стаклене баште, може лако изазвати "суперинтерглацију", када би температура ваздуха била виша за неколико степени од неколико посљедњих интерглацијалних периода.

Клима Земље као и свака друга појава или скуп појава подложна је непрекидним промјенама. Те климатске промјене, кроз историју њеног развоја, биле су покретане различитим узрочницима, од којих многи ни до данас нису објашњени. Овакве глобалне климатске промјене имале су углавном постепен карактер, узрокован најчешће помјерањем положаја земљине осе према Сунцу. Свједочанства промјене климе током разних геолошких епоха сачувана су у фосилима, земљишним слојевима, планинским масивима, океанским дубинама итд. Напретком научних сазнања из области природноматематичких наука, човјек се све више занимао за климу у прошлости. У жељи да проникне у тајне климе, да сазна каква га стања атмосфере очекују у близкој и даљој будућности, схватио је да

¹ Филозофски факултет Српско Сарајево

² Шумарски факултет Бања Лука

велики дио одговора мора потражити проучавајући климу блиске и далеке прошлости. Ово је био довољно велики изазов за једног великог научника прве половине 20. вијека Милутина Миланковића, да математички изрази ток климе у протеклих 600 000 година. Формулишући математичку теорију појаве ледених доба на земљи, која је потврђена послије његове смрти, показао је да су она узрокована првенствено промјеном у нагибу земљине осе, која утиче на расподјелу сунчевог зрачења на њеној површини. На овај начин могуће је дати глобалне карактеристике климе у близкој или даљој будућности. С обзиром да су ове промјене споре, да се мјере хиљадама година оне омогућавају опстанак већине врста живота. Стављајући у однос данашње вријеме, и појам леденог доба, можемо рећи да је период инерглацијаје на измаку, и да полако тонемо у мрак новог леденог доба. Међутим, овакво схватање из прве половине прошлог вијека веома је тешко разумјети гледајући из данашње перспективе, када постоје бројна истраживања која доказују нешто потпуно супротно. Појам глобалног отопљававања је веома озбиљан те му се данас посвећује велика пажња како научних тако и највиших политичких кругова у цијелом свијету. Тако Пецель М. (2000) истиче, између остalog, да ако се не заустави тренд раста гасова "ефеката стаклене баште" последице би биле двоструко увећање садржаја CO_2 у ваздуху и могуће просјечно повећање температуре ваздуха за 1,5 до 4,5°C. Многи научници предвиђају драматичне климатске промјене до краја овога вијека, уз пораст температуре ваздуха чак до 5,8°C. Ипак, прогнозирање климатских промјена за период од једног вијека мало поуздано, тим прије што најдужа континуирана метеоролошка осматрања трају једва два вијека. Током протекла два вијека су примјетни краћи циклуси колебања климе, наравно у мањим границама, што би се требало озбиљно узети у обзир приликом прогноза на дужи временски период. Други важан елемент у праћењу климатских промјена одређеног подручја је сталност положаја и услова у којима се налазе метеоролошке станице, кроз дуги временски период.

Познато је да на загријавање приземних слојева ваздуха највећи утицај има подлога, односно вегетација, тип земљишта итд. Управо измјена ових услова у блиској околини станице може имати велики утицај на прикупљене податке. Из овог разлога, при анализи промјена климе неког подручја потребно је узимати податке са оних станица где није нарушен природни амбијент њене околине (најчешће изградnjом разних објеката). Позната је чињеница да већи градови имају специфичну "*градску климу*". Да би се приказао утицај пораста величине града, и измјене уже околине метеоролошке станице, у овом раду ће се упоредити температуре ваздуха за период од протеклих 50 година између метеоролошких станица Сански Мост и Бања Лука, које се налазе у веома сличним географским и орографским условима.

1.0. ОБЈЕКАТ РАДА

Објекти који су обухваћени у овом раду су дводесет метеоролошке станице: Бања Лука и сански Мост, чији је географски положај: 44° 47', СГШ, 17 13', ИГД, односно, 44°46', СГС, 16 42', ИГД. Како видимо из географских координата, ова два објекта се налазе на готово истој СГШ, на рубном дијелу Панонске низије. Обе станице смјештене су у ријечним долинама (Врбаса и Сane), на сличним геолошким подлогама и надморској висини (153 м односно 158 м), те се налазе у веома сличним орографским условима. С обзиром на ове чињенице, може се рећи да су ови објекти веома погодни за поређење температура ваздуха, а што је и циљ овог рада.

2.0. МЕТОД РАДА

Да би смо видјели колико опрезан треба бити приликом давања програма о промјенама климе за краћи или дужи временски период, неопходно је узети у обзор све метеоролошке елементе који карактеришу климу неког подручја. Веома важан фактор који утиче на вриједност метеоролошких елемената јесте ненарушеност природних услова у којима се мјере вриједности тих елемената.

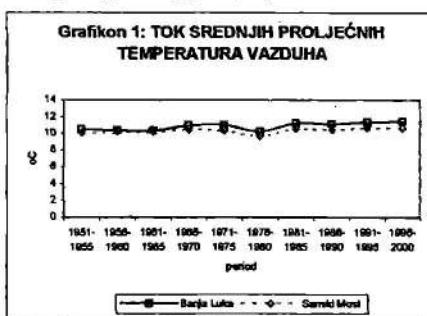
Значај непромјењености природних услова мјesta осматрања може се сагледати, уколико упоредимо барем двије станице које се налазе у сличним природним условима за исти временски период, осматрања, од којих се једна налази у неизмјењеним условима, а друга је током истог периода доживјела значајне промјене уже околине. Анализа података о средњим температурама ваздуха за изабране метеоролошке станице вршена је примјеном метеоролошко-статистичких метода обраде. Анализа података температуре ваздуха вршена је за период од 1951-2000. године. При том је анализиран ток средње мјесечне температуре ваздуха по годишњим добима, за периоде од по 5 година, као и средње температуре у наведеним периодима за најхладнији и најтоплији мјесец (јануар, јули). На основу вриједности средњих температура ваздуха и разлика између тих вриједности утврђени су трендови по годишњим добима. Добијени резултати су приказани табеларно и графички.

3.0. РЕЗУЛТАТ РАДА

У почетку анализираног периода није било веће разлике у ужој околини метеоролошких станица, највећа разлика у овим условима се појављује у периоду интензивне изградње Бања Луке нагли пораст броја становника и индустријски развој) током 70-тих година, која се и до данас задржала, са прекидом таквог тренда развој у посљедњој декади прошлога вијека.

Табела 1. Средње пролећне температуре ваздуха ($^{\circ}\text{C}$)

Период	Б. Лука	С. Мост	Разлика
1951-1955	10,6	10,1	0,5
1956-1960	10,4	10,2	0,2
1961-1965	10,4	10,2	0,2
1966-1970	11,0	10,5	0,5
1971-1975	11,1	10,4	0,7
1976-1980	10,3	9,7	0,6
1981-1985	11,3	10,6	0,7
1986-1990	11,2	10,5	0,7
1991-1995	11,4	10,7	0,7
1996-2000	11,5	10,7	0,8



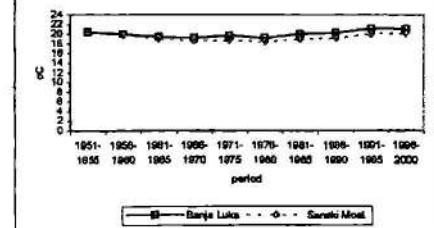
Из табеле 1 и графика 1 може се видјети да је најмања разлика између средњих пролећних температура ваздуха у периоду 1956-1960 и 1961-1965, те износи $0,2^{\circ}\text{C}$, а највећа разлика се биљежи у периоду 1996-2000. године када износи $0,8^{\circ}\text{C}$.

Разлика између средњих пролећних температура за цијели период износи $0,5^{\circ}\text{C}$, на почетку периода $0,2^{\circ}\text{C}$, а на крају $0,8^{\circ}\text{C}$, из чега се јасно може видјети тренд пораста разлика у температури ваздуха пролећног периода.

Табела 2. Средње љетне температуре ваздуха ($^{\circ}\text{C}$)

Период	Б. Лука	С. Мост	Разлика
1951-1955	20,4	20,4	0,0
1956-1960	20,0	19,8	0,2
1961-1965	19,5	19,1	0,4
1966-1970	19,3	18,7	0,6
1971-1975	19,7	18,8	0,9
1976-1980	19,3	18,5	0,8
1981-1985	20,0	19,0	1,0
1986-1990	20,3	19,2	1,1
1991-1995	21,1	20,0	1,1
1996-2000	21,1	20,2	0,9

Grafikon 2: TOK SREDNJIH LJETNIH TEMPERATURA VAZDUHA

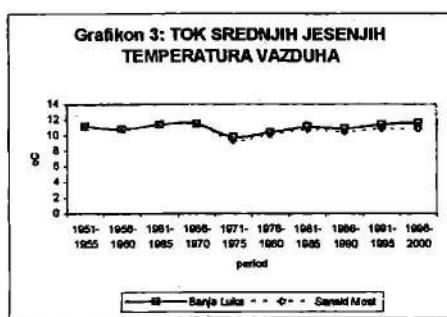


Највећа разлика у температуре ваздуха као што је и логично, због интензитета загријавања је у љетном периоду, што се види из табеле 2. На почетку анализираног периода нема разлике у просечним температурама. Међутим, у наредном периоду постоји разлика од $0,2^{\circ}\text{C}$, те се она стално повећава и достиже свој максимум у периоду 1991 - 1995. године и износи чак $1,1^{\circ}\text{C}$. Просечна разлика за цијели љетни период износи $0,7^{\circ}\text{C}$, што доволно говори о порасту разлике за 57% од просечне вриједности.

Табела 3. Средње јесење температуре ваздуха ($^{\circ}\text{C}$)

Период	Б. Лука	С. Мост	Разлика
1951-1955	11,2	11,1	0,1
1956-1960	10,8	10,8	0,0
1961-1965	11,4	11,4	0,0
1966-1970	11,5	11,4	0,1
1971-1975	9,8	9,4	0,4
1976-1980	10,4	10,1	0,3
1981-1985	11,1	10,8	0,3
1986-1990	10,9	10,5	0,4
1991-1995	11,4	10,9	0,5
1996-2000	11,6	10,9	0,7

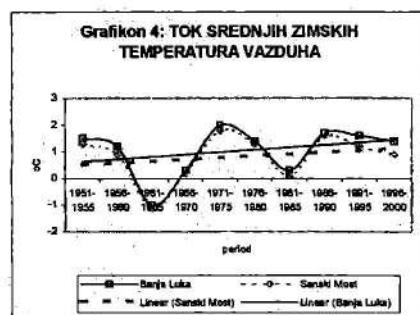
Grafikon 3: TOK SREDNJIH JESENJIH TEMPERATURA VAZDUHA



Из табеле 3 и графика 3 можемо видјети да у јесењем периоду постоје веома мале разлике у температури ваздуха. Средња разлика за цијели период износи $0,3^{\circ}\text{C}$, а највиша $0,5^{\circ}\text{C}$ у периоду 1991-1995. године. И у овом годишњем добу је уочљив тренд пораста разлика према крају цјелокупног периода. Разлог мале разлике у температурима ваздуха за цјелокупни период лежи у великој промјенљивости времена у овом годишњем добу, чешћем проласку ваздушних депресија, те малом проценту тишина, а с друге стране већем броју дана са маглом, у којим је искључено загријавање подлоге од стране сунца чиме се разлике умањују.

Табела 4. Средње зимске температуре ваздуха ($^{\circ}\text{C}$)

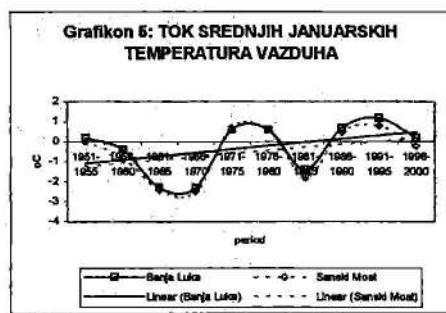
Период	Б. Лука	С. Мост	Разлика
1951-1955	1,5	1,3	0,2
1956-1960	1,2	0,9	0,3
1961-1965	-1,0	-1,1	0,1
1966-1970	0,3	0,2	0,1
1971-1975	2,0	1,8	0,2
1976-1980	1,4	1,3	0,1
1981-1985	0,3	0,1	0,2
1986-1990	1,7	1,6	0,1
1991-1995	1,6	1,2	0,4
1996-2000	1,4	0,9	0,5



На графикону 4 приказане су средње зимске температуре, из којих се може видјети да је најмања разлика у периоду 1961-1965 године износи $0,1^{\circ}\text{C}$, а највећа $0,5^{\circ}\text{C}$ а забиљежена је у периоду 1996-2000. године. Средња разлика за ово годишње доба износи $0,2^{\circ}\text{C}$.

Табела 5. Средње јануарске температуре ваздуха ($^{\circ}\text{C}$)

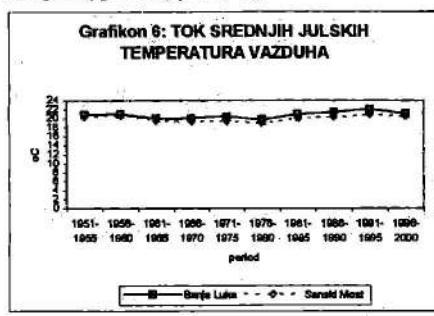
Период	Б. Лука	С. Мост	Разлика
1951-1955	0,2	0,0	0,2
1956-1960	-0,4	-0,8	0,4
1961-1965	-2,3	-2,3	0,1
1966-1970	-2,3	-2,5	0,2
1971-1975	0,6	0,7	0,1
1976-1980	0,6	0,6	0,0
1981-1985	-1,4	-1,8	0,4
1986-1990	0,7	0,5	0,2
1991-1995	1,2	0,8	0,4
1996-2000	0,2	-0,2	0,4



Из табеле 5 и графикона 5 може се уочити да у периоду 1976-1980 године нема разлике у средњим температурама ова два мјеста, док је највећа разлика $0,5^{\circ}\text{C}$ забиљежена у периодима 1956-1960, 1991-1995 и 1996-2000. године. Разлика средњих јануарских температура за цјелокупни период износи $0,2^{\circ}\text{C}$, што значи да је разлика у посљедња два петогодишња периода већа за више од два пута у односу на средње одступање.

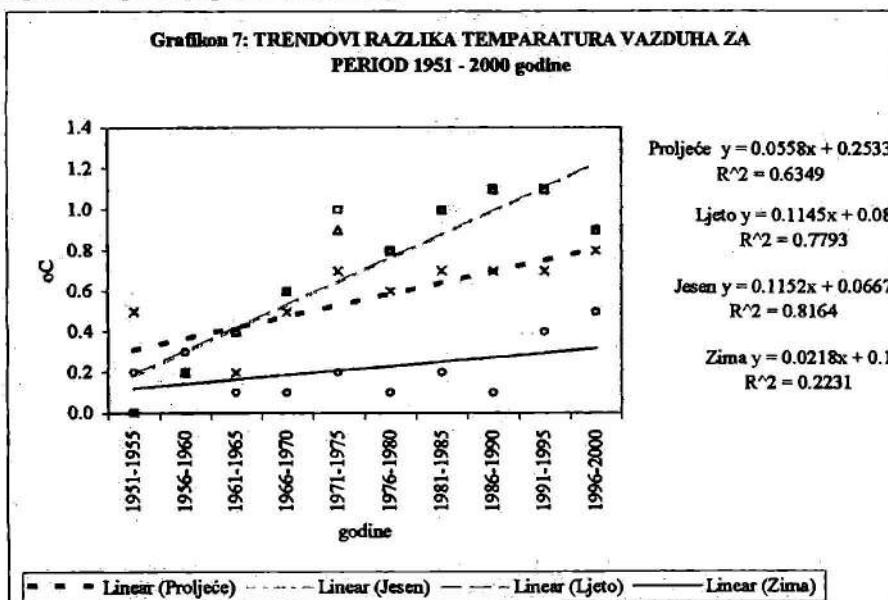
Табела 6. Средње јулске температуре ваздуха ($^{\circ}\text{C}$)

Период	Б. Лука	С. Мост	Разлика
1951-1955	20,9	20,4	0,5
1956-1960	21,0	20,8	0,2
1961-1965	20,1	19,7	0,4
1966-1970	20,2	19,5	0,7
1971-1975	20,5	19,5	1,0
1976-1980	19,9	19,1	0,8
1981-1985	21,0	20,1	0,9
1986-1990	21,5	20,4	1,1
1991-1995	22,1	20,9	1,2
1996-2000	21,1	20,6	0,5



Најуочљивије разлике у средњој температури ваздуха између Бања Луке и Санског Моста могу се видјети из табеле 6 и графикона 6. Најмања разлика је у периоду 1956-1960. године, и износи 0,2°C, а највећа је у периоду 1991-1995. године износи 1,2°C, што је у односу на средње одступање цијelog периода (0,7°C), више за 71%.

На графикону 7 приказани су трендови разлика средњих температура ваздуха по годишњим добима. Вриједности које су изравнавате правим линијама у циљу одређивања тренда добијене су као разлике средњих температура ваздуха из табела 1,2 3 и 4. Анализа временских серија има за циљ постављање аналитичког израза за тренд (Прањић, А. 1986.).



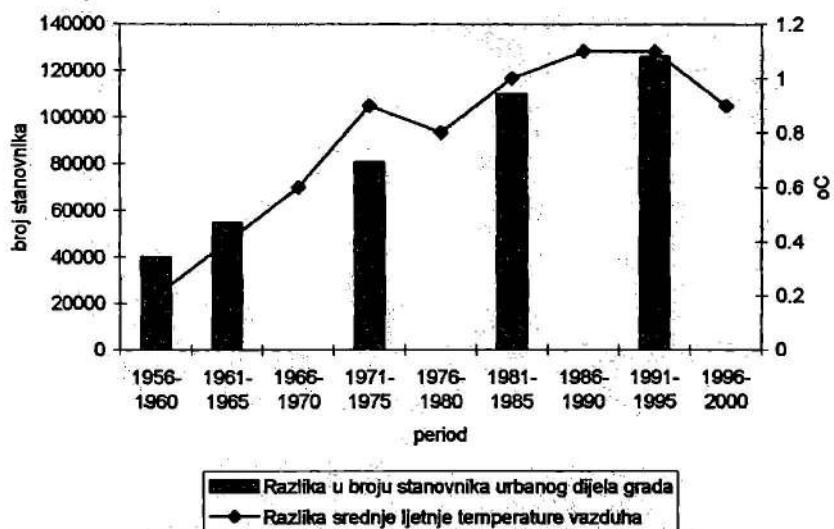
Временски низови сastoје се од тренда, периодичне, сезонске и случајне компоненте. Главни смјер ове појаве (разлика између температура - y) посматрана је кроз цијели анализирани период (1951-2000.) и он представља тренд појаве. Циклична колебања разлика средњих температуре ваздуха у периодима (интервалима) по 5 година најизраженија су у зимском годишњем добу. С обзиром да су ова колебања изражена за периоде дуже од 1 године то их називамо периодичним колебањима. Добијени тренд изложен преко једначине правца и циклично периодично колебање средњих температуре у зимском периоду представља систематску компоненту временског низа. Да су ова циклична колебања изражена и јасно уочљива видимо и на основу графикона 4 и 5, који се управо односе на анализу средњих температура за зимски временски период.

Вриједности коефицијената који одређују нагнутост правца (угао између правца тренда и апсцисе) су највеће за годишња доба јесен и љето, а правци трендова се практично преклапају. То указује да су разлике у средњим температурама најизраженије у току љета и јесени, а уједно да оне имају општи тренд сталног повећавања. Иако се и овде назије цикличност колебања анализиране појаве, ипак она није тако изражена као у зимском периоду.

С обзиром да смо констатовали да се најуочљивије разлике у средњим температурама ваздуха уочавају у љетњем годишњем добу то смо на графикону 8

приказали однос између разлика средњих температура ваздуха (табела 2) за јето и разлика у броју становника Бања Луке и Санског Моста на основу података о попису становништва из 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 и 1991. године. Уочава се да пораст разлика у броју становника прати пораст разлика средњих љетњих температура ваздуха. Утицај индустријског развоја и цјелокупне инфраструктуре која прати повећање броја становника неминовно се одражава на околину метеоролошке станице у којој се прикупљају подаци о метеоролошким елементима. Због тога је овај однос посебно наглашен након 1971. године.

Grafikon 8: ODNOŠ RAZLIKA SREDNJIH LJETNJIH TEMPERATURA VAZDUHA I RAZLIKA U BROJU STANOVNIKA



4.0. ЗАКЉУЧАК

На основу анализе средњих температура ваздуха по годишњим добима, те најхладнијем и најтоплијем мјесецу на овим метеоролошким станицама могу се извести следећи закључци:

- Пролећни период је током цијelog упоређиваног 50-годишњег периода хладнији у Санском Мосту за $0,5^{\circ}\text{C}$, а највећа разлика се биљежи на крају овог периода ($0,8^{\circ}\text{C}$).
- У периоду љетних мјесеци, када је загријавање земљине површине најинтензивније, разлике су највеће ($1,1^{\circ}\text{C}$), за период осматрања 1991-1995. године.
- Највеће разлике средњих температура ваздуха у току зимских мјесеци ($0,5^{\circ}\text{C}$) су у периоду 1991-1995. године.
- Највеће разлике у зимским мјесецима ($0,5^{\circ}\text{C}$) забиљежене су у периоду 1996-2000. године.
- Најхладнији мјесец у години има разлику од $0,4^{\circ}\text{C}$ за период 1996-2000. године.
- Разлика између температуре ваздуха најтоплијег мјесеца у години код ове двије станице су највеће у периоду 1991-1995. године износе $1,2^{\circ}\text{C}$.
- Из приказаних података можемо видјети да најбољи увид у тренд отопљавања могу дати температуре најтоплијег мјесеца у години.

8. На основу анализираних података за сва годишња доба, а узимајући у обзир велику сличност у положају наведених метеоролошких станица, може се закључити да разлике у тренду температуре ваздуха у ова два мјеста нису узрокована само глобалним климатским промјенама, већ је један од главних узрока у овом случају промјена услова околине у непосредној близини станица. Другим ријечима нагли развој Бања Лука, у посљедњих 30-так година се одразио на пораст температуре у значајној мјери.

9. Добијени тренд изражен преко једначине правца и циклично периодично колебање средњих температуре у зимском периоду представља систематску компоненту временског низа.

10. Анализа тренда разлика средњих температуре ваздуха показује да су разлике у седњим температурама најизраженије у току љета и јесени, а уједно да оне имају општи тренд сталног повећавања. Иако се и овдје назире цикличност колебања анализиране појаве, ипак она није тако изражена као у зимском периоду.

11. Пораст разлика у броју становника прати пораст разлика средњих љетњих температуре ваздуха. Овај однос је посебно наглашен након 1971. године што се може објаснити наглим индустријским развојем Бања Луке у периоду 1971. до 1991. године, јер утицај индустријског развоја и цјелокупне инфраструктуре која прати повећање броја становника неминовно се одражава на околину метеоролошке станице у којој се прикупљају подаци о метеоролошким елементима.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вујевић, Р. (1956): Климатолошка статистика. "Научна књига", Београд
2. Imbrie, John C I, P, Katherine (1979): Ice ages. Nenj Jersey
3. Миланковић, М. (1941): Kanon der Erdbestrahlung und seine Anwendung am Eiszeitproblem, Royal Serbien Academy, Београд
4. Милосављевић, М. (1972): Метеорологија, Научна књига, Београд
5. Милосављевић, М. (1985): Климатологија Научна књига, Београд
6. Милосављевић, Р. (1973): Општа класификација типова климе Босне и Херцеговине. Шумарски факултет Универзитета у Сарајеву, Сарајево
7. Пецел, М. Јовић, Г., Станивуковић, З., Говедар, З. (2001): Глобалне климатске промјене и анализа температурних промјена у Босни и Херцеговини. Зборник природно-математичких наука, Бања Лука, Година II, бр. 2-3, 307-316
8. Пецелј, М. (1992): Ритмичке и глобалне промјене климе и њихов утицај на измјене у ландшафтској сferи. Географско друштво БиХ, Сарајево
9. Пецелј, М. (2000): Глобалне климатске промјене и ефекат стаклене баште. Зборник радова, Урбанистички завод Републике Српске, Бања Лука.
10. Ракићевић, Т. (1994): Отопљавање климата - узроци посљедице. Земља и људи св. 41, СГД, Београд
11. Revkin, C.A. (1988): Discover Publication. Inc. ("Живјети са дејством стаклене баште") преузето из часописа Земља и њена енергија.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 316.346-053.9:314

Проф. др Милена Спасовски
Миличић Даница, асистент приправник

ДИФЕРЕНЦИРАНОСТ СВЕТСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У
ДОСТИГНУТОМ НИВОУ СРЕДЊЕГ ТРАЈАЊА ЖИВОТА

У демографским истраживањима у другој половини XX века евидентно је све веће интересовање за питања и проблеме старења становништва, што кореспондира са интензивним порастом броја лица старијих од 65 година у свету. Највеће повећање стarih забележено је у земљама Европе, Северне Америке, бившег СССР-а, у Аустралији, Новом Зеланду и Јапану. Старење популације убрзано је и у земљама Латинске Америке, Источне и Југоисточне Азије, а прави замах оно ће доживети у првим деценијама XXI века. Тренутно је број стarih лица у мање развијеним земљама апсолутно већи у односу на развијене земље, што је последица њихових јачих укупних популационих потенцијала.

Теме мултидисциплинарног садржаја везане за стару популацију разматрају се крајем XX века на разним нивоима и са различитим аспектима, јер је евидентно да ће старење популације и свеукупне демографске, економске, социјалне, политичке, културне и друге последице обележити демографски развитак светског становништва у XXI веку. У том погледу дискутује се о редефинисању појма стarih лица, чињеници да женско становништво повећава удео у скруп старе популације, питањима промена у степену образовања социјалног и економског статуса, стања физичког и менталног здравља стarih, њихове зависности – независности у односу на самосталан или институционални начин живота, итд. То показују садржаји тематских конференција о старењу становништва које су претходиле Светској конференцији о становништву у Каиру 1994. године и након ње. Тако је, на пример, међународни скуп о старењу становништва одржан на Државном универзитету у Сан Дијегу у Калифорнији септембра 1992. године, поред пленарних имао тематске расправе у шест радних група. Њихови садржаји и предлози за формулисање политике према старењу становништва обухватили су следеће аспекте:

- демографске (раст старог становништва, старење и демографске транзиција, старење и промене у породици, економски и социјални утицаји старења на међународне миграције, итд);
- здравствене (здравље, болести, лечење и забрињавање стarih лица итд.);
- социјалне;

- економске (рад и пензионисање, социјална заштита, породи ца запослени и друштвене организације, итд);
- статистичке (демографска, економска и социјална статистика старења становништва, старење и промене у породици, итд);
- образовање, истраживање и даље школовање старих лица (1, 1-19)

Свеукупно интересовање научне и остале јавности за процес старења становништва повезано је са транзицијом фертилитета и морталитета и повећањем животног века укупног светског становништва. Просечна старост човечанства је порасла са 23,5 година у 1950. на 26,1 годину у 1998. години, уз предвиђања да ће до 2050. године она достићи 37,8 година, што значи да ће светско становништво у ХХI веку старати много брже него пре. Друга важна чињеница је веома изражена диференцираност процеса старења популације између развијених и неразвијених дела света.

Новије ревизије пројекција становништва Уједињених Нација ("Ревизија за 1998.") по први пут дају податке о будућем броју 80-то годишњака, 90-то годишњака, 100 годишњака у свим земљама света. У 1998. години у свету је 66 милиона особа било старије од 80 година, а очекује се да ће њихов број у 2050. години достићи 370 милиона. Директна манифестација одвијања процеса старења и његове регионалне диференцираности је стално повећање средњег трајања живота светског становништва.

У свим регијама светско становништво је доживело изванредне помаке у продужењу животног века током друге половине XX века. Према подацима УН животни век у свету повећан од 50-тих до 90-тих година са 48 на 64 године, што је повећање од скоро 6 месеци сваке године у посматраном периоду. Међутим регионална диференцираност у дужини животног века између развијених и земаља у развоју била је 50-тих година веома изражена, а до данас овај јаз се смањива, али није нестао. У Западној Европи и Северној Америци помак у старосном веку становништва је био скромнији, јер је раније достигнут виши ниво. Међу индустријализованим земљама Јапан је доживео најбржи пораст средњег трајања живота у наведеном периоду. Земље у развоју су карактерисали различити смерови у дужини животног века. У земљама Источне Азије, међу којима популационо доминира Кина, остварен је помак у дужини животног века од чак 26 година од 50-тих до 90-тих година. Најкраћи животни век имало је 50-тих година становништво афричких земаља које је показало и најмање продужење са помаком од 14 година, а у Јужној Азији у истом периоду средње трајање живота становништва продужено је за 18 година. И поред евидентног тренда који води ка уједначавању дужине животног века људи у другој половини ХХ века међу регијама света, евидентна је и данас знатна диференцираност светске популације у достигнутом нивоу средњег трајања живота. (1, 1-19)

Регионалне разлике у достигнутом нивоу средњег трајања живота становништва света

Очекивано средње трајање живота становништва у свету као целини према нивоу смртности по старости у периоду 1990-1995. године износило је 64 године. Међутим, земаља у развоју одликује средње трајање живота становништва мање од 55 година. Полазећи од тога у 1996. години 107 држава, од чега 94 земље у развоју и 13 развијених земаља, сматрале су да је средње трајање живота њихове популације нездовољавајуће. (2, 8)

Просечан људски век становништва света према смртности у 2000. години износи ће 63 године за мушкице и 68 година за жене. У развијеним регионима света, као што су Северна Америка, Јапан, Европа и Аустралија и Нови Зеланд, жене у просеку очекује 79, а мушкице 71 година живота. У неразвијеним регионима, Африци, Латинској Америци и Карибима, Азији без Јапана и Океанији, жене живе знатно краће, са очекиваним животним веком од 65, а мушкице од 62 године. У најмање развијеним земљама, издвојеним на основу стандарда УН-а, животни век жена је свега 52, а мушкараца 49 година. У целини према данашњем нивоу смртности светско становништво може очекивати да живи у просеку око 65 година. (4, табела 1).

Табела бр.1. Промене у средњем трајању живота становништва у различитим регионима света од 1950. до 2000. године

Период	Развијенији региони	Региони у развоју	Најмање развијени региони
1950-1955	66.2	41.0	35.5
1995-2000	74.9	62.9	50.3
Промене у годинама	+8.7	+21.9	+14.8

Извор: UN, World Population Prospects, The 2000 Revision

Према подацима Светске Банке за 2000. годину 11% светског становништва или 643 милиона живеће краће од 55 година, 25% или 1,5 милион између 55 и 64 године, 17 % или 1 055 000 између 65 и 69 година, 31% или 1 907 000 између 70 и 74 године, а средње трајање живота у 16% светских држава тј. за 952 милиона становника износиће у просеку 75 и више година. (3,22). Ставови влада 104 државе односно 54% држава света сматрају да средње трајање живота њиховог становништва није прихватљиво, док 89 држава или 46% сматра достигнут ниво средњег трајања живота прихватљивим. (2, 8)

Табела бр. 2. Државе са најдужим средњим трајањем живота становништва у свету у периоду 1975-2000. године

Назив државе	1975. година			1985. година			1995. година			2000. година		
	Ж	М		Ж	М		Ж	М		Ж*	М*	
Јапан	73	76	71	77	80	74	80	82	76	81	83	77
Исланд	74	77	71	77	80	74	79	81	77	80	-	-
Шведска	75	78	72	76	79	73	78	81	75	80	81	76
Швајцарска	74	77	71	76	80	73	78	81	75	80	82	75

*подаци: за 1999. годину

Извор: United Nations Population Policies, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York, 1998.; World Bank Atlas, World development Indicators 2002, Washington, 2002., The State of World Population 1999., UNPFA, New York, 1999.

Најдуже очекивано средње трајање живота људи према подацима из 2000. године имали су становници Јапана, од 81 годину за укупну популацију, 83 године за жене и 77 година за мушкице. Средње трајање живота становништва од 80 година очекује се и у пет европских држава и то су: Исланд, Шведска, Швајцарска, као и у Андори и Сан Марину. (табела 2)

Табела бр. 3: Државе са најкраћим средњим трајањем живота становништва у свету у периоду 1975-2000. године подаци за 1999. годину

Назив државе	1975. година			1985. година			1995. година			2000. година		
	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж*	М*		
Замбија	47	49	46	51	53	50	44	45	43	38	-	-
Сијера Леоне	35	37	34	36	37	34	34	36	33	39	-	-
Боцвана	53	55	52	60	62	58	54	56	52	39	-	-
Малави	41	42	40	45	46	44	42	42	41	39	-	-

* подаци за 1999. годину

Извор: United Nations Population Policies, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York, 1998.; World bank Atlas, World development Indicators 2002, Washington, 2002.

Најкраћи очекивани животни век у посматраном периоду су имали становници Замбије, свега 38 година, становници Сијера Леоне, Малавија и Боцване, које у просеку очекује годину дана дужи живот. Становнике Зимбабвеа, очекује просечан животни век од 40 година.(3, табела 3)

Становништво Азије има према подацима из 2000. године средње трајање живота од 67 година, уз очекивани животни век женске популације од 68, а мушки од 65 година. Најдужи животни век може да очекује становништво у Источној Азији од 71 годину, а најкраћи у Централној Азији од 63 године. (3)

Средње трајање живота износило је у Јапану по подацима из 1995. године 80 година, што је 8 година дуже од стања смртности у 1975., а 3 године дуже у односу на 1985. годину. Према најновијим подацима УН за 2000. годину, очекивано средње трајање живота становништва у Јапану је 81 година, мушкараца 77 година, а жена чак 84 године. Дуг животни век одликује и становнике земаља Персијског залива (Кувајта 77 година, Брунеја 76 година, Уједињених Арапских Емирата 75 година). Израел се издава са средњим трајањем живота становништва од чак 78 година. (2,3,4,5)

Најкраће средње трајање живота имају становници Авганистана, од само 43 године. Овде је забележен тренд опадања очекиване дужине животног века, у односу на период 1995-2000. године. На основу нивоа смртности у 1975. години просечан људски век у овој држави је износио 38 година, а у 1985. години свега 41 годину. Занимљиво је да у овој земљи мушкарци у просеку живе дуже од жена (готово две године: мушкарци 47, а жене 45 година). На основу података за посматрани период мање од 60 година живота очекује становништво Бангладеша и Јемена (58 година), Непала (57 година), као и Камбодже и Лаоса (53 године). (2,3,4,5).

На афричком континенту очекивано средње трајање живота становништва по подацима из 2000. године је свега 52 године, животни век жена је 53, а мушкараца 50 година. Становнике Северне Африке очекује у просеку 65 година живота, у осталим деловима Африке, испод 60 година, с тим што најкраћи животни век имају становници Источне Африке, само 45 година. Најдужи животни век у Африци имају становници Маурицијуса 72 године, Туниса и Либије 71 годину. Остале земље Северне Африке се приближавају овој групи, Алжир са 69 година, Египат са 66 година и Мароко са 67 годинама очекиваног трајања живота становништва.(2,3,4,5).

Африка је једини континент на свету где је после осамдесетих година XX века забележено опадање очекиваног средњег трајања живота становништва, што се може повезати са појавом епидемије ХИВ вируса. У Боцвани је средње трајање живота по подацима из 1985. године износило 60 година, 1995. године 54, а у периоду од 1995. до 2000. године оно је смањено на 47 година. Према подацима Светске Банке за 2000. годину становништво ове земље живеће у просеку само 39 година. У Кенији је средње трајање живота становништва од 56 година у 1985. години опало до 2000. године на свега 47 година. У Либерији се очекивано трајање живота снизило са 52 године у 1985. години на 39 у 1995. години, уз пораст на 47 до 2000. године. У Уганди је средње трајање живота становништва смањено са 47 година у 1985., на само 23 године у 1995., уз пораст до 42 године у 2000. У Замбији је са 51 године у 1985. средње трајање

живота људи опало на 44 у 1995. години, на 40 у периоду 1995-2000., до свега 38 година у 2000. години, (2,3,4,5).

Очекивана дужина живота становништва Европе је на основу смртности у 2000. години достигла 74 године, и то за жене 77, а за мушкарце 69 година. Најкраћи животни век имају становници Источне Европе, Руске Федерације 65 година, Украјине 68 година итд. жене у XXI веку у Руској Федерацији очекује знатно дужи животни век и то 73 године, а мушкарце само 61 година. Средње трајање живота становништва Русије одликује у периоду 1975-2000. године знатно колебање. У осталим деловима Европе овај показатељ је стабилан. Просечан животни век становништва је најдужи на Исланду, у Шведској и Швајцарској, као и Андори и Сан Марину и износи 80 година. Према нивоу смртности већ су 1975. године становници ових држава живели у просеку око 75 година и од тог периода средње трајање живота континуирано расте. У односу на достигнут ниво смртности у 2000. години жене у Швајцарској очекује животни век од 82, у Шведској од 81 годину, а мушкарце 75 година у Швајцарској и 76 година у Шведској. (2,3,4,5).

Средње трајање живота становника Латинске Америке и Кариба по подацима из 2000. године износи 69 година, за жене 72, а за мушкарце 66 година. Најкраћи животни век забележен је на Хаитију од 53 године (за жене 56, а за мушкаце 51 годину). У овој карибској држави је према подацима из 1975. године средње трајање живота износило свега 49 година, 1985. године 54 године, а до 1995. године је овај показатељ још нижи. Најдужи животни век у просеку очекује становништво Барбадоса и Кубе од 76 година (за жене 78, а за мушкарце 74 године). На јужноамеричком континенту само у Бразилу и Боливији животни век је краћи од 70 година. Према садашњем нивоу смртности на јужноамеричком континенту ће најдуже живети становници Чилеа, 75 година (жене 78, а мушкарци 72 године). Занимљиво је да је у чиљеу средње трајање живота 1975. године износило свега 64 године, 1985. године 71. (2,3,4,5).

Према подацима из 2000. године у САД-у и Канади средње трајање живота износи 77 година. У Канади жене у просеку живе 82 године, а мушкарци 76 година, а у САД-у жене живе 80, а мушкарци 73 године. У Канади је 1995. године овај показатељ имао вредност 79 година, али је потом опао за чак 2 године, што није типично за развијене земље света. Средње трајање живота становника Аустралије и Океаније износи 74 године. У Аустралији људи доживљавају у просеку 79 година, а на Новом Зеланду 78 година, жене у обе државе живе 81, а мушкарци 75 година. У Океанији најкраће живе становници Папуа Нове Гвинеје, свега 59 година. 1975. године становници ове бивше аустралијске колоније су живели 48 година, а двадесет година касније 56 година. (2,3,4,5).

По прогнозама УН до 2025. године, 26 држава света ће имати средње трајање живота становништва изнад 80 година. Највеће вредности ће бити на Исланду, Изреалу, Јапану и Шведској (82 године), а прати ће их Аустралија, Канада, Француска, Грчка, Холандија, Сингапур, Шпанија и Швајцарска (81 година). Становници Аустрије, Белгије, Барбадоса, Коста Рике, Кипра, Финске, Немачке, Ирске, Италија, Луксембурга, Малте, Новог Зеланда, Велике Британије, и САД-а ће живети 80 година. Ту се укључују и становници Кине (75 година), Русије (72 године) и Индије (71. годину), (табела 4).

Табела бр. 4: Трендови у средњем трајању живота становништва развијених земаља свећа до 2050.

Држава	Временски период 1995/2000	Временски период 2000/2005	Временски период 2010/2015	Временски период 2020/2025	Временски период 2045/2050
Јапан	80,5	81,5	83,3	84,9	88
Шведска	79,3	80,1	81,1	83,3	84,9
Исланд	78,9	79,4	80,3	81,1	83,1
Аустралија	78,7	79,2	80,1	81	83,1
Израел	78,3	79,2	80,6	81,6	83,5

Извор: Un Population division, World Population Prospects: 2000 Revision (medium variant)

Земље са најкраћим средњим трајањем живота у 2025. години биће Ангола, Буркина Фасо, Бурунди, Чад, Мозамбик, Нигер и Сомалија (60 година), Мали и Уганда (59 година), Гамбија и Гвинеја (58 година), Авганистан, Малави и Руанда (57 година), Гвинеја Бисао (56 година) и Сијера Леоне (51. годину). (2,3,4,5)

Диференцираност светске популације у достигнутом нивоу средњег трајања живота, односно досадашњи трендови у променама старосне структуре становништва земља света су доминантно везани са периодима значајнијег пада фертилитета њиховог становништва. Тако студије УН издвајају три групе земља света према типу старосне структуре: пре иницијалне, касно иницијалне и рано иницијалне, везане за период уласка популације у значајнији пад фертилитета, почевши од 1960-1990. године и пре 1950. године. Земље у којима је стопа укупног фертилитета становништва остала изнад 5,0 током 1980-1990. године се сматрају преиницијалним земљама. Земље где је стопа укупног фертилитета била изнад 5,0 1955. године, а затим пала за више од 1,5 деце до 1985-1990. године сматрају се касноиницијалним земљама. Земље где је укупна стопа фертилитета већ била испод 5,0 у периоду 1950-1955. године сматрају се раноиницијалним земљама.(1,23-40)

На основу ових критеријума могућа је регионализација земља света која корелира достигнут ниво старости и временски ток транзиције фертилитета. Притом су све земље у развијеним регионима света означене као раноиницијалне са изузетком Албаније која је касноиницијална земља. Већина држава у Африци се нашла у типу преиницијалних земља, а само шест афричких земља припада групи касноиницијалних земља (Египат, Маурицијус, Мароко, Реунион, Ј. Африка и Тунис). Већина држава Латинске Америке је у групи касноиницијалних земља док групи преиницијалних припадају: Боливија, Гватемала, Хаити, Хондурас и Никарагва, а групи раноиницијалних: Аргентина, Барбадос, Куба и Уругвај. У Азији су евидентни различити типови земља. Земље Источне и Југоисточне Азије су углавном класификоване као касноиницијалне. У Јужној Азији је шест држава у преиницијалном, а две у касноиницијалном типу. У Западној Азији је евидентирано 8 преиницијалних, 5 касноиницијалних и 2 раноиницијалне државе. У Океанији је Фиџи касно иницијална, а Папуа Нова Гвинеја преиницијална. У целини преиницијалне земље чиниле су 17% светске популације у 1990. години. Касноиницијална група земља укључујући Кину и Индију чинила је 60% светске популације, а становништво раноиницијалних земља обухватало је 23% укупне светске популације 1990. године. (1,23-40)

Очекивано средње трајање живота становништва балканских земаља

Према подацима УН, у периоду 1975/2000. године државе Балканског полуострва показују различите тенденције кретања средњег трајања живота. Уколико из ове анализе изузмемо Грчку, једину чланницу Европске Уније, чије вредности средњег трајања живота становништва одговарају вредностима земља западних делова Европе, онда можемо закључити да је животни век становника Румуније у просеку најкраћи, а да становници Словеније према истом показатељу живе најдуже. На основу података у табели бр. 5 специфичне су Бугарска и Румунија. Наиме, у Бугарској је од 1975. године па до краја ЦЦ, дакле готово 25 година, просечан животни век био константан и износио је 71 годину. Према последњим подацима УН и Светске Банке за 2000. годину, становнике ове државе очекује годину дана дужи живот, тј. 72 године. Слично је и са Румунијом, где је 1975. године средње трајање живота било 69 година, да би десет година касније достигло вредност од 70 година, коју је задржало до данас.

Табела бр. 5: Средње трајање живота у балканским државама у периоду 1975-2000. године

Државе	1975.	1985.	1995.	1995/00.	2000.	1975.	1985.	1995.	2000.
	ж	м	ж	м	ж	ж	м	ж	м
Албанија	68	70	71	73	74	70	66	73	68
Бугарска	71	71	71	71	72	74	69	74	68
Грчка	72	75	78	78	78	74	71	78	73
Румунија	69	70	70	70	70	71	67	73	67
Србија и Црна Гора	69	70	72	73	72	71	67	73	68
Босна и Херцеговина	-	-	-	73	73	-	-	-	-
Хрватска	70	71	71	73	73	73	66	75	66
Словенија	-	-	-	74	75	-	-	-	-
БЈР	68	70	71	73	73	69	66	72	68
Македонија									

Извор: United Nations Population Policies, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York, 1998.; World bank Atlas, World development Indikators 2002, Washington, 2002., The State of World Population 1999., UNPFA, New York, 1999.

Бивше југословенске републике показују сличне трендове. Најкраће средње трајање живота према подацима у 2000. години имају становници Србије и Црне Горе, од 72 године, најдуже становници Словеније од 75 година, док је у Хрватској, Босни и Херцеговини и Македонији вредност овог показатеља 73 године. Дакле, евидентно је ниже средње трајање живота становништва Србије и Црне Горе на почетку XXI века у односу на становништво појединих земаља Балкана. То је директно повезано са повећаном смртношћу укупног, а посебно младог становништва Србије и Црне Горе у условима изолације, санкција и рата у периоду 1990-2000. године. У односу на став влада према достигнутом нивоу средњег трајања живота издвајају се: Албанија, Грчка, Хрватска и Словенија, које су сматрале прихватљивим средње трајање живота, док су владе осталих држава сматрале неприхватљивим достигнуту дужину животног века свога становништва. (2,3)

Ако се упореде подаци о очекиваном трајању живота становништва балканских држава са подацима за становништво Европе у целини, у којој мушкирци 2000. године у просеку живе 69 година, а жене 77 година, може се закључити следеће:

- Мушкирци у Бугарској и Румунији живе 6, тј. 3 године краће, док у Хрватској тај показатељ одговара европском просеку. У осталим државама мушкирци живе дуже од просека за континент, а у Грчкој чак 7 година дуже.
- Жене, са друге стране, само у Словенији и Грчкој дуже живе од проспекта за Европу и то за једну, тј. 4 године, док у осталим државама живе краће. Највеће одступање је у Румунији и Бугарској и то 3 године, затим следи Србија и Црна Гора где је животни век краћи за 2 године, односно годину дана у Албанији, Хрватској, Босни и Херцеговини и Македонији.

На основу података за земље северозападне и јужне Европе, уочавамо већа одступања, јер је у више од десет европских држава средње трајање живота мушких становништва 74 и више година, а женске популације преко 80 година. Супротно томе, у државама бившег источног блока ови показатељи су знатно мањи, што се пре свега односи на просечан животни век мушких популације, јер су код супротног пола те вредности уједначеније. (7)

У закључку истичемо да су постојале различите тенденције у кретању морталитета у балканским државама, са изузетком Грчке, и осталим бившим социјалистичким државама са једне, и земљама западних делова Европе са друге стране. У развијеном делу Европе су јасно видљиви резултати у борби против различитих оболења, што је условило и знатно продужавање животног века. Балканске државе, међутим, као и већина осталих држава источне Европе нису у могућности да прате те савремене тенденције, то је посебно случај са државама које су деведесетих година захваћене ратом и страдањима.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Population Growth and Demographic Structure, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York, 1999.
2. National Population Policies, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York, 1998.
3. World Bank Atlas, World Development Indicators 2002, Washington, 2002.
4. Six Billion, The State of World Population, United Nations Population Fund (UNFPA), Washington, 1999.
5. Global Population Policy, Database, 1999. Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, New York, 2000.
6. Byron Kotzamanis, Razvitak stanovništva i demografske perspektive jugoistočne Evrope, часопис Stanovništvo, br.1-4, CDI, 2001.
7. Penev Goran, Jugoslavija na demografskoj karti Evrope, Jugoslovenski pregled, br. 4, 1999.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 327:32 КЈЕЛЕН Р.

Проф. др Мићо Стојановић,
Игор Зекановић, проф. асист.

ГЕОПОЛИТИКА У ИДЕЈАМА РУДОЛФА КЈЕЛЕНА¹

Увод

Нови путеви политичкотериторијалне организације у условима националне интеграције и субнационалне фрагментације, демократизације и ширење вриједности либералне демократије на Исток и Југ, с нагласком на изборне, културне и др. обрасце, као и на могућности примјене теоријских модела развијених на Западу, а посебно на појаву нове идеологије, глобализације, регионализма и политичких актера и реакција на интернационализам и његов утицај на политичке међународне проблеме у наступајућем стόљећу, примјерено је да се мало осврнемо на геополитику и државу Рудолфа Кјелена. Ово тим прије што глобализација снажно утиче на националну државу и локалну управу, а посебно на мале државе и њихову безбједност у времену стварања новог светског поретка и у условима присутних политичких, вјерских и етничких подјела у неким земљама, појаве национализма и самоодређења, деволуције унутрашње моћи и суверенитета. Не треба заобићи ни актуелна гранична питања, стварања државе и нације, као и националног идентитета. Дакле, наступило је раздобље глобализације²

¹ У различитим изворима, дјелима, сусрећемо се са различитим питањима имена Рудолфа Кјелена. Професор Радован Павић у својим списима, па и у "Основи опште и регионалне политичке географије, геополитике и геостратегије" већ на стр. 26 пише Кјелен (Кјеленова "Држава као облик живота", 1916. г.), итд. Проф. Мирко Грчић у својој књизи: "Политичка географија", Бгд, 2000. на стр. 36, такође, пише Рудолф Кјелен. И у другим српским писаним изворима сусрећемо се са писањем Кјелен. Усталом, и извorno стоји Rudolf Kjellen. Међутим, код руског геополитичара Генадија Јјуганова, у дјелу: "Руска геополитика", Београд, 1999. стр. 42. сусрећемо Челен. А има и оних који пишу Ђелен и служе се овим именима. И први коаутор овог текста у својим радовима на доста мјеста је писао Челен, Ђелен. Полазећи од тога да Швеђани немају слова ч и ћ, одакле потиче ово презиме, сматрам да треба писати Кјелен (као што се тако и изговара).

² Глобализацију треба схватити као феномен у којем национална држава није више врхунац политичко-генетског процеса, напротив, све се више говори о детериторијализацији државе. Јер, некадашња апсолутна надлежност државе с државног се нивоа преносе у два смјера: на национални и на субнационални или регионални ниво, којих може бити неколико. Затим, однос суверенитета и територије је другачији од некадашњег круглог, класичног и детерминистичког схватања у којем је суверенитет био светиња и неприкосновен.

и постмодернизма³ у којима традиционални појмови попримају нове садржаје и ново значење. Ова два појма су данас доминантна не само у политичкој географији и геополитици него и у целокупном друштвено или хумано усмјереном дијелу географије, као и у друштвеним знаностима у најширем смислу. Стога, у таквом амбијенту, разумљива је потреба и склоност политичке географије и геополитике редефиницији традиционалних појмова, вриједности, структура, гледишта и нових појмовних одређења, у контексту глобализације и постмодернизма.

КЈЕЛЕНОВА ГЕОПОЛИТИКА И ДРЖАВА

Шведски политолог и професор политичких наука Рудолф Кјелен (1864-1922), у свом чувеном дјелу "Држава као облик живота" из 1916. године, покушао је "научно" утемељити геополитику настојећи је дефинисати "науком о држави као географском организму или појави у простору; дакле, о држави као земљи, територију, подручју или најизразитије као земљишту (пространству)"⁴, док је предмет геополитике означио "политичком организацијом прожета земља"⁵, те помоћу ње треба показати биологијски карактер државе.

Органска теорија државе, систем владања, територијална освајања, само су неке поставке које од Кјелена касније преузимају њемачки геополитичари.

Ипак, глобализацију најједноставније можемо дефинисати као процес повећања међувисности и повезаности различитих дијелова свијета у политици, економији и култури, омогућен првенствено напретком размјене, комуникације и премоћињавања граница националних држава (без обзира што су присутни различити облици принуде и деструктивна моћ).

³ Постмодернизам ваља разумјевати као временско раздобље у којем су неки дијелови свијета, као на пример, богати Запад, већ уврлико закорачио у неко почетно стање изобиља и благостања, док се други налазе тек на прагу тог раздобља, па чак неки испод егзистенцијалног прага. Тако, постмодернизам се хронолошки и системски наставља на раздобље модернизма током којега се у протеклих неколико столећа људско друштво, па и свјетска заједница, ослободило средњовјековним репресијама, мрачњаштвом и ограничењима, а што су омогућили техничко-технолошки напредак, информатика, сцијентификација, кибернетика, аутоматизација, флуидност капитала, раствућа зависност од моћнича, свеприсутност и моћ медија, моћ и утицај конзументских потрошачких навика. Сви ови чиниоци пресудно утичу на све сфере модерног живота, на свјетску политичку перспективу као покретачку моћ постмодерног друштва.

Постмодернистичка гледишта посебно су дошла до изражaja на пољу тзв. критичке геополитике која се на неки начин изникла у радикалним противречностима наспрам старој хладноратовској вулгарној геополитици. Данас су стари геополитички гледишта одбачена, а нови аспекти су произишли из постојања неприхватљивих старих интереса заснованих на субјективистичком и нееластичном: "... ми против њих" дискурсу (при чему се траже сарадници и партнери, а не непријатељи). Заправо, фаворизујући властите интересе и потижењујући туђе, актере међународних односа примјењивали су двострука мјерила и тако на тој основи успостављали стереотипне подјеле свијета на пријатељске и непријатељске државе и савезе. Овакав приступ и пракса су посебно били изражени у вријеме хладног рата. А завршетком хладног рата и рушењем биполарног и подијељеног свијета (сада већ) критичка геополитика, који неки називају и постмодерном, доживљава у глобализацији и у формирању новог свјетског поретка пуни замах. Она у суштини зазире од превазиђене реалполитике великих сила и настоји разложити и схватити узорке, последице, методе и увјерења геополитички интониране државничке праксе. (Радови који у суштини носе атрибут критичке геополитике имају нови предмет разматрања: баве се анализом говора, документата, мемоара и сличних извора. Ауторски рјечник и стил излагања су слободни и једноставни).

⁴ Р. Кјелен: Држава као облик живота, Матица Хрватска, Згб, 1943. стр. 41.

⁵ Исто, стр. 41-42.

А водећи међу њима био је Карл Хаусхофер (1869-1946), за кога је геополитика "наука о зависности политичких догађаја о тлу. Она се заснива на широким темељима географије, нарочито политичке као науке о политичко-просторним организмима и њиховој структури. Геополитика настоји дати оружје за политичко дјеловање и бити путоказ у политичком животу".⁶

Велики Кјеленов допринос развоју политичке географије и геополитике се ославао на просторне чињенице и елементе у објашњењу политичких феномена. Од њега потиче назив геополитика, а Рацелове идеје сматрају је незаобилазним у њеном осмишљавању. Међутим, Кјелен не поставља границе између ових двију дисциплина, иако међу научницима има различитих, па и супротстављених мишљења. Ипак, треба повући разлику између политичке географије и геополитике због слиједећег:

- 1) нацистичка геополитика није једина и најгора геополитика,⁷
- 2) геополитика постоји у међународним односима као облик дјеловања (геополитика као "пракса - стратешке концепције, бивша блоковска политика, директни и индиректни Lebensraum итд.), али
- 3) и као једна метода анализе политичких феномена (геополитика као "теорија" при чему се у овом случају додирује са политичком географијом); у конкретном случају назив „геополитика“ не садржи никакве доктринарне импликације и стoga га је могуће прихватити.

За разлику од политичке географије, која истражује политичка гледишта географских феномена, односно доприноси њиховој политичкој интерпретацији, геополитика се усмјерава на политичке феномене – истражује географске аспекте тих феномена и настоји дати њихову географску интерпретацију.⁸ Па се може и овако дефинисати: "геополитика (кованица од двије ријечи гео – земља и политикос – политика) је стратешка теорија и одређена дисциплина о знању да тло на коме живи један народ и на коме је организована држава има пресудну улогу у стварању политичких облика друштва и вођењу државне политике у циљу јачања економске и војне моћи и директне или индиректне идеолошке контроле територије."⁹

Треба нагласити да су код Кјелена незаобилазна оба приступа. Међутим, израженији је онај геополитички са свим негативним садржајима, и који накрају крајева с нацизмом води Њемачку у II свјетски рат. Он, сем, тога, отворено наглашава да је управо рат "експериментално поље геополитике".¹⁰

⁶ Кјеленово дјело знатно је утицало на нацистичку геополитичку школу, уобличујући тако Хитлерову ванјскopolитичку доктрину – геополитику, која постаје "службена наука" нацизма и фашизма. Књига "Држава као облик живота" превођена је у свим фашистичким земљама, а код нас се појавила 1923. у издању Ј. Ђ. Ђурђевића, Београд - Сарајево, Професор ФПН у Загребу Радован Павић је написао: "Геополитика као ванјско-политичка доктрина нацизма" објављено у Зборнику "Фашизам и нацизам", Загреб 1976, као и још неке чланке релевантне за разумевање ове материје. И "Велесиле" Кјеленове су штампане у неколико издања.

⁷ Дискредитовање геополитике кроз нацистичку геополитичку школу није никакав аргумент који говори у прилог одбацивању овог назива. Крећући се тим путем, и термин социјализам би се након Стаљиновог времена требао преобратити у "нацисоцијализам", звати некако другачије или, на крају, потпуно одбацити - што је на неки начин неприхватљиво.

⁸ P. Norman, political geography, Mc Graw-Hill, New York, стр. 440

⁹ М. Стојановић: Политичка географија, геополитика и геостратегија - Увод у геополитичко мишљење, Графомарк, Београд-Лакташи, 2002. стр. 59.

¹⁰ Р. Кјелен: Држава као облик живота, Матица Хрватске, Загреб, 1943. стр. 57.

Органска теорија државе

Однос државе и њеног територија за Кјелена је то "однос између човјека и његовог физичког тијела".¹¹ Држава је живо биће и као таква подложена је "темељним законима живота од којих је највећи пролазност".¹² Кјелен истиче да се државе рађају и умиру, али постоји могућност "реинкарнације", тј. у одређеним околnostima могу се створити услови за поновно рађање пропалих држава. Рађање неких држава је за Кјелена савремено питање. Навео је примјер Албаније, која је формирана 1913. године кроз два стадија; "најприје као половична, а онда као потпuna сувереност".¹³ Ово питање је, заиста, актуелно и данас. О томе свједочи јављање нових држава послије Другог свјетског рата - на примјер фазе ослобађања некадашњих колонија од њихових матица. Савременост ове идеје очituје се кроз проблем Курдистана и постојећих колонија. Уосталом проблем, "облика живота" према законостима њиховог развоја треба да се бави "биополитички студиј", истиче Кјелен.

Органску теорију државе Кјелен развија на схваћањима Фридрих Рацела, који је први систематски анализирао простор и положај у својој компаративној студији државе, због чега се сматра оснивачем политичке географије. Држава је за ћас организам не само зато што представља повезаност живог народа и непомичног тла, већ зато што узајамно дјеловање учвршћује повезаност да обе постају једно и не би се више могли замислити одвојено, а да се при том не уништи живот.¹⁴ Овим је Рацел допринио развоју геополитике, иако није био геopolитичар, али се његове идеје узимају као основе њеног система. За Рацела је корисна аналогија географских и политичких структура с биолошким организмом. Ово схваћање Кјелен развија до основног начела и природног закона.

Ако је држава организам, онда је подложна расту и територијалној експанзији на штету других. Насељеност доводи до експанзивне политike која је природна. По Рацелу, то осигурава "неопходно тло за будућност" што су геopolитичари деформисали у "животни простор" (*Lebenstram*).¹⁵

Рацел не истиче изразите експанзионистичке нагласке у истраживању просторних односа међу државама, што ће каснија нацистичка геополитика истаћи право на властити "животни простор".

Геополитика у њемачкој оправдавала је државну политику, засноване на материјализму и експанзионизму. Тако је Хитлер ставио до знања да је освајање територија циљ Њемачке вајске политike, а Кјеленова органска теорија директно је унешена у нацистичку геополитику. С геостратешким садржајима она чини управо њен конститутивни дио.¹⁶

¹¹ Исто, стр. 83.

¹² Исто, стр. 172.

¹³ Исто, стр. 37.

¹⁴ А. Крешић, Р. Вујичић: Држава и политика I дио, "Глас Славоније", Осијек 1977. стр. 317.

¹⁵ Р. Павић: Политичка географија - развој и савремено значење, Политичка мисао 3/65. ФПН, Загреб, стр. 157.

¹⁶ Хитлерова схваћања нису оригинална, пошто су се сличне геopolитичке идеје јавиле још раније.

Детерминистичко значење простора

По Кјелену, териториј чини суштину државе, односно дјелује на цјелокупни њен развој. Она је "потчињена територију". Ако је држава организам, териториј представља њено тијело, па његовим губљењем изгубљена је и држава.

И ово су Рацелове идеје, који је простор сматрао основом политичке моћи државе. Он одређује судбину народа и потчињава га својим законима. Дакле, читав живот је утемељен у земљишту, а држава је дио човјечанства и дио организоване земље, јер је она прикована за тло.

За Рацела својства тла имају најважније значење за државу: 1) величина територија, 2) положај и границе, 3) врсте и облик тла (заједно са вегетацијом и водама), 4) однос према осталим дијеловима земљине површине (прије свега према мору, анекуменама и сл.).¹⁷ Кјелен под овим утицајем, у дјелу "Држава као облик живота", разлаже идеје о дјеловању просторних фактора на живот државе.

1. Величина територија

Велики простори имплицирају тежњу за просторним ширењем. Тако су привлачне руске степе, америчке прерије и енглеска мора за освајања. Међутим, ширење територија може бити корисно само до одређених граница.

Борба за простор је водећи мотив историје. Државе са ограниченим простором потчињавају се политичком императиву да свој простор повећавају колонизацијом и освајањем. То није освајачки нагон, већ природни пораст због самоодржања. Кјелен истиче Њемачку, САД, Русију и Енглеску међу којима је владала подношљива равнотежа, а да би се касније испунили захтјеви простора, потребно је формирање једног блока држава.

За Кјелена су мале државе осуђене на "вегетирајуће живљење", оне не требају бити забринуте за своју будућност, јер "у политичкој шуми вриједи закон који спречава дрвеће да не израсте до неба и да сасвим не угуши громље".¹⁸ Уосталом, Кјелен је за испуњавање просторних захтјева, што чини основу на којој њемачки геополитичари изграђују свој пан-регионални концепт. А за Хитлера, егзистенцију њемачке расе треба осигурати државном вањскopolитичком акцијом, да би се успоставио "природан и животно способан однос" између "броја и пораста народа с једне стране и величине и ваљаности тла и земље с друге", тј. "само доволно велик простор на овој земљи осигурава неком народу слободан живот".¹⁹

2. Значење положаја

За Кјелена, од свих географских фактора који дјелују на државу, најважнији је њен положај. Не мисли се на локацију, иако је и она важна, већ на мјесто државе у односу на друге државе и културе, те њено мјесто у свјетским комуникацијама. Па наводи да је оточни положај Енглеске повољнији од

¹⁷ F. Ratzel: *Politische Geographie*, Минхен, 1897. и Берлин, 1923. стр. 317.

¹⁸ Р. Кјелен: *Држава као облик живота*, Матица Хрватска, Загреб, 1943. стр. 76.

¹⁹ А. Хитлер: *Mein Kampf*, стр. 377.

Њемачке, чија је политичка акција ограничена са бројним сусједима с концепцијским притиском. А најгори је онај положај који укључује "притисак једне премоћи с леђа". Зато свака држава мора пронаћи некакав извор противпритиска. Тампон државе имају важну функцију у међународним приликама, али и незавидну судбину, пошто живи од статичке равнотеже притисака. Примјер: Румунија, Бугарска и Србија су биле тампон зона према Русији и Цариграду. (Стање послије Берлинског конгреса, 1878.). По Кјелену за мале државе тампонска политика је животно осигурање.

Повољан је онај положај који се остварује на путевима свјетске трговине, јер доноси држави економску корист. (Италија: између Европе и Леванта). Стога Кјелен Руске тежње за излаз на топло море назива природним нагоном "... да из сјене дође у господарски сунчану страну"²⁰.

Кјелен коректно одређује промјенљиво значење положаја. (Повољност Енглеске октирћем Америке; Египат прокопавањем Суецког канала, итд.).

Истина, у својој анализи важност положаја државе, Кјелен је на предмету политичке географије, а не геополитике. Предност или недостаци геополитичког положаја имају понекад пресудну улогу у одређивању судbine државе. Да, али овај се фактор не смије одвајати од других (на примјер економских, политичких и сл.), који има значајну улогу у политичком животу.

Схваћање по којем геополитички положај није заувијек одређен и дефинисан, односно да му се важност мијења сходно економским, политичким, социјалним демографским и другим условима, потпуно је у складу с дијалектичким приступом проблема.²¹

3. Питање граница

Ова проблематика се наметнула Кјелену кроз дјеловање закона о географском идивидуализму. Заправо, борба за простор, као водећи мотив у историји, настојање је држава да постану органска подручја - односно да повезивањем с "географским индивидуом" свој териториј заокруже као природну цјелину. Ову индивидуалност одређују два момента: "према вани природна граница, а према унутра складна повезаност у природно подручје".²²

Посматрано са овог аспекта идеалан случај представља оточно земљиште, пошто је море за Кјелена најбоља природна граница (Енглеска, Јапан, например Мађарске, Боливије, Србије) и у том смислу закључује да државе копненог карактера оправдано теже мору.

Идеалну границу чине високе планине и планински вијенци (Алпе за Италију, Хималаји за Индију, Анди за Чиле и сл.). Кјелен истиче значај и вјештачких објеката: кинески зид, римски лимес, Трајанов бедем и сл. Али, значај планина огледа се у проходности и у снази народа. Па истиче да велик народ може гледати преко висина које малом народу затварају видик.

Некад постојање једног планинског горја у унутрашњости земље, може представљати опасност. Зато су велике ријеке неподесне за одвајање земљишта, па се као границе јављају у низим фазама државног развоја. Ипак,

²⁰ Р. Кјелен: Држава као облик живота, стр. 81.

²¹ Само неколико година послије Кјелена користио га је Хорабин у свом дјелу "Основи економске географије", који се сматра незаобилазним у сваком озбиљном студирању и политичке географије и геополитике, па и шире.

²² Исто, стр. 60.

ријеке својом оштром обиљеженом цртом увијек имају неку предност, што пустиње, мочваре и шуме немају.

Квалитетна граница се не одређује само природно-географским елементима, већ и цјелокупним друштвеним стањем у држави. Јер, питање граница, за Кјелена, је и питање политичког односа снага на обадвије стране. Зидови не смiju затварати сваки видик и спречавати здрав међудржавни промет.²³

Рацел је прије Кјелена стављао посебан нагласак на границе, посматрајући их као периферни орган државе, а тиме и као показатељ њене моћи или слабости. За њега је осjeћање повезаности с тлом најизраженије тамо где је земљиште ограничено, тј. у острвским државама. За њега је најкорисније остварити просторно повећање. Ово је било пресудно што су границе преко Кјелена ушли у нацистичку геополитику. Тако ако граница не одговара државним, војним и др. интересима, задатак је геополитике да одреди њен нови, повољнији облик. Заправо, њемачки геополитичари органске, природне границе траже у *Lebensraumu* (иако су за њих само привремена одмаралишта у освајачким походима).

Територијално ширење "великих народа" до "природних граница", с циљем "географског индивидуализма" погодно је оправдање за сваку националистичку, империјалистичку или великороджавну експанзију.

На крају, проучавање развоја државне границе, њеног обима, одређивање њене цјелокупне важности у унутрашњој и ванjsкој политици ствар је и један од многобројних задатака политичке географије. Да гранична питања имају изразиту тежњу као и оним знатно ширим (геополитичким и геостратешким),овољно показује низ примјера у свијету кроз историју.

4. Принцип аутаркије

Да би се одредило "природно подручје", Кјелен разматра кроз захтјев за аутаричношћу, јер аутаркију сматра рјешењем економских проблема - задовољава потребе становништва унутар властитих државних граница. Аутаркија је економска индивидуалност државе као што је природно подручје географска индивидуалност. Она је претпоставка, по Кјелену, за политичке независности. У том смислу, Њемачка треба аутаркију да оствари путем експанзије. (За нацистичку пропаганду овакво "научно" објашњење њемачких територијалних освајања "закон аутаркије" је добродошао).²⁴

И код Хитлера је постојало "природно подручје", по којем се слободан живот народа темељи на великому простору са војно-политичким значењем.

Ради омогућавања аутаричности, националистичка геополитика је разрађивала подјелу свијета на пан – области.

5. Облик територије

Овај фактор Кјелен није опширенје разматрао, иако је важан политички чинилац. Углавном, сматран је концентрични - компактни облик најповољнијим. Издуžени облик је неповољан. У том смислу истакао је низ примјера.

²³ Исто, стр. 63.

²⁴ Кјелен политичка збивања објашњава економском утемељеношћу, што је сасвим разумљиво.

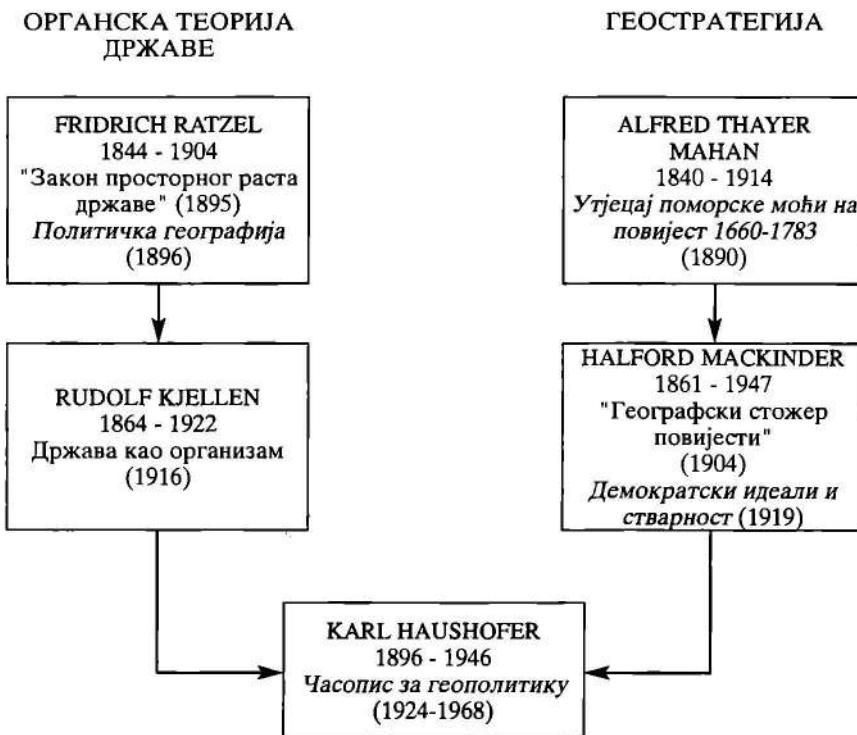
Облик територије, нагласио је Кјелен, утиче на друштвено-економски развој, али то није геополитичка већ економска сфера.

Закључне поставке

Геополитика Р. Кјелена развила се под утицајем Ф. Рацела те на идејама ранијих присталица организма.

Кјелен посебан нагласак ставља на улогу географских фактора, иако неке феномене објективно интерпретира с просторног аспекта. Ипак, због колонијалне и територијалне експанзије, наглашава детерминистички приступ (којег је усвојио Карл Хаусхофер, Хитлеров савјетник за питања геополитике).

Занимљиво је сагледати Кјеленово мјесто у теоријским утемељењима њемачке геополитичке школе приказан је на сљедећој шеми:



Идеје ових аутора постала су службена гледишта нацизма, те је и Хитлер државу одеђивао чиниоцима географског, просторног карактера. Њемачка "пренасељеност" захтјева нови животни простор (Lebensraum), који се задобија борбом младих нација у успону с нацијама у фази декаденције.

Органска теорија се протегнула и на оправдање расизма. Крилатица "Blut und Boden" (крв и земљиште) јасно оцртава везу између геополитике и расизма. Међутим, код Кјелена нема оваквих схватања, иако је он разматрао и овај расни проблем.

На крају крајева, шире гледно, Кјеленова геополитика спада у теорију природно-географског детерминизма, које садржајима физичке средине апсолуно одређују развој људског друштва. Међутим, ненаучно је уздизати их на ниво апсолута. У том је Кјелен крив што је овим правцем одредио законистости друштвеног кретања, не узимајући у обзир развој производних снага друштва, којима се може постепено компензирати недостатак географске средине. Теза о држави као организму није никако тачна (биологистички приступ), а до ње је Кјелен дошао посматрајући вањске манифестације, а не државу као класну суштину. (Колико оваква идеја може бити штетна и доведена до апсурда показује случај да неко чак утврђује мушки спол државе).

У сваком случају, Кјеленов допринос је првенствено политичкој географији, а тиме и геополитици као интерпретацији међународних политичких збиљања, али само у складу с интердисциплинарношћу и геополитиком као једне од могућих интерпретација и никад искључивој. У њој се сусрећемо са виталним и актуелним питањима државне политике, како вањске тако и унутрашње. Указивање на ове елементе вуче своје корјене још од Аристотела и није је потребно опет доказивати. За сумњичаве остављамо стотине научних радова геополитичке садржине (књига, зборника, чланака), објављених у бившој СФРЈ, и још више: остављамо могућност анализе међународне политичке праксе из домена геополитичких поставки.

ЛИТЕРАТУРА

1. М. Стојановић: Политичка географија, геополитика и геостратегија - Увод у геополитичко мишљење, Графомарк, Београд-Лакташи, 2002.
2. Р. Кјелен: Држава као облик живота, Матица Хрватска, Загреб, 1943.
3. Ф. Рацел: Политичка географија, Минхен, 1896. Берлин, 1923.
4. Хитлер: Мајн кампф, према Р. Павићу, Наше теме 14/77. Загреб.
5. P. Norman: Political geography, McGraw-Hill, Њујорк, 1972.
6. J. Ф. Хорабин: Основни економске географије, Научна библиотека, Загреб, 1955.
7. А. Крешић, Р. Вујичић: Држава и политика I дио, "Глас Славоније". Осијек, 1977.
8. Р. Павић: Геополитика као вањско-политичка доктрина нацизма, Зборник радова "Фашизам и нацизам", Загреб, 1976.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.

YEAR 2002.

Свеска 7

Volume 7

UDC: 551.5(497.1 ЂЕРДАП)

др Владан Дуцић*
др Милан Радовановић**

ЂЕРДАП – КЛИМАТСКЕ ОСОБЕНОСТИ
НАЦИОНАЛНОГ ПАРКА И ЊЕГОВОГ
НЕПОСРЕДНОГ ОКРУЖЕЊА

Извод: Неколико основних индикатора указује на то, да се климатске карактеристике националног парка Ђердан, као и његовог непосредног окружења, битно разликују од осталих климатских регија Србије. Те индикације се односе у првом реду на биљне формације (бројне ендемичне и реликтне врсте), и на непосредну близину вештачког језера. Поред тога, испитивањем резултата осматрања на нивоу Србије, уочени су такође неки моменти, који овај простор чине посебно интересантним. Мисли се пре свега на интерактивне везе између регионалних циркулационих процеса и рељефа. Међутим, на основу детаљнијег сагледавања расположивог фонда података, нисмо у могућности да прецизно објаснимо бројне специфичности појединих делова парка, нарочито у домуену појединих локалитета. Климатски елементи, који се мере на релативно реткој мрежи (ваздушни притисак, релативна влажност, облачност, комбиновани климатски елементи итд), нису посебно истицани. Несумњиво је, да је присутан сложен склоп климатских, геоморфолошких, педолошких и хидролошких прилика, које у знатној мери модификују регионалне атмосферске процесе. Екстраполација на основу резултата удаљених станица, сигурно да не би дала довољно прецизне резултате. На нивоу мезоразмера, могу се уочити одређени специфични показатељи, али у овом тренутку чини се неопходним успостављање више осматрачких станица, како би се детаљније научно објасниле, топоклиматске, микро и фитоклиматске особености појединих делова националног парка Ђердан.

Кључне речи: Ђердан, клима, специфичности, регија, процеси

Увод

Национални парк Ђердан има површину од 63608 ha и налази се у североисточном делу Србије на граници са Румунијом. Грандиозна долина Дунава је најдужа и највећа клисура пробојница у Европи. Посебне целине представља-

*Географски факултет Београд, Србија.

**Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, Србија

ју 4 клисуре и 3 котлине, а поједине литице достижу висину и преко 800 м. „Изолованост“ климата у појединим деловима, омогућила је одређеним реплктним биљним заједницама да се очувају на овим просторима, чиме су им заправо дата обележја својеврсног музеја природе. Многобројне микроклиматске разлике појединих локалитета су нам ипак непознате, због недовољног броја осматрачких станица.

За анализу података о месечним температурима ваздуха и количинама падавина, коришћени су резултати осматрања са станица које имају измерене вредности за најмање 20 година у временском периоду од 1961 – 1990. г. Вредности које недостају су израчунаване на основу најбољих корелационих веза. Другим речима испитивање су најбоље везе између појединих станица за сваки месец појединачно, и на основу њих су прерачунати неизмерени подаци. Метод је тестиран, тако што су из комплетних низова, произвољно одстрањиване вредности, а након тога се приступило прерачунавању. Показало се да грешке износе до 10%. Поступак је разрађен са циљем, да се на основу што прецизнијих података, сагледају доминантни процеси и појаве.

Температурни услови

Специфична кретања ваздушних маса, нарочито током хладнијег дела године, утичу да не тако високе планине у непосредној близини парка, имају дosta ниске температуре. Ако упоредимо на пример Бор и Црни Врх са било којим станицама у Србији, које се налазе на приближно истим надморским висинама, могу се уочити знатне разлике и то не само на годишњем нивоу. Није на одмет напоменути да је микроклиматски положај Црног Врха, условно речено, не репрезентативан, јер је станица лоцирана на северозападној падини у шумском окружењу. Може се рећи, да анализа података указује на коректне вредности, али само у непосредној близини. Дакле, за сагледавање реалног стања нешто ширег простора, они се не могу прихватити као репрезентативни. Насупрот томе, изузетно су значајни за проучавање микроклимата, само што је Црни Врх лоциран изван националног парка. Наведене специфичности можда најбоље илуструју подаци, да је средња месечна температура ваздуха од октобра до марта (0.05°C) нижа и у односу на Кукавицу (0.73°C , 1250 m n. v у близини Врања). Генерална експозија према северозападу, термички превазилази утицај надморске висине. "Природа планинских области је толико разноврсна да свака метеоролошка станица може бити репрезентативна само за ограничен простор" (Барри 1984). Средња јануарска температура (-4.6°C) је нижа чак и од оне која је добијена за Беле воде - Голија (-4.1°C , 1500 m n. v у близини Сјенице). Од 78 станица, које су обрађиване у Србији, нижа јануарска температура израчуната је још само за Копаоник (-5.8°C , 1711 m n. v) (Радовановић 2001).

Таб. 1. Средње месечне и годишње температуре ваздуха [$^{\circ}\text{C}$] у или непосредној близини националног парка Ђердап за период 1961 - 1990. г.
Average monthly and annual air temperature [$^{\circ}\text{C}$] in or in direct nearness of national park Djerdap for period 1961 - 1990.

	Alt	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Y
Велико Градиште	82	-0.8	1.5	6	11.5	16.4	19.3	20.8	20.4	16.8	11.5	6	1.2	10.9
Неготин	42	-1.1	1.1	5.5	11.8	16.9	20.2	22.1	21.2	17.3	11	5.7	1.3	11.1
Црни Врх	834	-4.6	-3.2	0.7	6.6	11.4	14.3	16.1	16.0	12.8	7.5	2.1	-2.5	6.4
Бор	386	-1.9	0.0	4.4	10.4	15.4	18.5	20.5	20.0	16.2	10.3	5.1	0.2	9.9

Због термичког деловања акумулиране топлоте у воденој маси Дунава код Великог Градишта, у овом месту, зими (4.23°C) било би логично, да су температуре више него у Вршцу (83 м н. в., 4.87°C). Песковита подлога околине Вршца, требало би да погодује интензивнијем израђивању топлоте из земљишта, и негативнијим температурним односима. Међутим, пресудну улогу на постојећу ситуацију има не рељеф (или барем не директно), већ ветар. Наиме, стационирање хладних ваздушних маса (и магле) је чешће у околини Великог Градишта, док је вредност тишина мања у Вршцу за два и по пута (Радовановић 2001).

Температурне прилике Ђердапа и његове околине, смо покушали да детаљније сагледамо и на основу расписанја измерених података у односу на просечне вредности. Испоставило се, и на основу овог статистичког показатеља, не могу да се извуку неки конкретнији закључци.

Таб. 2. Стандардна девијација (б) средњих месечних и годишњих температуре ваздуха [$^{\circ}\text{C}$] у или непосредној (σ) близини националног парка Ђердап за период 1961 - 1990. г.
Standard deviation (σ) of average monthly and annual air temperature [$^{\circ}\text{C}$] in or in direct nearness of national park Djerdap for period 1961 - 1990.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Y
Велико Градиште	2.5	2.6	2.2	1.6	1.5	1.3	1.2	1.3	1.6	1.6	2.0	1.6	0.5
Неготин	2.8	2.6	2.5	1.5	1.3	1.0	1.2	1.3	1.2	1.3	1.8	1.9	0.6
Црни Врх	2.5	3.0	2.8	1.8	1.6	1.3	1.2	1.4	1.7	1.6	2.3	2.0	0.6
Бор	2.4	2.7	2.7	1.6	1.5	1.1	1.4	1.3	1.5	1.4	2.2	1.9	0.5

Наиме, вредности за појединачне месеце имају врло слична кретања за све станице из таб. 2. Једино Неготин незнатно одступа, због тога што је о за фебруар нижа од јануарске, док код осталих приказаних места то није случај. Поред тога, подаци за децембар су већи у односу на новембар, што такође није случај у Великом Градишту, Бору и Црном Врху. Стабилност летњих температура је изразита, с тим што су и овде присутна незнатна „померања“ месеци са минималним вредностима. Појава секундарног минимума у новембру је врло интересантна, не само на овим просторима, већ у читавој Србији. Није на одмет споменути, да овако изразито високе месечне вредности стан-

дардне девијације зими, у Европи је регистровано још само у Скандинавији (Група авторов 1985)."

Анализирајући апсолутне температурне минимуме и максимуме (таб. 3. и 4.) може се запазити, да се релативно често јављају са истим датумима на суседним станицама. Такође је уочљив и утицај локалних фактора који појачавају или ублажују висину екстрема, па се на тај начин могу регистровати наведене вредности и у различитим временским периодима.

Када су у питању максималне температуре, некако у први план излазе они датуми, који се односе на период у последњем петогодишту. Прва асоцијација која се може у том смислу довести у везу је глобално отопљавање. Међутим, није реткост да се јака захлађења такође јављају крајем посматраног низа.

Позивајући се на Миљковића, Ракићевић, (1971) наводи да у Србији постоје 4 области у којима се апсолутно минималне температуре спуштају испод -30 °C: Сjenичка котлина, Власина, Хомоље и околина Вршца. Констатација се односи на временски период од 1931 - 1960. г. Хомоље и околина Вршца се налазе у непосредној близини националног парка Ђердап, и представљају јако битне локације за разумевање процеса у непосредној близини. Напоменимо да је број „полова хладноће“ (где негативни екстреми падају испод -30 °C), за новији период, далеко већи. Али, ни у временском интервалу од 1961 - 1990. г. тако ниске температуре нису измерене у самом парку (таб. 4).

Објашњење се вероватно налази у термичком утицају водене површине на непосредно окружење, која ублажава изузетно ниске вредности. Када се говори о колебању климата, постоји могућност, да на појаву изузетно високих (и нискких) температуре, у првом реду утичу типови атмосферске циркулације, са својим карактеристичним распоредом ваздушних маса (Radovanović, Ducić 2002).

Апсолутно максималне температуре, као и код минималних, се опет односе на Неготин. Потребно је ипак нагласити да се у проучаваном периоду, жива у термометру, веома ретко пела изнад 40°C. У овом моменту не располажемо новијим резултатима осматрања, али је евидентно да је последња декада прошлог столећа, знатно топлија од осталих, у другој половини XX века. Такви процеси могу бити од изузетног значаја, нарочито са аспекта вероватноће појаве мраза и тропских врућина.

Падавине

На релативно малом простору, могу се јавити доста велике разлике у средњој годишњој висини падавина. Нагле промене правца долине Дунава, утичу на појаву „кишних сенки“. Доњи Милановац нпр. налази се на обали реке, на потезу који је усемерен од северозапада ка југоистоку, а просечна годишња вредност падавина износи 579.6 mm. Нешто низводније, долина се развија у правцу југозапад-североисток, и након свега неколико километара, исти показатељ за станицу Мироч износи 784.8 mm.

Апсолутно минималне температуре ваздуха [$^{\circ}\text{C}$] у или непосредној близини националног парка Ђердап за период 1961 - 1990. Г.
Absolute minimum of temperatures [$^{\circ}\text{C}$] in or in direct nearness of national park Djerdap for period 1961 - 1990

	I	dat.	god.	II	dat.	god.	III	dat.	god.	IV	dat.	god.	V	dat.	god.	VI	dat.	god.	VII	dat.	god.	VIII	dat.	god.	IX	dat.	god.	X	dat.	god.	XI	dat.	god.	XII	dat.	god.
Бор	-19	13	85	-17.6	13	85	-14.5	1	63	-2.6	16	88	-0.4	1	85	5.5	7	62	8.6	26	86	5	29	81	-2.8	30	70	-5	28	88	-12	30	89	-13	27	86
Црна Река	-20.6	13	87	-22.2	13	85	-18.6	4	87	-7.3	15	88	-2.8	1	82	2	4	77	4.4	5	84	4.7	31	89	-3.6	30	77	-8.2	27	88	-13.2	29	89	-16	21	67
Новицки	-28.5	24	63	-25.6	9	76	-19	1	63	-4.2	3	74	1	2	88	4.5	1	90	8.4	24	68	5.6	30	81	7	30	77	-7.6	30	71	-13.7	28	75	-22	29	62
Вршатце	-36.4	25	63	-22.6	17	85	-16	10	87	-4	2	65	-1	13	78	2.4	9	62	7.7	28	75	6.1	28	84	-2.1	30	70	5.1	30	71	-14.2	26	75	-19.1	2	73

Апсолутно максималне температуре ваздуха [$^{\circ}\text{C}$] у или непосредној близини националног парка Ђердап за период 1961 - 1990. Г.
Absolute maximum of temperatures [$^{\circ}\text{C}$] in or in direct nearness of national park Djerdap for period 1961 - 1990

	I	dat.	god.	II	dat.	god.	III	dat.	god.	IV	dat.	god.	V	dat.	god.	VI	dat.	god.	VII	dat.	god.	VIII	dat.	god.	IX	dat.	god.	X	dat.	god.	XI	dat.	god.	XII	dat.	god.
Бор	18.5	2	84	21.6	23	77	28	23	77	29.8	10	85	33.9	30	69	34	23	63	40.2	6	88	35.9	8	71	36	15	87	28.5	6	83	25	1	90	20.2	18	89
Црна Река	14.4	7	86	18.3	23	77	22.6	24	77	23.8	10	85	28.7	30	69	28.8	29	81	33.8	31	85	30.3	3	81	31.1	15	87	24.7	7	81	21.1	1	90	18.3	17	89
Новицки	18.1	29	83	22.4	26	90	26.8	23	77	30.6	10	85	35.6	16	69	35.6	23	63	41.2	6	88	37.4	14	88	37.7	14	87	31.2	6	83	25.6	1	70	20.6	18	89
Вршатце	15.5	31	90	21.5	23	77	28	23	77	30.4	24	68	34.4	16	69	35.8	30	63	39.3	6	88	37.9	16	88	35.5	14	87	31.7	1	65	27.1	1	90	17.7	18	89

Таб. 5. Средње месечне и годишње суме падавина [mm] у или непосредној близини националног парка Ђердап за период од 1961 - 1990. г.

Average monthly and annual sum of precipitation [mm] in or in direct nearness of national park Djerdap for period 1961 - 1990.

	Alt	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Y
Велико Градиште	82	48.8	43.1	44.0	55.9	73.6	88.2	67.7	56.7	50.3	41.2	47.3	58.5	675.6
Неготин	42	41.0	52.0	55.4	62.6	68.2	67.8	49.0	37.3	40.8	47.7	64.7	56.4	643.2
Црни Врх	834	44.3	45.1	51.0	71.1	106.2	114.8	80.8	60.2	61.4	51.8	60.0	55.0	801.6
Бор	386	39.2	47.2	53.9	55.0	82.1	65.0	54.4	51.5	41.4	43.8	57.9	53.0	644.4
Доњи Милановац	80	30.8	37.4	39.8	52.3	78.4	71.2	53.9	40.6	37.3	42.1	48.2	47.5	579.6
Ђердап	73	45.0	50.7	49.6	66.6	72.9	63.4	58.6	43.2	42.1	52.2	62.5	63.0	669.6
Мироч	480	57.5	66.8	69.4	67.0	86.0	84.6	51.3	48.6	43.2	55.8	82.4	72.3	784.8

Као што се из претходне табеле може видети, на неким станицама (Мироч, Ђердап и Неготин), разлике између главног и секундарног максимума су у просеку испод 10 mm. Дакле, овде се ради о модификованим континенталним плавиометријском режиму, са наглашеним маритимним утицајем.

Занимљиво је да пре антропогених активности (за период 1931 - 1960. г), поједини аутори (Ранковић 1974. Ракићевић 1980 итд.), региструју област са маритимним планиметријским режимом. У наредном временском периоду (1961 - 1990. г), значи у временском интервалу када је дошло до изградње вештачког језера, режим се мења (Радовановић 2001). Ниједна станица у том делу Србије сада нема такве, већ одлике модификованих континенталних планиметријских режима. Логична претпоставка би требало да буде, да је са повећањем водене површине, маритимност појачана. Међутим, стиче се утисак, да промене регионалних атмосферских процеса, превазилазе утицај језера на режим падавина, у или непосредној близини националног парка.

Таб. 6. Кофицијенат варијације (Cv) [%] падавина у или непосредној близини националног парка Ђердап за период од 1961 - 1990. г.

Coefficient of variation (Cv) [%] of precipitation in or indirect nearness of national park Djerdap for period 1961 - 1990

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Y
Велико Градиште	68.6	58.9	66.8	50.4	57.3	66.4	57.2	86.4	68.0	92.7	43.1	57.9	20.8
Неготин	63.4	91.9	48.7	61.0	56.0	61.9	88.4	87.9	93.9	96.2	80.2	72.5	19.2
Црни Врх	44.5	51.0	52.4	50.9	52.3	62.5	72.9	70.6	71.0	81.7	59.5	50.0	19.0
Бор	58.2	69.9	49.0	42.9	56.0	45.5	61.8	75.7	90.3	83.8	72.0	57.2	17.9
Доњи Милановац	61.0	70.6	69.8	52.4	58.4	61.9	89.1	74.1	100.0	93.8	57.9	76.6	22.6
Ђердап	71.6	78.9	46.8	62.6	68.3	62.5	100.5	79.2	79.3	96.4	77.6	81.1	22.9
Мироч	55.3	93.6	51.3	51.3	61.0	69.5	94.0	80.2	84.0	99.3	66.6	69.0	21.4

Изгледа посебно интересантно, упоредити резултате које је добио Вујевић (1953), а који се односе на период 1901 - 1930. г. У првом тренутку, може се учинити депласираним, освртати се на најстарији „нормални“ временски низ, али, уочени показатељи ипак завређују нешто више пажње. Наиме, споменути аутор је истакао да је фреквенција барометарских депресија, долином Саве ка истоку, најчешћа у јуну (18.5%), а затим у априлу и новембру (по 13%). Растирање просечних сума падавина, у односу на просек, не само у Ђердану и околини, већ и у читавој Србији, најмање је управо у тим месецима. Другим речима, падавине су најуједначеније у оним деловима године, када су проласци циклона веома чести или најчешћи. Од изнетих констатација, значајно одступа Црни Врх, али о специфичностима ове станице је већ било речи. Код Неготина је присутно „померање“ минимума са јуна на мај, а код Ђердана са априла на март.

Високе вредности коефицијента варијације око просека, су између осталих, тесно повезане са повременим интензивним пљусковима, који се обично јављају у топлијим месецима, за које су иначе добијене нешто ниже просечне вредности. Од свих приказаних кишомерних станица из таб. 6. њих 2 (Ђердан у јулу и Доњи Милановац у септембру) има Cv већи од 100 %.

ЗАКЉУЧАК

Добијене резултате, покушајемо да илуструјемо са још неким детаљима, које нису посебно образлагани у самом тексту. Преовлађујући ветар на овим просторима зими је кошава. Значајан је и због тога, што је то сув и најчешће хладан ветар, који дува и по неколико дана, често и недељама, достижући велике брзине. Таласи на Дунаву, услед његовог деловања, могуости доћи висину и 1.5 m (Радовановић, 1992). Поред тога, Влашка низија у околини Неготина, представља део Србије са највећим степеном континенталности. Делови Поморавља, област Хомоља и Подунавља (укључујући и Ђердан), Шумадија и делови западне Србије се одликују највећим просечним вредностима ваздушног притиска (изнад 1017 mb) (Радовановић 2001).

Као што је већ било речено, веома битан моменат је микро (или би можда у овом случају било правилније рећи мезо) климат долина са стрмим странама.

Ради се заправо о специфичним природним условима, где је циркулација ваздуха у кањонима и клисурама строго дефинисана морфологијом терена. Акумулација Ђердапског језера има ограничен климатски утицај на своје непосредно окружење, како због орографије тако и величине језера. То се може видети и по томе, што су средње јануарске температуре веће у Великом Градишту, које се налази на обали Дунава, него код остале три станице, које су нешто даље од речног тока.

Средње месечне и годишње количине падавина, такође не указују на јак утицај водене масе. Маритимност режима не даје појачана, него је и смањена. Коефицијент варијације (као и стандардна девијација за температуре), сугеришу на знатно јачи утицај регионалних процеса ширег окружења, него што је то случај на плану мањих размара.

Ракићевић (1980) је простор Ђердапске клисуре, издвојио као посебан климатски рејон. Али, као и у овом раду, детаљнија и поуздана спознаја климатске „индивидуалности“ појединачних субрејона, у овом тренутку није могућа.

ЛИТЕРАТУРА

- Барри Р Г (1984). Погода и климат в горах. Гидрометеоиздат, Ленинград.
- Barry R, R Chorley (1992) Atmosphere, Weather & Climate. Methuen & Co Ltd, London and New York
- Domonkos P, J Zoboki (2000). Climate Changes during the 20th Century in Hungary. Reconstructions of Climate and its modelling, Prace Geograficzne, fascicle 107. Institute of Geography of the Jagiellonian University, Cracow.
- Ducić V (1999) Antropogeni uticaji na kolebanje klimata u Srbiji. Doktorska disertacija, manuscript, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- Гвоздецки Н А, Н. Ж Голубчиков (1987). Горы „Мысл“. Москва
- Группа авторов (1985). Климат зарубежной Европы (под редакцией Лебедева А), Гидрометеоиздат, Ленинград
- Хидрометеоролошки годишњаци I и II. СХМЗ, Београд
- Neuberger H, J. Cahir (1969). Principles of climatology. Holt, Rinehart and Winston, Inc. USA.
- Радовановић М (1992). Климатске карактеристике општине Смедерево. Посебна издања ГИ „Јован Цвијић“ САНУ, књ. 39. Београд.
- Радовановић М (2001). Утицај рељефа и атмосферске циркулације на диференцијацију климата у Србији. Докторска дисертација, Географски факултет, Београд.
- Radovanović M, V Dučić (2002). Climatic variability in Serbia in the second half of the 20th century. Manuscript.
- Ракићевић Т (1971) Утицај рељефа на доњу границу температуре на примеру Сјенице и Златибора. Зборник радова ПМФ св. XVIII Београд.
- Ракићевић Т (1980) Климатско рејонирање СР Србије. Зборник радова ПМФ св. 27, Београд.
- Вујевић П (1953). Поднебље ФНР Југославије, Архив за пољопривредне науке, год. VI, св. 12, Београд.
- Завод за заштиту природе Србије, ЈП за Националне паркове Црне Горе (2000) Национални паркови Југославије, Београд.
- Шукин И С, О. Е Шукина (1959). Жизнь гор. Опыт анализа горных брана стран как комплекса поясных ландшафтов. Москва

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

UDC: 341.485(497.5 БЈЕЛОВАР)

Милош Ђеловитић*

ИСЕЉАВАЊЕ СРБА ИЗ НДХ У СРБИЈУ 1941. ГОДИНЕ

– На примјеру беловарског краја –
Поводом шездесете годишњице (1941 – 2001)

Ратна 1941. година је била једна од најтежих по српски народ у читавом 20. вијеку. У овом прилогу размотрићемо једну од трагичних посљедица те 1941. године по српски народ на његовој сјеверозападној периферији, у беловарском крају, у сјеверној Хрватској. По договору господара највећег дијела Европе - фашистичке Њемачке са квислиншким творевнама – усташко-фашистичком, НДХ и окупираним Србијом, предвиђено је исељавање неколико десетина хиљада српског становништва из НДХ у окупирану Србију. Све је урађено брзо и плански у љето 1941. године, кад су Хитлерове трупе напредовале кроз СССР и кад је изгледало да ће свјетски фашизам бити побједник у II свјетском рату. Иако непотпуно и недовољно широко и свеобухватно, успио сам још на вријеме прикупити дио материјала са прогнаницима из беловарске општине покушавајући да се тешко вријеме отме од заборава тако и толико карактеристичног за српски народ.

Српско становништво на простору беловарског краја датира од 15., а посебно од друге половине 16. вијека, кад Аустрија оснива на граничним просторима са наступајућом турском силом између Драве и Саве прву Словинску, Винду или Вараждинску Војну крајину (1540-1881). Тад се српско, крајишко становништво пребације, ускаче из Доње, турске Славоније у крајеве Горње Славоније од ријеке Илове на истоку до Каличког горја на западу, а преко дугачке Билогоре и Широке Мославине. Преласци су били гарантовани војничком обавезом за мушкице од 16 до 60 године живота, за словоду на новом земљишту од кметства, слободу православне вјероисповјести и најприје уживањем земље, а касније власништвом над њом. Српско становништво, од власти називано Ускоци, Пребези а најчешће у ознаки народа – Власи, чинило је у беловарском крају у Словинској Војној крајини већину од 17-19. в. Развојачењем Војне крајине (1871) почиње нагло цијепање кућних, крвних задруга, пораст броја српског становништва, а затим његова стагнација, а почетком 20. вијека и опадање броја српског становништва. Истовремено са опадањем броја српског становништва нагло јача усељавање хrvатског становништва прво из пренасељеног Хрватског Загорја, затим из Подравине, Лике, Далмације, а послиje II свјетског рата из Босне и Херцеговине.

*Др. редовни проф. универзитета (у пензији) Бања Лука, Вождовачка 26/II

У општини Бјеловар живјело је 1910. године 22% Срба као и у 1921. г. Тај број је опао смањењем наталитета и геноцидом у II свјетском рату на 17% српског становништва у 1948. години. У годинама пред распад СФРЈ српско становништво се цијепа унутар себе, тако да се у 1981. г. чак 14% становништва општине Бјеловар изјашњавају као Југословени (углавном Срби), а само 9% као Срби. У години врхунца кризе СФРЈ 1991. број српског становништва износи 9%, док је Југословена било 4%. Само су храбри људи те године могли у Хрватској да кажу да су Срби или Југословени!

Са расистичким намјерама да униште све што није хрватско или католичко, заштитарскоусташки злочинци су у бјеловарском котару извршили један од првих масовних злочина побивши 187 српских сељака у Гудовцу поред Бјеловара 28. априла 1941. године. Богатији људи и српска интелигенција су првих мјесеци окупације затварани и пребијани у згради бјеловарске гимназије, а затим послани у логор „Даница“ крај Копривнице, одакле је већина упућена у губилиште у крашку јamu „Јадовно“ крај Госпића.

У љето 1941. године у беловарском крају настаје организовано депортiranje српског становништва у Недићеву Србију. Истовремено на њихова имања се насељавају колонисти из Херцеговине и Далмације као и мањи број интернираних Словенаца.

Сабирни логор Бјеловар постојао је од маја 1941. до августа 1942. године. „Према службеним документима НДХ, у Србију је преко логора у Бјеловару, у току коловоза и рујна 1941., депортрано 4.693 затвореника, од чега само из бјеловарског котара 1952 лица, док су остали с подручја Копривице, Ђурђевца, Чазме и других котара.“ (1,89). Ако се узме у обзир чињеница да је 1931. године урезу Бјеловар живјело 14.840 Срба или 20% укупног становништва, то значи да је 1941. године у Србију депортовано преко 13% овог становништва или готово сваки седми српски становник (2,56).

Први су добровољно у Србију кренули ћаци и студенти Срби у мају и јуну 1941. године, који су на неки начин успјели добити њемачке пропуснице за пут у ратним околностима. Ево имена оних којих се сјећам:

1. Бјеловитић Милан, гимназијалац из В. Средица, предграђа Бјеловара. 2. Ченић Чедо, погинуо као партизан 1941. године у Србији, 3. Кнежевић Милан гимназијалац из Бјеловара, био у Крагујевцу. Вратио се и завршио студиј у Загребу. Био и предсједник ГНОО-а Загреб. 4. Сировица Боривој, који се није вратио из Србије. 5. Војновић Гајо из В. Средица, гимназијалац, погинуо у Србији. 6. Вуцелић Здравко гимназијалац, вратио се из Београда. 7. Нанић Никола из В. Корешнова, гимназијалац, који се није вратио из Србије.

Усташка фашистичка власт тежила је прво да затре српску интелигенцију, а затим виђеније људе, прије свега трговце и јаче сеоске господаре. Тако су већ у прољеће 1941. године од беловарских Срба ухапшени и прво затворени у згради гимназије: 1. Бан Никола, катехета, 2. Бакиш Јован, професор математике. 3. Недић Стеван, професор историје, Србијанац. Сва тројица су почетком јула 1941. године послани возом у Госпић одакле су пјешке стигли до крашке безданијаме Јадовно, у којој су мученички завршили своје животе. Са њима су такође страдали: 4. Ивановић и 5. Хераковић, богати беловарски трговци грађевинским материјалом и 6. Сировица Никола, солунски добровољац, лугар из В. Средица.

Из града Бјеловара исељене су ове српске обитељи љета 1941. године у Србију: 1. Бакић Сека и мајка, док су четворица њене браће погубљена као истакнути комунисти у Јадовну крај Госпића-Милан-Баја, Никола и Александар и Слободан. Преживио је једини брат Војо, кипар у Загребу. Он је аутор споменика револуцији у Ваљеву, Бјеловару и Каменском у Славонији. 2. Бан, супруга и кћерка Рада катехете Николе, преживеле у Београду. 3. Бјеловитић Стево, богати земљорадник из В. Средица, на чијем је имању касније изграђена велика млекара „Сирела“. Стево се са супругом вратио послије рата. 4. Кнежевић, супруга и кћерка стражара у Бјеловару убијеног у првим данима. 5. и 6. Супруга и дјеца трговаца Ивановића и Хераковића, који се нису вратили из Србије. 7. и 8. Двије обитељи старијих, крајишних, богатих Маргетића из В. Средица. 9. Настић, богата трговачка обитељ из Бјеловара. 10. Омчикус, богата трговачка и адвокатска обитељ, која се вратила у Бјеловар. 11. Живковић Тадија, гостионичар (Американац), који се вратио послије рата. 12. Обитељ Нанића из В. Коренова (у доба Војне крајине имали титулу војводе). 13. Славујевић обитељ из В. Средица, која се није вратила.

Већина исељеног српског становништва је била са села и то редовито богатији господари, на чија су имања одмах насељавани колонисти – Хрвати из Херцеговине, Далмације и Загорја.

Из старог српског села на западној Билогори, Горњих Средица у Србију су љета 1941. године биле депортоване ове обитељи:

1. Кашић Душан, парох средички, са женом и дјецом, родом из великог Грђевца. Били су смјештени у селу Кораћица крај Младеновца. Свештеник Душан Кашић је био и научни радник, ректор Богословије у Београду, писац бројних црквеноисторијских радова везаних за Славонију.

2. Брковић Јован са женом и дјецом – смјештен у Кораћици. Био је најбогатији газда не само у селу него и у околини са преко 50 јутара земљишног посједа.

3. Брковић Стево са женом смјештен у Кораћици. Имао је у Горњим Средицама имање од 30 јутара земље.

4. Дражић Симо, познати сеоски ковач. Смјештен са женом у Кораћици.
5. Кокир Никола, исељен са женом и кћери.
6. Кокир Пајо, исељен са женом и кћери.
7. Јурјевић Милош, исељен са женом и сином.
8. Новаковић Пајо, исељен са женом и мајком.
9. Обрановић Душан, исељен са оцем, женом и сином. Био је те године сеоски старјешина у Горњим Средицама.
10. Павловић Перо, исељен са женом и кћери.
11. Поповић Вељко, исељен са родитељима и двије сестре.
12. Раствоац Васо, исељен са оцем, женом и сином и смјештен код Младеновца.

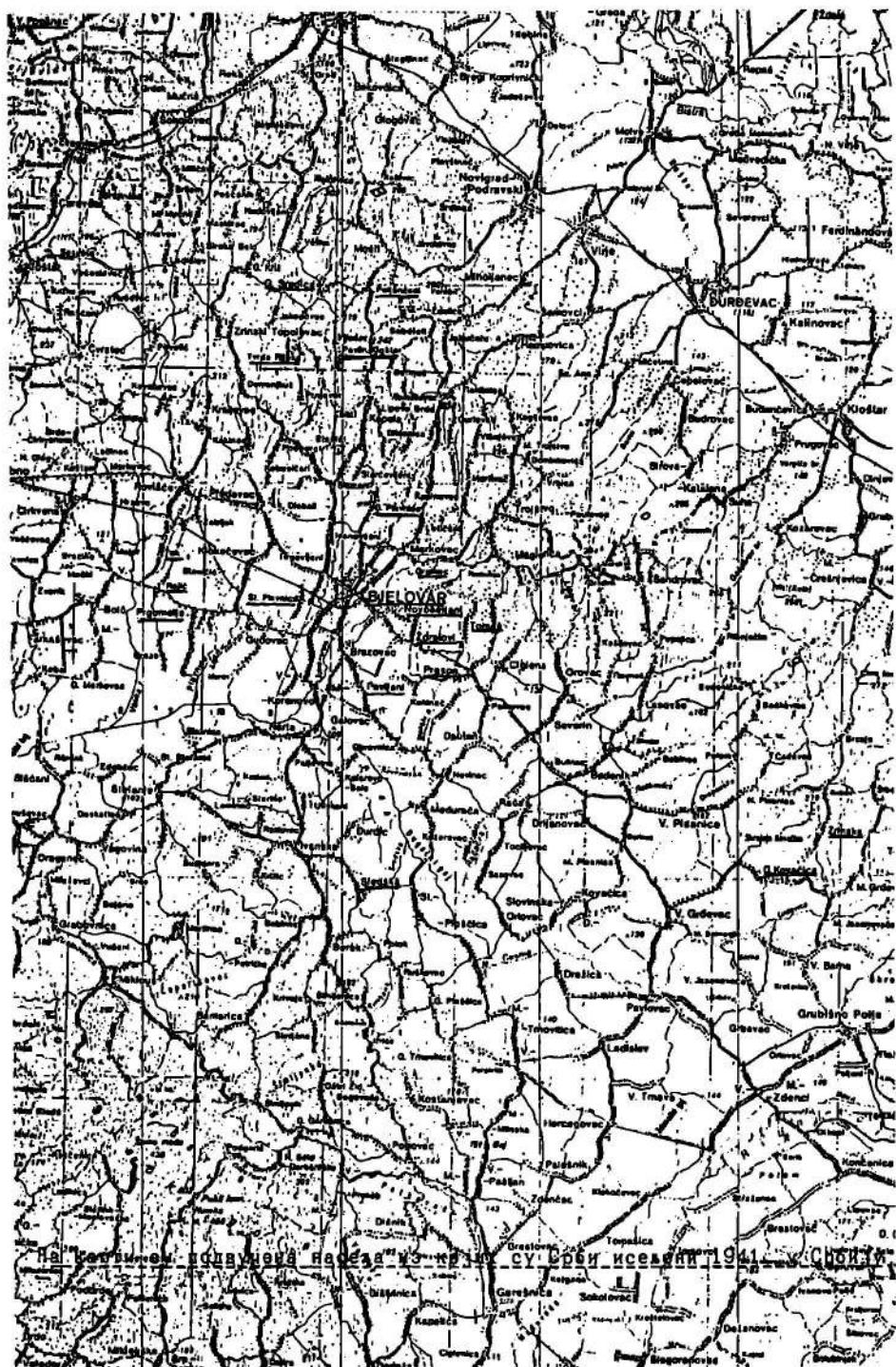
Сви Срби из Горњих Средица су се вратили у своје село, изузев оних који су умрли за вријеме рата у Србији.

Из сусједног малог билогорског села Польанчани на цести Бјеловар-Новиград Подравски исељене су двије обитељи:

1. Радетић Томо са женом и
2. Ивковић Ђурица.

Из сусједног села Тврда Ријека исељене су у Србију ове обитељи:

1. Манојловић



2. Радотовић са женом, тастом и пунцином
3. Сакуљ Душан са оцем и мајком
4. Сакуљ

Из старог билогорског села Павлин Клоштра исељена је у Србију српска обитељ Периз Петра са женом, сином и кћери. Они су смештени у селу Кораћица код Младеновца. Сви су остали у Србији, али су одржавали редовне везе са родбином у Павлин Клоштуру (3).

Из великог, низинског, српског села основаног од Срба Крајишника 1600. године пресељених из истоименог села на падинама Псуња, у Србију су 1941. године исељене ове обитељи:

1. Грабић Емил са оцем, мајком и сином. Смештени су у селу Бошњак источно од Велике Плане. Син Бранко је погинуо као партизан 1941. г.
2. Славујац Никола
3. Тольевић Милева са двије кћери и зетом. Муж јој је убијен у Гудовцу 28.4.1941. године.
4. Радовановић Ђурко, солунски добровољац из Америке, исељен са женом, снајом и унуком. Први смештај је био у школи села Бошњак, општина Жабари. У Ђурковићевој кући у Пргомељу насељени су колонисти Далматинци. Ђуркова обитељ се вратила у своју кућу послије рата.

5. Из зела Тук исељена је старинска српска обитељ Даничић и смештена у селу Бошњак.

Из села Рајић Гудовачки исељена је обитељ Пејић.

Из села Старе Плавнице поред Бјеловара исељен је у Србију најбогатији домаћин Рабатић Емил са рођаком му Марин Даницом. Емил је умро у Србији, а Даница се вратила. На имање Рабатића насељени су 1941. године колонисти Гризель из села Локвичић код Имотског (5,143).

Из села Стари Пављани, источно од Бјеловара исељена је обитељ Бунаревић Косте са супругом и дviјe kћeri. Коста је као аустроугарски војник заробљен на руском фронту и као добровољац стигао преко Одесе на Солунски фронт. Обитељ је смештена у селу Орљево, општина Александровац на Млави. Цијела обитељ се вратила послије рата кући у Пављане.

Из села Ждралови, сда источног предграђа Бјеловара исељене су у Србију 1941. године ове српске обитељи:

1. Цвјетичанин Митар са три члана обитељи. Син студент права стигао је у Србију два мјесеца раније. Митар је убијен 1941. године.
2. Глумац Миле са женом, сином Стевом и двоје унучади
3. Марковић Ђуро са супругом
4. Ребић Миле са женом, сином и кћерком
5. Узелац Милан са оцем, женом и сином
6. Узелац Петар, самац

Сви Срби из села Ждралови су били смештени у селу Орљеву и послије рата се вратили својим кућама.

Из младог српског села Новосељани, данас дијела града Бјеловара, ког су основали српски крајишници почетком 17. в. исељени су у Србију:

1. Узелац са женом и два сина. Смештени су у Старом Селу код Велике Плане
2. Штрабац Божко са мајком, оцем и са два сина.

Из малог села Гргића источно од Бјеловара у Србију је исељена обитељ: Цигановић Марија са двоје деце.

Из села Томаш источно од Бјеловара за које предање тврди да је у доба Марије Терезије пуно православаца преведено на католичку вјеру, исељене су у Србију ове обитељи:

1. Босанац Јово са женом и два сина. Смјештени су у селу Орљево
2. Братановић Дане са мајком, женом и двије кћери смјештен у село орљево, општина Александровац.
3. Видаковић Стево са женом и сином
4. Кнежевић Симо са женом и двије кћери.

Из села Преспа источно од Бјеловара исељене су ове обитељи:

1. Бирић, жена са дјететом и смјештена у селу Орљево.

2. Јовић...

Из села Зринска источно од Бјеловара на падинама Билогоре исељена је обитељ Војновић и смјештена у село Свињарево код Орљева. (6)

Из села Горње Плавнице, сјеверно од Бјеловара исељене су у Србију 1941. године ове обитељи:

1. и 2. обитељи Чормарковића, које су биле смјештене у близини Младеновца.

3. Томић Перо са 2 члана обитељи смјештен код Младеновца.
4. Валановић Љубро са 3 члана обитељи, смјештен код Младеновца.
5. Валановић Јово са 3 члана обитељи, смјештен код Младеновца.
6. Валановић Лука са 4 члана обитељи, смјештен код Младеновца.
7. Здунайћ Јанко са 3 члана обитељи, смјештен код Младеновца.(7).

Срби из села бјеловарског котара као и из града, који нису страдали у првом налету усташког дивљања, сада су морали на брзину да узму најнужније дозвољене ствари и крену на пут у Сабирни логор у Бјеловару. То је била велика петоспратна зграда паромлина у коју је на силу сабијено неколико стотина људи, жена и дјече. Пошто је бо врући љетни мјесец август-коловоз, жеђ је била први велики непријатељ затвореника, јер им се није дозвољавало да пију воду кад хоће. Глади није било, јер је свака домаћица понијела нешто за презалагити на непредвиђеном путу. Сеоски кнезови звани од старина сеоске старјешине били су дужни да обавјесте сваку фамилију предвиђену за исељавање. За нас остаје тајна тко је одабирао исељенике за Србију, локалне или више власти или највјероватније у међусобном договору. Исељеници који су похапшени 15.8.1941. године, већ су 17.8. стигли у Србију преко Земуна. Послије пажљивог прегледа сваког исељеника, којом су приликом узимање драгоцености као што су новац, дукати и прстене, уз лицемјерно обећање да ће бити враћено, у усташкој пратњи силазили су у двориште паромлина где су на жељезничком колосијеку укрцавани у путничке вагоне. Кренули су у недељу ујутро у 7 сати. У В. Средицама и Старим Плавницама доста је народа изашло до жељезничке пруге да са сузама у очима испрати своје најмилије.

Вагони су били претрпани и већина народа је стајала поред својих малих завежња, док су усташи са пушкама стајале на вратима и у купејима. Истог дана поподне интерници су стигли преко Земуна у станицу Топчидер. Ту их је сачекало доста народа и жена из организације Црвеног крста, које су подијелиле дјеци и осталима храну и воду. Једно лице је одржало и поздравни говор. Послије вечере интерници су кренули даље возом и ујутро стигли у станицу Велика Плана, где су били искрцани. На станици су већ били сељаци са чезама и ту се вршила диоба људи. Ми из Пргомеља смо одређени за село

Бошњак у општини Жабаре, на другој страни ријеке Мораве. Нама су били прикључене три обитељи из села Ковачице и Томића и Нанића из села Сриједска (4).

На жељезничкој станици у Великој Плани одлучивало се у која ће села ићи интерници. Они из Јдralова су одлучили да иду у село Орљава. Сјели су у воз за Пожаревац у ком су пресјели на уску пругу за Александровац и сишли у станици Раšенац, одакле су пјешке отишли у недалеко село Орљава. Ноћили су у школи где им је народ донио хљеба, погаче, меса, млијека и сира. У селу је било доста Влаха, који говоре поред српског и свој влашки језик. Сутрадан долазе сељани са којима да узимају изbjеглице из Хрватске. Обично се изbjегавају фамилије са старим људима и малом дјецом. Обитељ Бунаревић из Старих Пављана остала је посљедња, јер је домаћин Коста био стар са женом и двије дјевојчице. Србијанац Петровић Славко га пита: "Чико кога имаш?" Коста одговара: „Од мене немаш велике користи". Славко каже: „Биће код мене места и послана за све. Имам 60 јутара земље и могу вас све прехранити!" Славко је узео још једну обитељ, тако да је примио укупно 7 изbjеглица. Смјештени смо у нову још недовршену кућу. „Коста ће чувати краве кад буде могао и играти карте прије паше са домаћином. Кћерка Миљева ће грабити воду за стоку, а сестра јој Јелена ићи ће у школу." (6)

Све изbjеглице из Хрватске у Србији су добиле легитимације са којима су се могле кретати по Недићевој Србији. Српске изbjеглице из Хрватске су биле братски дочекане у Србији како од власти тако још и више од народа. Као добри домаћини изbjеглице су се примиле сеоских послова како у кућама као жене или на пољима као мушкарци. Тако су на неки начин враћали дуг својим домаћинима.

У октобру 1944. године кад су се брали кукурузи цестама долазе црвеноармејци на тенковима и камионима. Настаје огромно весеље код изbjеглица и народа, а тата Коста је био преводилац Русима. (6).

Срби изbjеглице из Хрватске се враћају у јуну 1945. године возом из Београда и Осијека. Дошли смо кући у Пављане и у њој нашли колонисте Хрвате, које су Мађари протjerали из Бачке. То су били добри људи, који су нам сачували 2 коња и 2 краве. Дуго су нам се јављали од своје куће. Неки од Срба из Бјеловара су сазнали за долазак воза са својим рођацима и пошли пред њих до Осијека. Настало је велико весеље при сусрету, али тута за онима, који су у рату страдали.

Највећи дио српских изbjеглица из Бјеловара и околине се вратио 1945. године, али су дуго одржаване међусобне везе између изbjеглица и домаћина у Србији. Годинама се ишло на славе, свадбе и сахране.

Неки од изbjеглица у Србију 1941. године, као млади људи или дјеца дочекали су пропаст друге Југославије - СФРЈ 1991. и 1992. године, кад су други пут у животу морали да се селе у Србију. Тако је Даница Радовановић морала са кћерком Душанком и њеном фамилијом да 1992. године крене преко Мађарске. Душанка је размјенила кућу и имање са Хрватом из Сремских Карловаца. Слично је урадило и десетак српских обитељи из српских села у околини Бјеловара. То се радило под тешким државним терором хрватских власти, кад је на десетине српских кућа минирano и палено са циљем етничког чишћења. (8.55).

Иако располажемо са подацима о исељеницима у Србију 1941. године за двадесетак села и дио оних из града Беловара, што све укупно представља око двије стотине лица или 10% укупног броја српских интернираца из бјеловарског котара, то се ипак могу извући неки закључци и спаси од заборава, заборава толико својственог српском народу. То су прије свега тешка страдања тога народа током крвавог 20 вијека.

Српски је народ доживљавао тешка страдања вијековима како у својој ужој домовини, тако још и више на периферним дијеловима као што су то Косово на југу, Босна и Херцеговина на западу, Хрватска на западу и сјеверу, затим у Мађарској и Румунији. Страдања на периферији српског етничког простора, на просторима некадашње Аустријске царевине и у Војним крајинама где су Срби вјековима били већински народ, али са више страна окружен другим народима, другим вјерама и као такав „крив“ за сва зла и невоље, која су доживљавали други народи око њега.

Њемачки фашизам је пружио идеалну прилику хрватском народу, који је дugo времена тројан шовинистичким странкама и посебно потпомогнутим католичком црквом и осмишљеним националистичким програмом по ком је главни противник био српски народ у Хрватској, који је вјековима служио као штит у облику Војне крајине против турске силе, да тај народ треба истријебити по усташкој пароли: „Једну трећину побити, другу трећину прекрстити, а трећу трећину асимиловати и претворити у Хрвате“. Дјеловањем политичких странака, њемачког и свог фашизма, потпомогнути савјетима из центра католичке цркве – Ватикана, то је масовно урађено у другом свјетском рату, чији су симболи логори: Јасеновац, Градишак, Јадовно, Даница, Пожега и други. То су попаљена српска села од Славоније до Далмације, на стотине срушених српских цркава и светиња. Но то се српском народу на периферији дешавало иако у мањој мјери вјековима.

У поседњим ратним догађањима у Хрватској од 1991-1945. године историја се поновила. Њемачка је прва признала нову хрватску државу рушећи другу Југославију. Хрватске снаге потпомогнуте од Американаца и западних савезника и ОУН су протјерале на стотине хиљада српског становништва из цијеле Хрватске, сводећи српски народ од конститутивног на ниво националне мањине. У бројчаном погледу остала је жива само трећина пре-дратног српског становништва у Хрватској. Иако се сада враћа један дио овог народа, то је ипак само остатак некадашњег српског народа.

Тако се историјска судбина српског народа на његовој западној периферији у Хрватској, половином и крајем 20. в. стравично поиграла. То је поред осталог посљедица живота на периферији свога народа, смањеног наталитета, додира географског са народима друге вјере и обичаја. Српски народ у великим свјетским сукобима редовито је бивао на страни слабијих сила и опредјељивао се за правду и истину, због чега је често страдавао, али ипак опстајао. Надајмо се да ће тако бити и овога пута.

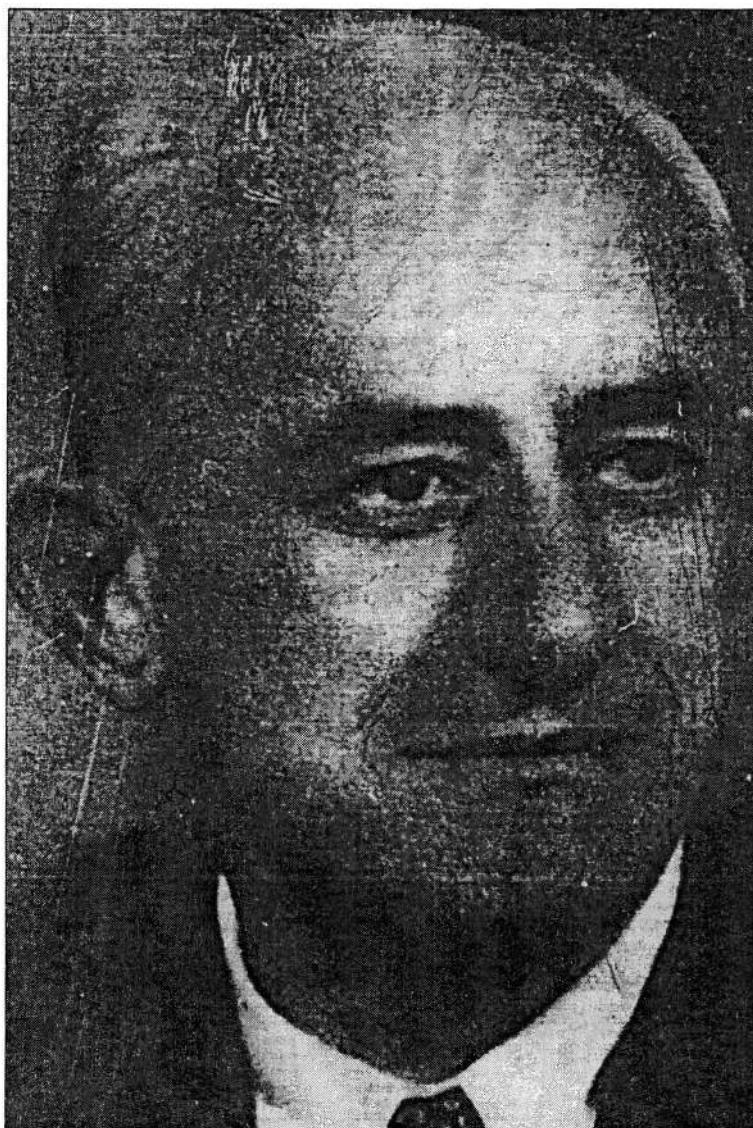
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Блажевић Стјепан, Беловар, Беловар, 1985.
2. Др Јован Илић, СРБИ У ХРВАТСКОЈ – насељавање, број и територијални развој. Књига 3. Етнички простор Срба. Београд 1993.

3. На основу разговора са Богавац Владом из Горњих Средица. Разговор вођен у Бјеловару 13.8.1987.
4. На основу разговора са сестром Данициом Радовановић у Старим Плавницама 28.2.1985.
5. Милош Бјеловитић, СТАРЕ ПЛАВНИЦЕ – географска студија села поред Бјеловара. Бања Лука 1999.
6. На основу разговора са Милевом Куштрић, рођеном Бунаревић, уданој и у Старим Плавницама. Разговор вођен 11.8.1987.
7. На основу разговора са Милосавом Бјеловитић, рођеном Грозданић из Горњих Плавница. Разговор вођен 1981. године у Београду.
8. Милош Бјеловитић, РАТ КАО ПРИМАРАН ЧИНИЛАЦ У РАЗМЈЕШТАЈУ СТАНОВНИШТВА НА ПРИМЕРУ СРПСКОГ НАРОДА БЈЕЛОVARСКЕ РЕГИЈЕ У ХРВАТСКОЈ. Гласник Српског географског друштва LXXIII, бр. 2, Београд 1993.

ОКРУГЛИ СТО

ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА
АКАДЕМИКА МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА
(1902-2002)



ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

Ђуро Марић

СТОГОДИШЊИЦА РОЂЕЊА АКАДЕМИКА
др МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА

Осмог новембра 2002. године навршило се сто година од рођења српског истакнутог етнолога и географа професора др Миленка С. Филиповића. Као велики борац за научну истину и неуморни научноистраживачки радник, професор др Миленко С. Филиповић је оставио изузетно вриједан научни опус настао на најбољим традицијама Цвијићеве антропогеографске школе. Бројни његови радови стално и незаобилазно се цитирају, посебно они етнолошког карактера јер, како је и сам говорио, био је прије свега етнолог а мање географ. Да би смо достојно и трајно обиљежили ту годишњицу, на иницијативу проф. др Милоша Ђеловића који је био блиски сарадник и асистент професора Миленка С. Филиповића, Географско друштво Републике Српске је организовало радни скуп под насловом "Округли сто поводом стогодишњице рођења професора Миленка С. Филиповића" чије ћемо материјале објавити у овом броју нашег часописа. У оквиру овог дијела часописа објављујемо и рад професора Миленка С. Филиповића под насловом: СРБ У РУСИЈИ, писан давне 1947. године, а кога је за штампу приредио проф. др Милош Ђеловитић. Скуп је одржан 8. новембра 2002. године, на дан рођења академика др Миленка С. Филиповића на Природно-математичком факултету у Бањој Луци, а отворио га је предсједник друштва доц. др Чедомир Црногорац.

Своја саопштења су поднијели Душан Дрљача ("Радови Миленка С. Филиповића и Србима у расејању") и Раде Ракита ("Миленко С. Филиповић и његов рад на проучавању материјалне и духовне културе код Срба и одабирањи и упућивању младог кадра у научни рад"). Са посебним надахнућем о својим сјећањима на рад и сарадњу са некадашњим својим професором говорио је др Милош Мишковић, а о улози Миленка С. Филиповића у музеологији говорио је др Живко Секулић. Из здравствених разлога овом склопу није могао присуствовати и професор Милош Ђеловитић, иначе велики поштовалац и заљубљеник у дјело и рад свог некадашњег проефсора, али је доставио два своја припремљена саопштења ("Географско дјело Миленка С. Филиповића" и "Животни пут Миленка С. Филиповића").

Скуп је завршен у пријатној атмосferи пуној разговора и сјећања на живот и дјело академика Миленка С. Филиповића.

BIRTH CENTENARY OF ACADEMICIAN
Sc.D. MILENKO S. FILIPOVIC

On November 8, 2002 have passed one hundred years since the birth of eminent Serbian ethnologist and geographer Sc. D. Milenko S. Filipovic. As a great fighter for scientific truth and unwearied research worker, Sc. D. Milenko S. Filipovic had left enormously valuable scientific works developed on the best traditions of Cvijic's anthropogeography school. Many of his works have been constantly and unavoidably quoted, especially those of ethnic character, as he himself was saying that he first of all had been ethnologist and then geographer. In order to worthy and continually denote this anniversary, on the initiative of Sc.D. Milos Bjelovitic who was close co-operator and assistant of professor Milenko S. Filipovic, Geographic Society of the Republic of Srpska organized working meeting with the title "**Round table in honour of birth centenary of professor Milenko S. Filipovic**" whose materials will be published in this copy of our magazine. Within this part of the magazine, we will publish the work "SERBS IN RUSSIA" by professor Milenko S. Filipovic, written in 1947, which was prepared for printing by Sc. D. Milos Bjelovitic. The meeting took place on November 8, 2002, the date of birth of academician Sc. D. Milenko S. Filipovic, at the Faculty of Sciences in Banjaluka and was opened by the president of the Society Sc. D. Cedomir Crnogorac.

The reports were made by Dusan Drljaca ("The Works of Milenko S. Filipovic about Serbs abroad") and Rade Rakita ("Milenko S. Filipovic and his work on researching the material and spiritual culture at Serbs and selection and instruction of young personal to scientific work"). Sc. D. Milos Miskovic was speaking with great inspiration about his memories of the work and cooperation with his former professor, and ph.D. Zivko Sekulic about professor's role in museology. Although he is a great admirer of his former professor's work, Sc. D. Milos Bjelovitic could not be present at this meeting because of his bad health but he provided his two prepared reports ("Geographic work of Milenko S. Filipovic" and "Life of Milenko S. Filipovic").

The meeting was brought to an end in a pleasant atmosphere full of talks and memories on life and work of academician Sc.D. Milenko S. Filipovic.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

Милош Ђеловитић

ЖИВОТНИ ПУТ МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА

Породица Филиповић као и велик број српског становништва води поријекло из Херцеговине или Црне Горе. Према предању предак Филиповића је поријеклом из Оногашта-Никшића у Старој Херцеговини, који се на граници 18. и 19. в. доселио у Сарајево. Његов син Филип Јовановић, отвара прву цамцијску-стакларску радњу у Сарајеву. Трећи Филипов син сретен се запошљава на жељезници и зато се сели у Подлугове. По оцу добива ново презиме Филиповић, које постаје стално од првог аустријског пописа становништва 1879. године. Као жељезничарски службеник Сретен је често мјењао мјесто боравка. Кад је био привремено на служби у Босанском Броду рађа му се 8. новембра 1902. године прворођени син Миленко, који касније добива још шестero браће и сестара. Породица се ускоро враћа у Подлугове где Миленко проводи дјечје дане до поласка у основну школу, коју полази у оближњем граду Високом. Први свјетски рат га затиче као ученика гимназије у Тузли. Бројна породица Филиповића тешко да може школовати седмеро ћака, па зато Миленко као гимназијалац даје инструкције слабим ученицима и тако помаже школовање млађег брата. Затим њих двојица помажу школовање сестара и млађе браће. Миленко као гимназијалац и студента у Београду као и још неколико даровитих ћака материјално помаже тузлански индустријалац Данило Пантић. Миленко Филиповић је читавог живота остао у добним односима са породицом Пантић, дубоко осјетивши шта значи потпора и помоћ кад је потребна. Зао је Миленко читавог свог живота, у складу са својим могућностима несебично пружао помоћ онима коима је то било нужно. Исто тако, готово читавог живота је помагао по једног студента, обично родом из Босне. Тако га је и смрт затекла 22. априла 1969. године у Београду, док је чекао да дође на ручак Петар са Мајевице, студент у Београду.

Завршивши гимназију у Тузли, Миленко С. Филиповић одлази у Београд где на Филозофском факултету уписује студије географије, етнологије и националне историје. Тада долази до изражaja његова огромна радна енергија и интелектуални капацитет тако да завршава студије за три и по године и објављује прве радове са свега 22 године живота. Студент Филиповић је имао срећу и част да буде ученик таквих научних великана као што су то били Јован Цвијић, географ и етнолоз Веселин Чајкановић, Тихомир Ђорђевић и Јован Ердељановић. Врстан студент врсних учитеља постао је врстан научни рдник и такав остало до kraja живота.

Послије дипломирања почетком 1925. године постављен је за супленту у сарајевској гимназији, а затим за професора у Велесу, у Македонији. Поред наставничке дужности неуморно ради на докторској дисертацији: "Височка нахија", која је одбрањен и штампана већ 1928. године, кад је њен аутор имао само 26 година! У данашњим условима живота тешко је схватљива израда дисертације за само 3 године! То се могло урадити само на тмезу огромне радне енергије, систематског коришћења радног времена и великог интелектуалног капацитета. Професор Миленко С. Филиповић постаје познато научно име и већ 1930. године изабран је за доцента на Филозофском факултету у Скопљу, где је 1937. године изабран за ванредног професора. Настављајући обиман и свестран теренски рад на просторима Македоније и Босне и објављујући бројне радове изабран је за члана Научног друштва у Скопљу.

Огроман је рад професора Филиповића на организовању своје струке - етнологије. Тако је 1939. године био једн од иницијатора и оснивача Етнолошког друштва Југославије. Већ наредне године покреће и уређује часопис "Етнологија", чије излажење прекида рат 1941. године.

Њемачко бомбардовање Скопља 6. априла 1941. године руши кућу у којој је становала обитељ Филиповић, а Миленко оставља породицу и јавља се на војни рспоред у Тузлу, где више није било његове јединице. Склања се у Сарајеву код породице Бесаревић, која је у тешкој ситуацији као позната српска породица. Некако успјева да се пребаци у Београд, где су он и супруга му учитељица пензионисани од окупаторских власти.

За вријеме окупације марљиво ради на двјема студијама: "Несродничка и предвојена задруга" и "Студија о крсној слави", које објављује одмах по Ослобођењу. Почетком 1945. године постављен је за кустоса Етнографског музеја у Београду, а за научног сарадника у Етнографском институту Српске академије наука постављен је 1955. године. Као стипендиста Рокфелерове задужбине проводи школску 1952/53 годину на Харвардском универзитету у САД. Ту је слушао, али и држао предавања. За вријеме љетних ферија путује Америком од обале Атлантика до обала Пацифика скупљајући грађу за студију о Србима у Америци. На универзитету у Харварду изабран је за научног сарадника.

По повратку у земљу, према позиву са сарајевског универзитета 1955. године Миленко С. Филиповић је изабран за редовног професора за предмете антропогеографија и етнологија, на Филозофском факултету у Сарајеву. И овдје долази до пуног изражаваја огромни радни, научни стручни потенцијал професора Филиповића. Постаје главни уредник првог научног часописа из географије у Босни и Херцеговини "Географског прегледа" ког уређује до свог пензионисања. На Одсјеку за географију одмах запажа и одгаја низ врсних студената, касније професора универзитета (Др Милош Мишковић, др Наталија Мастило и др Раде Ракита). Аутор овог рда је изабран за асистента професора Филиповића послије излагања на семинару у Мостару (1956). Био је ментор моје докторске дисертације и неколико доктораната широм Југославије. Од 1959. године до 1964. био је директор Балканолошког института Академије наука БиХ, чији је члан од оснивања.

Здравље га напушта и од 1964. године живи у Београду где га затиче смрт 22.04.1969. године. Прије поласка имао је част да у граду Високом прими Априлску награду за свој научни рад и да једна улица добије његово име.

Наши покушаји у Републици Српској у том смислу до сада нису дали никаквог резултата.

Ово је кратка скица животног пута великог, разноврсног научног радника, изванредног организатора научних скупова, одличног професора и правог и бескомпромисног борца за научну истину, који је оставио дубок траг у домену антропогеографије, а још више у етнолошкој науци!

ЛИТЕРАТУРА

Радмила Фабијанић, Академик Миленко С. Филиповић, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Нова серија, свеска 45. Сарајево 1990. стр. 165-168.

Милош Ђеловитић

ГЕОГРАФСКО ДЈЕЛО МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА

Живот ми пружа велику част и угодну обавезу да могу говорити о географском дјелу професора Миленка С. Филиповића поводом стоте годишњице његовог рођења.

Одјавно је позната чињеница да велики људи, у нашем случају научни радник, носе печат времена у ком су живјели и дјеловали. Њихова величина се мјери поред осталог и по њиховом ходу у или чак испред времена у ком су дјеловали. Без сагледавања карактеристика времена у ком су велики људи живјели, у каквој школи су се школовали, ко су им били учитељи, са каквим су се животним препрекама морали борити да би могли урадити оно што су постигли. Дакле без сагледавања цјелокупне личности великог научног радника није могуће донијети исправне судове о његову дјелу. У нашем случају то је покушај сагледавања географског дјела Миленка С. Филиповића. Из претходног осврта на животни пут професора Филиповића може се видјети да је одрастао у веома бројној породици, да се морао добрим дијелом сам старати о свом школовању и пробијати се кроз животне тешкоће. Од малих ногу је много, упорно и систематски радио и зато постизао запажене резултате.

Студирао је у Београду код врхунских научника тог времена - антропо-географију код Јована Цвијића, а етнологију код Тихомира Р. Ђорђевића и Јована Ердељановића.

Географско дјело Миленка С. Филиповића спада у оквире антропогеографије, данашње друштвене географије. Без идеја и дјела славног Јована Цвијића, творца српске антропогеографске школе није могуће схватити географско дјело професора Миленка С. Филиповића.

Према нашем мишљењу за комплексно сагледавање и оцјену географског дјела Миленка С. Филиповића била би потребна докторска дисертација са годинама студијског проучавања. Стога овај прилог носи само прегледни карактер у складу са намјеном скupa округлог стола.

Чини нам се да је за покушај сагледавања географског дјела професора Филиповића веома погодан његов уводни чланак: "Цвијићева антропогеографска школа" објављен у првом броју "Географског прегледа" (Сарајево 1957). У овом раду аутор са временске дистанце од пола вијека говори о једном од својих учитеља, истичући да је Јован Цвијић прије свега физички географ, геоморфолог, који је међутим снагом свог ума и потребама времена ушао у познавање антропогеографије и већ првих година свог наставничког позива поставио темеље што је доцније названо "Цвијићева антропогеографска школа".

Професор Филиповић је био један од врсних ученика Јована Цвијића и овдје га третирамо само по његовим антропогеографским радовима од родне Босне и Високог до Велеса у Македонији преко Србије до Словеније. Професор Филипови вјерно слиједи Цвијићева упутства за истраживање насеља и становништва, али у својим истраживањима иде у ширину и у дубину откривајући и оно што други не виде и не осјећају. Зато је велик проблем свих оних који се бве или буду бавили радовима професора Филиповића да сагледају оригиналност његових запажања, комплексност приступа арзних данашњих научних дисциплина, које су у доба истраживања биле у оквирима антропогеографских проматрања. У једном истом раду професор Филиповић се служи различитим меодама истраживања и закључивања и проматра истраживани простор или појаву у свој њеној цјеловитости и просторном и временском мијењању. Истовремено он је објективни, али и оштри судија о истраживачима прије њега, кад су они гријешили или нису имали потребна сазнања. Тако у наведеном чланку критикује свог учитеља Цвијића о културним појасевима на Балкану (1902 и коначно 1922) у студији "Балканско полуострво" који су у своје време били ново и оригинално, али до данас је сачувало много од своје вредности, ма да се неки закључци не могу одржати (16-17). Филиповић највише критикује патријархални појас цивилизације тврдећи да он није никакав спецификум већ зкаонитост развоја руралних цивилизација (17). И даље, "Психичке особине Цвијићeve су најрањији учење у поређењу о осталим његовим резултатима доживеће највеће измене (стр. 23. ЦАШ). Цвијићева проматрања не губе нити од своје вриједности и биће задugo извор драгоценјих вриједности обавештења о етничким групама Балканског полуострва и одличан преглед регионалне географије и етнологије у исто време (стр. 23ЦАШ). Филиповић критикује Цвијићев "Динарски тип" људи на широким пространствима Балкана. "Идеализовањем динарског типа он је сам падао у етноцентризам, који је иначе баш у тим разматрањима осуђивао код других група (БП 251)

Свом великим учитељу Јовану Цвијићу, професор Филипови се најбоље одужио "Цвијићева амтропогеографска школа" истичући да је то прва и јединствена школа, која је систематски испитивала насеља и порекло становништва дајући тако огроман удео култури наших народа".

У наведеном раду професор Филипови истиче потребу оснивања центара за истраживање насеља и становништва са предлогом да би требало поновно ићи у већ проучене крајеве и утврдити промене и на основи тих резултата и поређење изводити закључке о друштвеном развоју. Тек тада ће се увидети права предност едиције "Насеља" (стр. 14 ЦАШ).

Едиција "Насеља и порекло становништва" има структуру која омогућава дубљи увид у концепт Цвијићeve антропогеографске школе. Радови обично имају општи и посебни дио. у општем дијелу се третира проблематика краја, предјела, име, географски положај, рељеф, клима, воде, земљиште, оснивање насеља, типови села, куће и друге зграде, гробља, становништво, предања, миграције становништва, а понекад и психичке карактеристике становништва. Посебни дио радова, обично главни дио студија сдржи обраду сваког насеља са главним тежиштем на поријеклу и миграцијама становништва, посебно на њиховим сложеним пољедицама. Ова општа схема радова много је помогла истраживачима, али је она била и кочница за излазак у слободнију интер-

претацију аутора. То међутим ије сметало истраживачима са више дубљег осјећања за истраживање да улазе слободније у истраживања и закључивања. Професор Филиповић иде међу такве научне раднике који није превише робовао ниједној схеми у истраживању, него је сам одређивао начин истраживања и закључивања непрестано провјервајући већ стечена сазнања. Због тога је значајан висок степен оригиналности у већини радова професора.

У едицији "Насеља и порекло становништва" СКА у Београду штампана су ова Филиповићева дјела: Височка нахија (1928), Богошћа и биоча (1930), Гласинац (1950), Рама у Босни (1955) и таково (1959).

Само ових пет студија професора Филиповића има преко 1300 страна штампаног текста, док његови опуси садржи неколико пута више.

Сличног су карактера радови објављени у Ђелима Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине чијије професор био дугогодишњи члан. То су радови: Хас под Паштриком (1958, Сарајево), Попово у Херцеговини у коауторству са Љ. Мићевићем (Сарајево 1959), Мајевица. С обзиром на етничку прошлост мајевичких Срба (Сарајево 1969) и Српска насеља у Белој крајини (Сарајево), АУБИХ, 1969). Дакле опет четири обимне студије антропогеографског карактера са географским распоном од Косова до Словеније. У оквиру издавачке дјелатности Географског друштва БиХ књигом: Модрича некад и сад Сарајево 1959) покренута је едиција ГД БиХ Посебна издања.

Набројали смо десетак књига професора Филиповића које имају углавном антропогеографски карактер и указују на широко интересовање и сталан, систематски рад на свим просторима на којима се дуже задржавао.

Ипак, како то и сам професор Филиповић истиче, он је био прије свега етнолог а мањим дијелом географ. Прецизније био је антропогеограф који је урадио веома много на истраживању Босне и Херцеговине, Македоније, Србије, Хрватске и Словеније.

Поред десетак објављених географских студија професор Филиповић је објавио неколико стотина мањих радова по обimu, али често не мањих по вриједности и значењу. То су прилози, реферати, чланци осврти, критике и слични радови који упућују читаоца у занимљиве и често веома ријетко уочене појаве и процесе.

Дајемо преглед чланака, рефераа и крупнијих прилога, који су по нашем мишљењу претежно антропогеографског карактера или барем са оваквим знатним удејлом.

Први такав рад је "Високо", чланак од 18 страна објављен у Гласнику Српског географског друштва (Београд 1924), кад је Филиповић био студент III или IV години студија! Тако се најављују велики научни радници!

"Привреда, саобраћај и насеља у Височкој нахији" је већи рад објављен у Посебним издањима СГД (Београд, 1929).

Слиједе три прилога ранга чланака: Боровица (Београд 1930), Прозор (ГСГД Београд 1932) и "Положај и територијални развитак Велеса" (ГСГД Београд 1934 и 1935).

Крупнији су радови: "Дебарски Дримкол (Скопље 1939) и "Галипольски Срби (Београд 1946), а краћи, али и веома интересантан је прилог професора Филиповића: "О варошицама у селима" објављен у ГСГД (Београд, 1949). "Цинцири у Босни" крупнији рад објављен у САН, Београд 1951. Крупнији рад је и "Рама". Проматрања о привреди, саобраћају и насељима" објављено у

Посебним издањима СГД (Београд 1951). "Озрењаци или Маглајци" - Етнолошки приказ објављен је у ГЗМ (Сарајево 1952). Крупнији рад представља прилог "Село у Србији крајем 18. и почетком 19. века" објављено у оквиру дјела "Географски лик Србије у доба првог устанка. Посебна издања СКД (Београд 1953). Веома је интересантан прилог "Пријатељство на основи размена добара и услуга" као и Кров "руска треска" у Босни објављени у Географском гласнику (Сарајево 1961). Сличан је и прилог "Последњи дани кућне здроге у Босни" објављен у часопису Социјалогија (Београд 1961). Пажњу заслужује и прилог "Утицај географске средине на наше народне ношње", Етнолошки преглед (Београд 1962) као и краћи прилог "Значење придева "десни" и "леви" у нашим хидронимима", објављен у Географском прегледу (Сарајево 1962). Велика разноврсност интересовања професора Филиповића види се и у чланку "Порекло, старост и распрострањење топонима и антропонима "Штрпци", који је објављен у Географском прегледу (Сарајево 1965). Краћи је прилог "Српска насеља у Белој Крајини у Словенији", објављен у часопису "Земља и људи" (Београд 1968). Постхумни прилог професора Филиповића "Померања привредно-саобраћајних средишта на доњем току Неретве" објављен је у Географском прегледу (Сарајево 1969).

Значајни су прилози професора Филиповића чак у три Југословенске енциклопедије. Из његових одредница у енциклопедијским издањима се може сагледати прецизност, дубина и јасно одређена суштина појма који се обрађује. Опет наводимо само одреднице које имају географски-антропогеографски карактер. "Cincari" (Aromuni), "Cigani" i "Bratstvo" објављени у Enciklopediji Jugoslavije, II (Zagreb 1956), "Ere" (Here) објављено у Enciklopediji Jugoslavije, III (Zagreb 1958). "Jeremić Risto" објављено у Enciklopediji Jugoslavije, IV (Zagreb 1959). "Krsna slava (slava, služba, krsno ime eto.)" "Kiseljak 1", "Kiseljak 2", "Knežina", "Korjeniči", "Kraljeva Sutjeska (Sutjeska)", "Krašovani (Karašani, Karašavci, Karaševci)", "Kušlat", "Lastva (Gornja i Donja)", "Lepenica 2", "Lomnica (Lovnica)" i "Ljubomir" објављени су у Enciklopediji Jugoslavije, V, (Zagreb 1962). "Modriča i "Moštanica" su објављене у EJ, VI, (Zagreb 1965). Odrednice "Raci", "Rod", i Smiljanić dr Manojlo" су објављене у EJ, VII (Zagreb 1968). Posthumno је објављена одредница "Kućna zadruga" у EJ, VIII, (Zagreb 1971).

Професор Филиповић је био примјер правог научног радника, који је читав свој живот посветио научно-истраживачком раду и увијек водио рачуна да му ниједан дан не прође, а да није нешто урадио у својим забиљешкама са бројних теренских истраживања, интервјуја са бројним обичним, али и угледним људима, да не прочита нешто из своје велике и богате стручне библиотеке.

Професор Филиповић је био бескомпромисан борац за своје научне погледе, али је знао и да одступи у случају одговарајућих противаргумента. Зато је и разумљиво да је имао доста научних радника са другачијим мишљењима о бројним научним проблемима.

Професор Филиповић је био човјек огромне радне и интелектуалне енергије зато није никакво чудо што је од младости кренуо путем научног рада и истраживања и остао досљедан на том путу до kraja свог живота.

Изузетна енергија професора Филиповића је дошла до пуног изражaja у давању иницијатива за покретање нових научних часописа, Посебних издања, Билтена и другог као стручних састанака, симпозијума, семинара, конгреса и

сличних манифестација. Но није професор Филиповић само давао иницијативе за нове манифестације у стручном и научном раду, него је увјек био центар таквих манифестација. Сам је често држао више реферата, саопштења или упут-става како да се ради у одређеној ситуацији. Ја сам га и упознао на семинару Географског друштва БиХ 1956. године у Mostaru. Активно је учествовао на неколико географских семинара широм Босне и Херцеговине, редовито или са рефератом или саопштењима о суштини простора којима смо се кретали или о непознатим детаљима, које је само он знао.

За јавни, друштвени рад многи људи незаслужено су примали висока признања, док други, међу које иде и професор Филиповић таква, најчешће формална признања не добивају. Но зато постоје друга, стварна признања друштвеног карактера, а то су у науци признања највишег ранга - звања академика. Професор Филиповић је још као млад човјек постао члан Научног друштва у Скопљу, а у зрелим годинама и редовни, веома угледни члан Академије наука СР Босне и Херцеговине у Сарајеву. По својим радовима и научном угледу у земљи и свијету могао је да буде члан многих Академија!

Као и многи часни интелектуалци – научни радници, више пута и дуже вријеме је био политички неподобна личност. Једном му је и пасош одузет, али и убрзо враћен под притиском шире јавности.

Нажалост, ни у Републици Српској нисмо успјели да иједан град добије улицу са именом Миленка С. Филиповића, упркос поновљених захтјева у пет градова за које је везано његово дјеловање. Тако српски народ и даље наставља давно започети ход брзог зборављања веома заслужних људи свога народа!

Сваки је човјек, а посебно научни радник вишеструки дужник свог временски кратког постојања. Тада се дуг огледа прво према родитељима, друго према родном крају у ком смо угледали свјетлост живота, треће према народу коме припадамо и четврто према времену у ком смо живјели. Професор Миленко С. Филиповић је све ове дугове испунио у потпуности. Зато се ми, његови сарадници, а још више његови ученици истојимо одужити професору Филиповићу. То смо урадили оснивањем Фонда са његовим именом за награђивање најбољих студената и млађих научних радника на Одсјеку за географију Природноматематичког факултета у Бањалуци. И одржавање Округлог стола поводом стогодишњице рођења професора Миленко С. Филиповића је један вид враћања нашег дуга. Професор Миленко С. Филиповић је својим радом много задужио свој српски народ као и географску науку, а још више етнолошку науку и неке друге науке.

ЛИТЕРАТУРА

- М. Бјеловитић: "Ин меморијам академику професору др Миленку С. Филиповићу". Билтен Географског друштва БиХ, II, бр. 2. Сарајево 1969.
- П. Влаховић: Миленко С. Филиповић и југословенска етнологија, Гласник СГД, св. 2. Београд 1969.
- Н. Hadžidedić: "In memoriam prof. dr Milenko S. Filipović. Geografski pregled XIII, Sarajevo 1970.

- Р. Фабијанић: "Академик Миленко С. Филиповић, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву. Етнологија. Нова серија св. 45. Сарајево, 1990.
- Р. Фабијанић: "Библиографија радова др Миленка С. Филиповића. Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву. Етнологија. Нова серија 45. Сарајево, 1990.
- Б. Петровић: "Миленко С. Филиповић - ЧОВЕК МЕЂУ ЉУДИМА. Српска књижевна задруга Београд 1991.
- М. Глушчевић, М. Бјеловитић, Н. Хаџидедић, Ј. Трифуноски: "Живот и рад проф. др Миленка С. Филиповића" - Поводом 60. годишњице живота. Географски преглед, ВИ, Сарајево 1962.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

Душан Дрљача*

РАДОВИ МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА
О СРБИМА У РАСИЈАЊУ .

Као основа за овај прилог послужили су мањи прилози о Србима у Италији, везама између Крашована и Босне, али и обимније студије о Галипольским Србима, српским насељима у Белој Крајини, Србима у Русији – из којих се види стално ауторово занимање за етничке процесе у посебним околностима, и међуетничке везе.

Присталица еволуцијонизма у етнолошким наукама и истраживач привржен делима пољског научника Броњислава Малиновског, настањеног у Лондону, код кога је др М.С. Филиповић желио да се у међуратном времену усавршава и због које оријентације је послије Другог светског рата био критикован, а касније проглашаван припадником културно-историјског правца, па затим електричаром.

А био је, уствари, врхунски интердисциплинарни стучњак - балканолог "од главе до пете" и у проблематици које се латио настојао (и успијевао) да докучи и ону другу, мање обасјану, страну медаље. Стекао је изврсно образовање, био је ерудита, вриједан и често беспоштедан теренски радник, изузетно плодан писац. За предан теренски рад примјер је антропогеографска монографија Горње Пчиње, коју је са сарадницим Персидом Томић написао боравећи на терену само шест и по дана и то углавном међу Пчињанима колонизованим у Каравукову, у Банату. За научничку акрибију најбољи примјер је година 1958. када је, у напону стваралачке снаге, објавио чак 29 радова. У читавом низу Филиповићевих радова, насловљених као "чланци о поријеклу", налазимо све саме студије - почев од оне у Цинцарима у Босни, преко оријенталне компоненте у народној култури Јужних Словена, све до неких елемената византијског поријекла код Балканских Словена.

Радећи пред Други светски рат у Македонији, професор Филиповић је забиљежио у селу Модричу, у Дебарском Дримколу, веома расирено предање о исељавању у Босну и Италију (**Срби Голобрђани у Италији**).

Везан за Модричу у Босни, не налази потврду за такву везу, али уз сву опрезност и строге научне критерије, позивајући се на радове М. Решетара, утврђује да је у XV вијеку било исељавања Срба из дебарске области у јужну Италију и да су они тамо стизали са арбанашким Тоскама. Исељавања је

*Проф. др Душан Дрљача – Етнографски институт, САНУ, Београд.

могло бити и касније, чиме би се објаснила традиција слања прилога цркви у дебарском Модричу из јужне Италије, све до првих деценија XX столећа.

Крашовани или Каравајци у Румунији. У погледу ове групе, као дијела јужнословенске дијаспоре, М.С. Филиповић даје свој прилог познавању веза између Крашована и Босне, посебно Крешева. Овде ћу навести два навода из рада професора Филиповића: "Њихов икавски говор и нека предања о пореклу из Босне узимани су чак за доказ о њихову пореклу из Босне; новија испитивања упућују да су Крашовани пореклом из Србије. Међутим, нема сумње да су Крашовани имали веза са Босном, посредних и непосредних. Посредно на тај начин што су им, пошто су у 17. веку прешли у католичанство, дugo времена свештеници били босански фрањевци, који су за време турске владавине обављали свештеничке дужности код католика у Турској и далеко изван Босне, па неко време чак и у Влашкој" (c.121)

Темељећи своја разматрања на подацима из матичних књига вјенчаних у Крешеву почетком XIX вијека, М.С. Филиповић је навео:

"Да се ради баш о Крашованима а не о некој другој групи, закључујем по томе што су они у ствари једина знатнија група јужнословенских католика у Банату (нешто мало има их у Рекашу код Темишвара) и што се баве рударством, као и становници Крешева у то време (c.122)

Срби у Турској (Караџа и Бајрамич). Срби су у област Дарданела, на корену Галипoљског полуострва, насиљно пресељени најкасније крајем XVIII вијека, поријеклом су из околине Јагодине. Првобитно су били насељени у селу Учдере, одакле су половином XVIII столећа морали да избегну због зулума. Срби насељени у Каракићу су се погрчili, а код оних у Бајрамичу, где је било и Бугара и Грка, започeo је најприје процес посрблјавања и једних и других. То је било могуће због релативне изолованости Бајрамича од бугарских и грчких села. Међутим, почетком XX вијека утицај грчке школе и цркве постао је нарочито снажан на тадашње треће поколење Срба у Бајрамичу. Погрчавање су поспјешивале и женидбене везе. Послиje балканских ратова, почела је њихова одисеја, која се завршила досељавањем 73 породице Галипoљских Срба у Пехчево у Македонији, где су се потпуно изгубили као етничка група.

На овом мјесту неопходно је присјетити се важности етнолингвистичких испитивања. Јер, однос етнолога према питањима језика и говора проучаване етничке заједнице може, у суштини, бити двојак: 1) да попут М.С. Филиповића, у књизи Галипoљски Срби, и неких других истраживача помно биљеже и анализирају говорни облици и фолклорна грађа, користећи при том сву расположиву лингвистичку литературу, у настојању да се и кроз ту компоненту нарочног живота открије или назре дио етничких процеса, свјестан да његово лингвистичко ангажовање има много мањкавости, или 2) да поклони пуну вјеру резултатима претходних језичких испитивања односно да сачека да се таква проучавања предузму ако дотад нису вршена, не упуштајући се у анализе које говорно благо нуди етнологу и пропуштајући тако могућност да укаже на неке од процеса који се чине очигледним. Разумије се да је ово друго кудикамо безједиње, асекурантско становиште.

Несумњива филолошка обдареност и испитивачка способност професора Филиповића донијеле су прецизне резултате. Из њих сазнајемо да су галипoљски Срби сачували већином српску терминологију у привређивњу, посебно у земљорадњи. Међутим, у њиховој исхрани најмање је стапинског, јер су попримили многе одлике богате медитеранске исхране, условљене изузетним

климатским погодностима. У народној архитектури, називи споредних зграда била су већином српски. Традиционалну ношњу су били изобичајили, а она коју су запамтили била је слична грчкој.

Чак до половине XIX вијека, сачували су неке елементе задружног начина живота. Презимена галипольских Срба била су преобликована и на турски и на грчки начин, а што се тиче личних имена била су многобројна грчка имена, како мушка тако и женска. Многи су се тако и погрчили јер у близини Дарданела није било српске православне цркве. Галипольски Срби су, вјероватно под притиском, напустили славу или службу и прихватили опште у Грка прослављање имендана. Код галипольских Срба „чисто“ српским сматрају се називи свадбара и свадбарских часника: јунак и невеста, кум, девер, старојко. У посмртним обичајима карактеристично је било "запевање".

Српска насеља у Белој крајини (у Словенији). Пошто је навео да је др Нико Жупанић године 1912. објавио у Београду студију о Жумберчанима и Мариндолцима и да није доспио да уради монографију о Србима у Словенији, М. С. Филиповић је томе послу приступио пола вијека касније. Између 1966. и 1968. провео је међу њима укупно 15 дана. "Интерес наше науке је првенствено у томе да се сазна како је настала, каквог је порекла та мала група, које су њене особине и како је успела да се одржи до данас" (с.147). Свој истраживачки приступ професор Филиповић формулисао је овако: "Да би се добро упознала нека сасвим мала етничка група, тј. њен начин живота и поглед на свет, потребно је провести у њој бар годину дана и непосредно про-матрати њене установе, односе међу људима, начине живота, обичаје, веровања". Слично је написао и деценију раније као руководилац проучавања банатских Хера, опредјељујући се за најмање два истраживачка захвата - у пролеће и у јесен.

Филиповићева истраживачка претпоставка била је да ће мала заједница белокрањских Срба (400-500 душа) нестати као група за коју десетину година (с.148). Као и знатно раније за галипольске Србе, а затим и банатске Хере и у испитивању Срба у Белој крајини прикупља и ослања се на властити, богат, лингвистички материјал, и фолклористички чак 11 страна штампаног текста, напомињући да му у обради народног говора неоцењиву помоћ пружа будући академик др Павле Ивић.

У Предговор и Завршна разматрања, студија М.С. Филиповића садржи поглавља о Насељавању Срба и Преглед српских насеља у Белој крајини (Бојанци, Мариндол, Милић-Село и Пауновићи у општини Чрномељ). Свако од ових села професор посебно испитује: од начина настанка (крчевине), облика насеља ("на окупу" - тј. збијено, затим дјелимично збијено, а дјелимично с разређеним кућама), до назива парцела у атару. Пошто је изложио све елементе Народног живота - од привређивања, посебно се задржао на опису куће и ношње, социјалног живота и обичаја - не пропушта да нагласи да "народна" ношња није нарочито поуздан етнографски елемент за закључивање о етничком поријеклу.

У Завршним разматрањима, М.С. Филиповић износи најприје своје ставове о поријеклу ове српске оазе која, по њему, "представља само један дио насељавања тзв. ускока у подручју Жумберка са којим су поменута села некада чинила једну целину" (с.232). У Жумберак, а затим и у Бојанце и Мариндол стигли су 1530, 1531. и 1538. године. Они су се поткрај XV вијека кратко задржали на етапној области (Срб, Унац, Гламоч), која је била хрватска и

чакавска прије пада под Турке. Ови мигранти, међу којима је било дosta посребљених Влаха, поријеклом су - пише професор Филиповић - несумњиво из даљих крајева о чemu свједочи обиље турцизама у њиховом говору, "мршава" предања о поријеклу из долине Цетине, Босне, Метохије (Пећ), Јужне Србије (Врање) - с.233.

Не пренебрегавајући сву множину онога што су бојаначко-мариндолски Срби у језику и народној култури попримили од сусједних Словенаца и Хрвата, М.С. Филиповић своју пажњу усмјерава на оне малобројније елементе који "недвосмислено говоре о правом пореклу тих Срба" (с.233). Тако је њихов народни говор "по својим битним обележјима источнохерцеговачки; он је доследно штокавски и у суштини ијекавски". "Нарочито је значајна - саопштава даље професор - појава гласа s' (...), јер је то карактеристичан глас источнохерцеговачког дијалекта. Влашких трагова је мало: презиме Вигњевић а од занимања крактеристично киризијање које су звали турмарење, баш као и средњовјековни Власи.

У градњи кућа, начину становања и покућству има елемената који у тој грани народне културе упућују на Херцеговину и старовлашке крајеве: полагање брвана "на сјек" и називање "улицом" прилаза кући. Томе се може додати и пријеклад на огњишту. Омиљено јело западнобалканских Срба задржало се и код бојаначко-мариндолских Срба као ритуално јело о Божићу - масло или цицвара.

Зубун, тканица, прегача, панцир, торба - у женској, и зубун, ћемер, "аљина" (и торба) - у мушкију иошњи "подсећају на те предмете и у данашњим иошњама западне и северозападне Босне" (с.234).

"И писани извори и предање говоре о томе како су бојаначко-мариндолски Срби живели у велиkim кућним задругама" - наглашава М.С. Филиповић (с.234).

Из обичајног живота, одржава се обичај бабина, развијено је узајамно кумство, а у посмртном ритуалу женско нарицање или јаукање за мртвим - бугарење. Велика свечана окупљања око цркава су зборови. Од поједностављених годишњих обичаја, бадњак у божићњем празновању зову пањ, а ту су затим: чесница, полазник (људски и животињски), печеница, божићња слама; веровање да у ноћи у Божићу говоре говеда (немушти језик) "Дан св. Саве (српског) празнован је, као и иначе код западних Срба, ради стоке" (с.235).

И фолклорна грађа коју је професор Филиповић забиљежио недвосмислено упуњује на области поријекла бојаначко-мариндолских Срба. То су неке од старијих загонетки, које зову дашкалице, уз посебно истицање у Бојанцима већ изобичајене пјесмице: "Пасе овце Тодора/Широм миром до мора..." чију је варијанту аутор нашао у рукопису монографије Милоша Слијепчевића о селу Самобору (у Гаџку, источна Херцеговина).

Своју студију која је по значају и обиму могла бити посебна књига, академик Филиповић је започео, као што је већ поменуто помињањем рада др Нике Жупанича о соматским особинама Мариндолаца. Као и сви велики ствараоци, М.С. Филиповић се на kraју враћа праизвору, цитирајући Жупаничев закључак да "крањски Срби показују већу сродност са Босанцима и Херцеговцима, него са Словенцима и Хрватима (у Хрватској) - с.236.

За већину каснијих аутора ово дјело професора Филиповића било је незабилазно, без обзира да ли су писали о Белој крајини (Б. Влаховић, 1975.; М. Дражумерич, 1988.; М. Терсеглав, 1989.) или о Жумберку крајем осамдесетих година прошлога столећа (А. Мурај, Б. Ђаковић, Д. Цвitan).

Податке и закључке М.С. Филиповића нису доводили у сумњу, већ би понешто додали о етнониму: "Власти" у Белој крајини, рангирани као Роми, којима се приписивао лоповлук; поунијаћени "Влаји", Пребјези и Ускоци у Жумберку, где се приликом пописа становништва 1948. године чак 1.180 људи изјаснило као Срби.

Срби у Русији. У питању је синтетски текст М. С. Филиповића из 1947. године, приличног обима, писан за објављивање на основи историјске литературе и изврсне ауторове етнолошке ерудиције, са 204 позива на изворе али нераспоређена у тексту, који је уз велико поштовање и огроман напор успио да за штампу у овом броју "Гласника" приреди професор Милош Ђеловитић. На овом мјесту поменућу сажето проблематику, коју рад М. Филиповића садржи, уз Увод, у своја четири поглавља.

I. Прве руско-српске везе и Јачање руско-српских веза у току 16. и 17. века, II. Прва пресељавања Срба у Русији и Исељавање Срба у Русију у првој половини 18. века, III. Оснивање Нове Србије и Славеносрбије у Украјини и IV. Последице сеоба Срба у Русију. Колико у СССР има и сада Срба; Шта су руском народу дали пресељени Срби?

У Уводу је ријеч о миграцијама уопште, Србима у дијаспори и значају пресељења за развој руско-српских односа.

У Првом поглављу, аутор пише о првим руско-српским везама, чији ослонац види у јединству вјере, затим помиње снажне културно-књижевне утицаје Срба на Русе; помоћ ослобођене Русије Србима; о владици Кипријану, Григорију Цамблаку и Пахомију Логотету у Русији. Јачање руско-српских веза у току 16. и 17. вијека види: у одласцима српских калуђера по помоћ у Русију, њиховој улози у каснијем пресељавању Срба у Малој Русији - Украјини; најзад, одлажење Срба на школовање у Русију (у другој половини 17. вијека).

У Другом дијелу дат је прво опис пресељавања Срба у Русију и наводе се имена Срба - црквених људи, световњака и војника најамника у Русији 16. и 17. вијека, затим се помињу бјегунци из турског или татарског ропства и од зулума, па Срби - сељаци, ратници, поморци и трговци у Русији, као и јачање политичких веза крајем 17. столећа. Милорадовићи и Владисављевићи, и српски граничарски официри у Русији. Само исељавање Срба у Русију подијељено је на неколико питања: двије сеобе од већег значаја, 1690. и 1739; осјећај несигурности међу пресељеним Србима у Угарској и њихови одласци у Русију; досељавање Срба у већем броју у јужну Русију од 1712. године; српска војничка насеља у Украјини, и Петар Текелија, фелдмаршал руске војске.

У трећем поглављу се разматра оснивање Нове Србије и Славеносрбије у Украјини и у томе разрађује: различит положај Срба граничара и српских сељака, нездовољство граничара из Потисја и Поморија, најприје у Банату а потом у Русији; живот Нове Србије у Задњепровљу, од 1751. и Славеносрбије од 1752. године и сметње које чине аустријске власти у накнадним доласцима чланова породице; неуспјели покушаји пресељавања

Црногораца и о Србима који у Русију долазе из разних крајева као "Црногорци"; о топонимима у Украјини војвођанске провенијенције и процесима претапања Срба; о негативним а дијелом и позитивним посљедицама одласка Срба из Угарске; и, најзад, о записима Герасима Зелића из 1782. и описима Саве Текелије из 1787. и 1811. године.

У четвртом, закључном одјељку, професор Филиповић помиње посљедице себа Срба у Русију и најприје наводи: мање себе Срба у Русију у другој половини 18. стόљећа и првој деценији 19. вијека; пресељавање Требежана у околину Одесе, извршено 1814. године, одласка печалбара и трговаца током 19. стόљећа, а касније студената и богослова, заробљеника и револуционара; истиче мали број Срба у тадашњем ССР - у и њихово претапање у Рује; најзад, наглашава шта су руском народу дали пресељени Срби; допринос унапређењу пољопривреде и војничке заслуге Срба, заслуге у развоју руске ратне и трговачке морнарице; Срби у руској дипломатској служби; прилози Срба на културно-просветном пољу и универзитетском образовању у Русији.

Објављивање овог Професоровог рада у "Гласнику" након 55 година поклапа се са 250. годишњицом оснивања Славеносрбије у Украјини.

Као стипендиста Рокфелерове задужбине, професор Миленко Филиповић је школске 1952/1953 боравио на Харвардском универзитету. Прикупљао је **грађу о Србима у Сједињеним Америчким Државама** и посјетио: Филаделфију, Итаку, Чикаго, Детроит, Сан Франциско, Милвоки, задржавши се најдуже у Питсбургу. Почетком 60-тих, на једној од пленарних сједница Етнографског института САНУ, др Филиповић је говорио о српским парохијама у САД, из недовршеног рукописа, који се касније, обима 136 страна нашао наводно у Српској књижевној задрузи у Београду. Даље путеве овог вриједног дела настојаћу да откријем.

* * *

Професора и академика Миленка Филиповића ближе сам упознао у пролеће 1955. када сам као војник боравио на кратком одсуству у Сарајеву. Предложио је да му будем асистент на Филозофском факултету у главном граду БиХ, али је остварење изостало јер кандидат није био идеолошки недвосмислено опредијељен. Као кустос Земаљског музеја консултовао сам се редовно са Професором око избора музеолошких тема за своје теренске радове о мутапчијама у Мркоњић Граду и калаџијама у Чипуљићу. "Дружили" смо се и 1956. за вријеме Конгреса фолклориста Југославије на Ивановим Коритима. Половином шездесетих година чешће сам Га посећивао у његовом београдском стану на Бановом брду као секретар ЕДЈ и уредник Билтена нашег Друштва. У име Етнографског института САНУ био сам ангажован на прегледу научне заоставиштине покојног Професора, а 1986. и као предлагач откупа његовог необјављеног рада о Србима у Русији. Из поштовања према Професоровом дјелу, свој предмет на ПМФ-у Бањалуци насловио сам као и Он своју докторску дисертацију: **Етничка прошлост...** коју је одбранио у 28. години живота.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

Радови Миленка С. Филиповића

Срби Голобрђани у Италији, Етнологија I, Скопље 1933, 129-134 Галипольски Срби, Београд 1946, 1-124

Срби у Русији, Београд 1947, 1-37 (рукопис)

Постанак и развитак групе банатских Хера, Банатске Хере, Нови Сад 1958

Lepenica kao regija, u: Lepenica/Priroda, Stanovništvo, Privreda 366-392 i zdravlje, Naučno društvo SR BiH, Posebna izd. knj. III, Sarajevo 1963, 13-25

Прилог познавању веза између Крашевана и Босне, Матица српска, Зборник за друштвене науке 42, Нови Сад, 1965, 121-124

Srpska naseqa u Beloj Krajini, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Radovi XXXV, 238

Радови других аутора

Бјеловитић, Милош Миленко С. Филиповић и географија, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Етнологија, Нова серија 45, Сарајево 1990, 173-174

Влаховић, Бреда Неки етнички процеси у Белој Крајини (Словенија), Гласник Етнографског института САНУ XXIV, Београд, 1975, 103-107

Dražumerić, Marina Srbi v Beli Krajini, Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije 5, Ljubljana 1988, 302-318

Đaković, Branko Terenska istraživawa u sjeveroistočnom Žumberku, Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije 5, Ljubljana 1988, 231-246

Muraj, Aleksandra Narodna nošnja Žumberka, Stojdraga, Zagreb 1988

Muraj Aleksandra, Živim znači stanujem, Zagreb 1989

Palavestra, Vlajko Milenko S. Filipović i usmeno stvaralaštvo - lokalna predava, GZM; Etnologija, Nova serija sv. 45, Sarajevo 1990, 171-172

Петровић Бурђица Предговор књизи: Миленко С. Филиповић, Човек међу људима Српска књижевна задруга 553, Београд 1991, VI - XXIV

Терсеглав, Марко Прилог проучавању духовне културе белокрањских Срба, Прилози проучавању етничког идентитета, Зборник радова Етнографског института САНУ књ. 20, Београд 1989, 75-87

Фабијанић, Радмила Академик Миленко С. Филиповић, Curriculum vitae, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Етнологија, Нова серија св. 45, Сарајево, 1990, 165-168

Фабијанић, Радмила, Библиографија радова др Миленка С. Филиповића, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Етнологија, Нова серија, 45, Сарајево 1990, 175-186

Фабијанић, Радмила Двадесет година од смрти академика Миленка С. Филиповића, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Етнологија, Нова серија св. 45, Сарајево 1990, 163-164

Hadžidedić, Nedžad Milenko S., Filipović i naše etnologija, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, Nova serija sv. 45, Sarajevo 1990, 169-170

Cvitan, Darko Seoska arhitektura jugoistočnog Žumberka, Zgodivinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije 5, Ljubljana 1988, 284

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.
YEAR 2002.

Свеска 7
Volume 7

Раде Ракита

МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ И ЊЕГОВ РАД НА
ПРОУЧАВАЊУ МАТЕРИЈАЛНЕ И ДУХОВНЕ КУЛТУРЕ
КОД СРБА И ОДАБИРАЊУ И УПУЋИВАЊУ МЛАДОГ
КАДРА У НАУЧНИ РАД

Увод

У овом раду говори се о професору др Миленку Филиповићу, етнологу, и његовом обимном научном дјелу, које обухвата временски период од средњег вијека па до краја 60-их година XX вијека. То дјело просторно обухвата све оне крајеве предратне Југославије настањене и српским живљем, почевши с југа са Македонијом, па све до сјеверозапада закључно са Словенијом, односно Белом Крајином која се простира и на њеној територији. Тежиште његовог рада била је Босна и Херцеговина у којој је он и рођен. Предмет његовог рада био је целокупни живот народа на тим просторима - његова материјална и духовна култура.

Најкраће речено, рад професора М. Филиповића одвијао се на два главна колосијека: на проучавању народа и његовог живота и рада и на одабирању и подучавању кадра за научни рад, у чemu је био несебичан и веома савјестан. И писац ових редова рано је упао у фокус његових интересовања и упућен у научни рад.

ОСВРТ НА НАУЧНО ДЈЕЛО МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА

Професор Миленко С. Филиповић био је научник који је сва своја радни вијек максимално посветио науци. За собом је оставио изузетно вриједно научно дјело. Библиографија његових радова, без приказа и оцјена, броји око 400 јединица, од чега око 20 књига. Његово дјело обухвата временски период од средњег вијека па све до краја 60-их година XX вијека, а просторно покрива скоро све оне крајеве претходне Југославије где Срби живе, почевши са Македонијом на југу па преко Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, о којој је највише и писао, затим Хрватске, те Беле Крајине на подручју Словеније као закључне територије на којој има настањених и Срба. Његове радове објављивале су најпознатије научне издавачке куће у претходној Југославији (СКА, САНУ, Матица српска, Земаљски музеј у Сарајеву итд), а радови су му објављивани на многим страним језицима (њемачком,

енглеском, бугарском и мађарском). Истовремено је проучавао материјалну и духовну културу, првенствено српског народа. Проучавајући насеља, њихов настанак, географски размештај и типове, биљежио је и народне приче о њиховом настанку, као и приче о поријеклу становништва у њима. Уз проучавање привредног живота уједно је проучавао и пољопривредно радило, затим обичаје везане за привредне послове, као и обичаје уопште, укључујући ту и оне религиозне природе.

Професор Филиповић је писао да и данас настају обичаји, у вези са развојем оруђа за рад. Престанком употребе дрвеног плуга за обраду земље и увођењем трактора, јавили су се нови обичаји, као нпр. обичај кићења трактора приликом почетка орања, пропраћеног са још неким обичајним радњама, углавном религиозног карактера. Међу његове прве радове већег обима треба прво уврстити његову докторску дисертацију "Етничка прошлост нашег народа у околини Високог (Босна)", Живот и обичаји народни у Височкој нахији = о насељима и поријеклу становништва. Привреда, саобраћај и насеља у Височкој нахији, наставак је студије о Нахији Вогошћа и Биоча у Босни (1930), Рама у Босни, Цвијићева антропогеографска школа (1957) итд.

Међу најбоље радове ондашње југословенске антропогеографије, који су Цвијићеву антропогеографску школу подигли на виши ниво, свакако спадају. Таково и Таковци, Гласинац, Рама у Босни, Височка нахија, Хас под Паштриком и Попово у Херцеговини.

Прва антропогеографска истраживања професора Филиповића започета су у Македонији у вријеме његовог службовања на том подручју. Ево само неких радова са тог подручја: Положај и територијални развој Велеса (1934, 1935), Номадски цинцири на Ограждену (1938), Дебарски Дримкол (1939), Голо Брдо (1940) итд.

М. Филиповић је са Ђ. Мазалићем писао и монографије о православним манастирима у Босни (Озрен, Папраћа, Тамна и црква Ломница).

Био је један од најталентованијих Цвијићевих ћака, а поред Цвијића предавали су му на студијама тадашњи најпознатији професори на Београдском универзитету: Тихомир Р. Ђорђевић, Веселин Чајкановић, Јован Ердељановић и др.

Професор Филиповић је за свој научни рад добио многа домаћа и страна признања. Био је члан Извршног одбора Етнолошког друштва Југославије, члан Америчког антропогеографског друштва, Асоцијације руралних социолога САД-а, Међународног друштва за социологију у Паризу итд.

Власти претходне комунистичке Југославије сматрале су га великим Србином (што он и јесте био, али не као националиста, чему у прилог иде и чињеница да му се кћерка удаље за католика!). Стога му те власти нису доделиле готово никакво друштвено признање, мада га је својим радом, толико друштвено корисним, и те како заслужио. Али је пред саму смрт ипак добио друштвено признање на нивоу општинске власти.

Општина Високо наградила га је и новчаном наградом у части годишњице ослобођења тога града 7. априла 1969. године за његово дјело Високу нахију, и то уз највеће почасти, где је био присутан и аутор ових редова, који је тада службовао у том мјесту као професор на гимназији. Само након петнаест дана по пријему те награде, професор Филиповић је завршио свој плодоторни

живот у Београду. Његовој сахрани присуствовала је и одабрана група грађана из Високог, која га је са највећим почастима испратила на вјечни починак.

Професор Филиповић је заиста био велики научни радник, који није знао за одмор чак и онда кад је отишао у пензију. Навешћемо само један примјер који то може показати. Кад сам као млад професор почeo да проучавам један предio у непосредној близини Јајца, по упутствима професора Филиповића, пожалио сам му се једном приликом како ми потешко ће задаје путовање из Високог до тог предjела, а он ми је одговорио: "Мени није било тешко да из Велеса у Македонији долазим у Високо и да проучавам Височку нахију, а вама је тешко да из Високог одлазите у Јајце и проучавате ваш крај. "Остао сам без текста на ту умјесну примједбу.

ЗАПАЖАЊЕ И УПУЋИВАЊЕ КАДРОВА У НАУЧНИ РАД

Говорити о професору М. Филиповићу само као научном раднику било би једнострano и вeомa нeпoтpuнo. Он је био и више од тогa, јeр нијe био од ониx који су жељeli да послиje њих "бude потop". Као истински научник слиједио је идејu свог учитељa Јована Цвијићa, који је говорио "да сe млади пењу на рамена стarijih" и да продужавају њиховим путem. Дакле, професор Филиповић је мислиo и o подмлатку који требa да настави његов рад, tj. rad стarijih, како би наука ишла даљe и не би тапкала у mjestu. Имаo јe велику мош запажањa у одабирањu младих кадрова за бављењe наукom. Одabранe кадровe нијe препуштаo случајu да сe сами сналазe у методамa бављењa наукom. Он им јe за то давao детаљna упутства, посебно какве методe требa примijeniti u radu na terenu. Одabранe кадrovе niјe испушtao iz свog фокусa. С њima јe остајao u kontaktu бilo нeпoсredno, бilo посredno прекo дописивањa, рjeђe телефонским путem, јeр јe тада ријетко којe домаћинство код нас ималo телефон. Истински сe радоваo свакom спjeхu u radu своjih одabranika, јeр јe њihov успjeh сматrao и своjim успjehom.

Писац ових редова имаo јe срећu da јe јoш каo студeнт упаo u фокус проfесora Филиповићa, из којeг нијe изlазio свe до њeговog, nажalost, relatiвno прерano завршenoг животa, и то u вriјeme kад јe јoш бio u пуnoj snazi стварalaшtva, takо da су њeгovi veћ довршeni radovi публикованi послиje њeгove smrti. Neće biti нескромно da ту svoju срећu, ali i срећu svih ониx којi су дошли u њeгов фокус, изразим kroz изрекu koju јe изговорио Александar Македонски, kад јe, какo кажu, stigao u Сegeju na Achilejev grob, a koja glasi: "O сreћni mladiću, јer si u Homeru нашao glasnika." Писац ових редova заista јe имаo tu срећu шto јe упаo u фокus проfесora Филиповићa којi ga јe uputio u научni rad. Искreno говорећi, свe ono шto sam постигаo до садa na пољu науке (ukoliko sam нешто вријedno постигаo) имам да захвалим проfесoru Milenkу Филиповићu, a посебно потстрекu којi mi јe давao za rad.

Како јe писац ових редova бio запажен od стране проfесora Milenkа Филиповићa? Он me јe прво запазio na основu јednog mog обичnog semiнарskog rad, којi јe гласио: "Слављeњe кrsnog imena u Jaњu, sa освртом na јoш некe народne обичaje u tom kraju. " Проfесор Филиповић me јe, chim јe прочитао тaj rad, позвao u svoj kabinet, и u разговорu везанom za моj semiнарski rad, и предio o kojem sam писao, примijetio da јe taj predio, sa

становишта науке веома интересантан, и да би требало наставити његово проучавање. Препоручио ми је да одмах почнем са прикупљањем прво теренске грађе, која може брзо ишчезнути, јер су многа насеља послије другог свјетског рата почела нагло да мијењају свој лик на простору бивше Југославије, па с њим и читав традиционални народни радни живот и народне обичаје, а у предјелу који је био приказан у том мом семинарском раду, још је све то било у свежем стању. Од литературе која би ме што боље упутила на проучавање овог предјела, прво ми је предложио да прочитам оних десет свезака од Тихомира Р. Ђорђевића под насловом "Наш народни живот", затим, од истог аутора, дјела: Природа у предању и вјеровању код нашег народа и "Зле очи у нашем народу", што сам одмах учинио. Професор Филиповић ми је дао и детаљна методолошка упутства за рад на терену. Послије тога одржавали смо тијесне везе, непосредно и посредно (преко дописивања), па је тим путем добијао детаљан увид у мој рад и стално ме храбрио да у том раду не посустанем. То ме је заиста храбрило, па сам на том раду устрагавао и био све упорнији да успијем. Први мој обимнији рад, кји је урађен по његовим упутствима, а публиковао га је Земаљски музеј у Сарајеву, гласио је: "Обичаји и вјеровања Јанања, везани за човјеков живот и рад и његов поглед на свијет" – професор Филиповић није дочекао у животу, а то прежалити не могу, јер знам да би му се веселио као да га је и он писао. Али ја сам до тада био већ довољно упућен у научни рад, којег сам наставио све до сада. Само сам стално размишљао о томе, како би најбоље требало да се одужим професору М. Филиповићу.

За то ми се изненада пружила једна изузетно добра прилика прије двије године (2000. године). Наиме, Матица српска у Новом Саду, подухватила се великог и веома важног послса на изради **Српског биографског речника**, чијим радом руководи њен потпредсједник академик Чедомир Попов. Та енциклопедијска публикација има за циљ да објави у више томова биографије свих значајнијих личности из српске историје од првих писаних споменика, тј. од IX вијека па надаље, и то из практично свих области људског живота и дјеловања. Ово дјело треба да обухвати читаву галерију ликова који су допринијели напретку Српства дјелујући у области науке, технике, привреде, религије, умјетности, спорта итд. О томе сакупљени су подаци о 24 500 личности, а сам Азбучник садржи око 19 000 досијеа личности које су оставиле трага у српској историји...

У Матици српској истичу, да "Српски биографски речник по свом обиму и значају спада у ред најзначајнијих послова из области друштвених наука у Србији и на својеврстан начин ће бити мерило и одраз достигнућа и домета српског народа, што је од несумњивог значаја за његов национални идентитет." Ради се о тренутно најобимнијем, најзначајнијем и најразвијенијем енциклопедијском послу на подручју српских простора где Срби живе.

Замољен сам од стране Матице српске да и ја узмем учешћа у овом изузетно великим и за српски народ значајном подухвату, што сам са великим задовољством прихватио. Предложено ми је да за ту студију дам приказ публицисте и народног посланика Краљевине Југославије Јове Бањанина и такође публицисте и аутора првог српског буквара у Босни и Херцеговини Николе Видаковића, а ја сам тражио да то урадим и за Миленка С. Филиповића. Али кад на свом списку нису пронашли име овог српског научника, предложили су

ми у Матици да дам кратак приказ о његовом научном раду, везаном нарочито за проучавање српског народа, што сам ја и учинио. Убрзо иза тога одбор за припрему поменуте студије обавијестио ме да је укључио и Миленка С. Филиповића у ту студију, а мени је понуђено да дам приказ биографије, дјела и рада овог великог и изузетно плодног научног радника, који је својим дјелом задужио првенствено српски народ.

Мојим приједлогом да професор Миленко Филиповић оправдано буде увршћен у Српски биографски речник, прихватањем тог приједлога од стране Матице српске и приказом биографије и дјела овог научника, бићу задовољан ако сам макар и зрно дуга вратио човјеку који ме је тако пуно у животу задужио и увео ме у научни рад. Заувијек му остајем дубоко захвалан, и нека му је лака земља и вјечна слава и хвала.

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2002.

YEAR 2002.

Свеска 7

Volume 7

Оригинални научни рад
Миленко С. Филиповић*

СРБИ У РУСИЛИ
СРБИ ИЗВАН ОТАЦБИНЕ

Чест је случај да поједини делови неког народа живе одвојени од народне главнине, често пута и веома удаљени. Разни су узроци који могу да имају за последицу стварање таквих расејаних народних група или дијаспоре. Може до тога доћи услед насиљног премештања већих или мањих група становништва, чега је било особито у историји источњачких држава и Византије, а чега је било и у наше дане. До стварања таквих одвојених и удаљених народних група долазило је и невољним премештањем или под утицајима разних спољашњих чинилаца: испред најезде освајача бежале су читаве групе и делови народа у друге земље, услед политичких и верских гоњења често су бежали не појединци и мање групе него и десетине и стотина хиљада људи и жена и то не само у друге земље него чак и на друге континенте, за што нам историја насељавања Америке пружа многобројне примере. И економска невоља била је често узроком таквих пресељавања. Напослетку, и колонизаторске тежње појединих држава имале су као циљ пресељавање група становништва као последицу одвајања већих или мањих делова појединих народа.

Сви су ти чиниоци дејствовали на нашем тлу и били повод пресељавањима знатног броја Срба изван границе њихове отаџбине. Од средњег века па све до данас било је код нас таквог осипања и одилажења. Турци су знатне групе нашег света пребацили у Цариград и околину и пресељавали у масама људе из унутрашњости Турске у новоосвојене крајеве по Хрватској, Славонији и Угарској. Најезда Турака, пак изазивала је живе покрете у становништву наших земаља: било је чак прелажења у Италију. Они Срби који су се у току 17 и 18 века, после великих аустријско-турских ратова нашли у областима којима су владале Аустрија и католичка црква, нашли су се у новој невољи, у невољи од верског гоњења, и многи од њих су отишли у Русију. У току 18 и 19 века, многи Срби, под дејством неповољних политичких прилика, а још више под утицајем рђавих материјалних услова живота, одлазе да траже рада изван

* Др, академик АНУБиХ. Рад је написан 1947. године, кад је аутр био научни сарадник Етнографског института САНУ у Београду. Рад се објављује у оквиру Округлог стола посвећеног стогодишњици рођења аутора 2002. године на Природноматематичком факултету у Бањалуци.

отаџбине и већином остају у Америкама, Аустралији, Новом Зеланду и др. У низу ових појава да поменем и масовно исељавање босанско-херцеговачких муслимана, после окупације (1878) и анексије (1908) Босне и Херцеговине, у тадашњу Турску, особито у Малу Азију.

На тај начин, у току више од хиљаду година, стварале су се расејане српске групе изван отаџбине, српска дијаспора. Поједине групе Срба доспевале су у Северну Угарску, Словачку, Италију, Галипоље, Малу Азију, Русију, Африку, Аустралију, Јужну и Северну Америку.

Сличног одлажења и расељавања било је и код других народа. Али код других европских народа такво расељавање није имало онако неповољан ток и последице као код Срба. Јер, расељени Енгелзи, Немци, Французи и др. не само да су се очували као делови својих народа него су те расејане групе послужиле као зачети нових народности: (Американци, Аустралијанци) или су успели да у се претопе представнике страних, мање културних народа, и да тако послуже бројном и културном јачању свога народа. Са расељеним Србима било је друкчије. Ти Срби, удаљени далеко од своје народне матице, обично су ишчезавали у туђини као представници посебног народа. Исчезавали су стога што је српски народ тада био исцепкан и у ропству, те није имао ни материјалне ни културне ни политичке снаге и представа да те расејане делове одржава макар у духовној заједници. Услед тога, препуштени сами себи и изложени само утицајима нове средине, ти Срби су се постепено губили и прстапали. То је ишло утолико брже и лакше уколико им је нова средина била ближа по језику, вери и култури. Тако на пр. и мала група Срба, која је доспела, вероватно у току 17 века, на Галипольско Полуострво, веома се добро држала међу Грцима и Турцима, док је много већа група, која је доцније, средином 18 века, доспела у Украјину, већ сасвим или готово сасвим ишчезла.

Док код других народа постоје нарочите организације и заводи који се баве проучавањем расејаних народних огранака и који се старају о одржавању веза са њима да би они остали и даље у културној и народноносној заједници са матицом, (па да би матица од њих имала и материјалних и политичких користи), код нас Срба уопште је рађено врло мало у том погледу, готово ништа. Било би боље да није ништа ни рађено, јер уколико је рађено, били су по среди шпекулантски интереси неких банака ради искоришћавања долара исељеника у Америци. Тако, ми ни данас не зnamо сасвим поуздано где све има и где је све било наших расејаних сународника.

Пресељавање Срба појединача и читавих група у Русију, ког је било у току неколико столећа, и у ком је учествовало становништво из свих тада српских области, било је од великог значаја у погледу на руско-српске односе. (Биће и занимљиво и корисно да се нашој широкој јавности, која је имала прилике да у својој средини види расељене Рuse, изнесе како је и знатан број Срба доспeo у руске земље и каква је била њихова улога и судбина у тим земљама.).

ПРВЕ РУСКО-СРПСКЕ ВЕЗЕ

После распадања старе словенске заједнице и стварања посебних словенских народа, поједини од тих народа били су међу собом веома удаљени, као нпр. Срби од Руса и од Чеха итд. И поред тако велике просторне удаљености

и подвојености, која је у време примитивних саобраћајних средстава имала много већи значај него што га може да има данас, и поред тога што су поједи-ни словенски огранци пошли отада мање-више самосталним путевима у свом културном и политичком развитку, ипак је - и то је веома значајно - свест о словенској језичној и народној заједници била веома жива кроз читаву познију историју. Она је нашла дивног израза како у руском тзв. Кијевском или Несторовом летопису, тако и у многим средњевековним српским списима, па и код Чеха и др. Пошто је и код Руса утврђено хришћанство источног типа, које су они примили знатно доцније него ли Бугари и Срби, културне и политичке везе између Руса и православног дела Јужних Словена ослањале су се отада, сем на сродство по језику и култури, још и на јединство у вези, и стога су везе између Руса и тог дела Јужних Словена, у које спајају и Срби великим својом већином, биле особито живе и присне, живље и присније него с оним словенским народима који су примили католичанство или, доцније, протестантизам.

На тим основама су настале прве везе између Руса и Срба, и те су везе врло старе, пошто и први почеци руске књижевности показују несумњив утицај старобугарске и старосрпске књижевности. У то раније време, у току средњег века, те везе огледају се поглавито у томе што на Балкан, па и у српске земље, долазе руски трговци, руски поклоници (хације) и руски калуђери. На Светој Гори био је снован и руски манастир Св. Пантелејмона. Зна се да је један светогорски калуђер, Руч, привукао у монахе, Раствка, сину великог жупана Немање, познијег св. Саву. Било је то 1185. г.

Међутим, од 1240. год. почиње руско робовање Татарима, које ће трајати до 1380. год., дакле нешто дуже него што је трајала владавина Немањића у Рашкој (Србији). За то време док је Русија била у татарском ропству, српски владари из династије Немањића, па и један од њихових прејемника, кнез Лазар, издашно су помагали руски манастир св. Пантелејмона у Светој Гори, коме су даривали цркве и села по српској земљи, а краљ Дргутин је слao обилате дарове црквама и манастирима у Русији, па и милостињу "убогим и маломиућним". Па не само то. У то време врши се и снажан културно-књижевни утицај Срба на Русе не само у Св. Гори него и у самој Русији. Поједини истакнути Срби доспели су тада у Русију и у њој одиграли значајну улогу.

Политичка збивања у Русији и на Балкану била су од пресудног значаја за српско-руске односе уопште, а у току 14 и 15 века нарочито. Наиме, од 1380. г. почиње ослобођавање Русије испод татарског јарма и оно се завршава 1480., г., после чега Москва, која је постала, у току те борбе, новим руским средиштем, почиње да води веома активну политику и осваја, још у току 16 века, казањски (1552) и астрахански (1556) канат. Та освајања и ширења Русије продужила су се и у току 17 и 18 века. Док се је Русија ослобађала од Татара и јачала политички и војнички, код нас Срба догађаји су се развијали у сасвим супротном правцу: од битке на Марици, 1371, па до коначне пропasti Зете, 1499, Турци су освјали једну по једну српску земљу, док најзад нису овладали свим српским земљама и изазвали преокрет и застој не само у политичком него и у привредном и културном животу српског народа.

У току тог прелазног раздобља потпуно се мења и обележје српско-руских односа: престала је потреба да Срби помажу Русе, али су Срби дошли у такав положај да им је била потребна помоћ ослобођене и ојачане Русије, и од 15

века та је помоћ пристизала стално у току четири пуна столећа. Што нас у овај мах особито занима, у руско-српским односима јавила се је у том раздобљу у једна нова значајна појава: настала су пресељавања Срба у Русију. Спочетка су то била појединачна пресељавања, која су се доцније, у току 18 века, претворила у масовна пресељавања.

Нажалост, мало се зна о најранијим пресељавањима и пресељеницима. Али, оно што се зна оправдава претпоставку да је већ у другој половини 14 и у почетку 15 века знатан број Срба, склањајући се испред турске опасности, потражио уточишта у једноверној Русији, ма да их је било и много више који су се склањали у ближе земље: Влашку, Угарску, Италију.

Тако у другој половини 14 и у почетку 15 века, доспела су у Русију два веома истакнута црквена човека из Србије: владика Кипријан и Григорије Цамблак. Кипријан је био постављен најпре за кијевског митрополита (1373). На том положају Кипријан је истрајно радио да сједини кијевску и московску митрополију (и народ), па је најзад и успео и он је, од год. 1391., управљао, као московски митрополит, црквом читаве Русије. Умро је 1406. Кипријан је, поред тога, знаменит и по томе што је био и књижевник. Григорије Цамблак (око 1364-око 1450), иако није био Србин по рођењу, него вероватно Влах из Бугарске, спада у ову групу, јер је у младости стекао српско образовање и јер је у Русију дошао из Србије, у којој је провео само две године, 1407-1409, али као веома истакнута личност: био је игруман у Високим Дечанима и написао је Житије краља Ст. Дечанског. Био је увеличо задојен српском традицијом. Од год. 1415 био је митрополит у Кијеву. И он се исткао својим вишеструким књижевним радом.

После те двојице, у току 15 века, доспео је у Русију и Пахомије Србин, звани, Логотет. И он се истакао у Русији као веома плодан писац, који је био од великог утицаја не само на позније руске црквене писце него и на изградњу књижевног укуса и погледа на свет код целокупног тадашњег руског друштва.

Такви људи као што су била та тројица нису остављали потомства, али су оставили значајна дела.

Не може бити сумње да је поред таквих личности, које су успеле својим способностима и својим радом да заузму тако високе положаје у руској земљи и да овековече своја имена у руској културној историји, било и других Срба који су тада доспели у Русију или нису били такве среће да заузму истакнуте положаје и да им имена остану позната. Личности као што су били владика Кипријан, Григорије Цамблак, па и Пахомије Логотет, нису, у то време, кретале на пут без пратње, па морамо претпоставити да је већ уз њих било и других Срба који су тада прешли у Русију. Били су то први весници и путовође за којима ће у 16 и 17 веку кренути и многи други.

ЈАЧАЊЕ РУСКО-СРПСКИХ ВЕЗА У ТОКУ 16 И 17 ВЕКА

Није прошло много времена од пада српске деспотовине (1459), а поробљени Срби из тих крајева већ упиру очи у братску Русију, очекујући од ње помоћи и окрепе. Русија, иако просторно далеко, већ тада се јавља Србима као нада и уточиште, и Срби ће све већу наду полагати у Русију. Уколико ће Русија да напредује и јача и утолико ће се Срби више разочарајати у својим очекивањима помоћи за ослобођење са Запада. Од 18 века главари и пред-

ставници српскога народа, уколико рачунају на помоћ са стране, рачунају још једино са Русијом.

Већ крајем 15 и у току 16 века одлазили су београдски калуђери у Русију ради милостиње. Та прекретница у руско-српским односима обележена је једним значајним писмом: почетком 1509, бивша деспотица српска, тада монахиња Ангелина, писала је руском великому кнезу Василију Ивановићу и молила га да он преузме заштиту над руским манастиром Св. Пантелејмона у Св. Гори, који је остао без ктитора, тј. нема више српских владара који су га помагали. Кратко и дирљиво писмо наше "мајке Ангелине" необично речито говори о тешком положају у коме се тада налазило српство. Руски владари не само да су преузели под своје окриље руски манастир Св Пантелејмона, него се наскоро и сам Хиландар, тај највећи и најважнији српски манастир и средиште српске средњевековне просвете, обраћа руском цару за помоћ и заштиту, коју је отада и добивао, а 1556 цар Иван Васиљевић Грозни био је поклонио Хиландару и једно подворје у Москви.

Отада па све до у 19 века поједини српски манастири шаљу у Русију своје људе ради помоћи: одлазили су обично калуђери, игумани и архимандрити, па и епископи. Одатле су се враћали са даровима у новцу, црквеним стварима и књигама као и у оделу, особито крзну, што би добили на руском двору, од руског синода и црквених власти или што би напросили; Доносили су обично и повеље по којима им је одобрavanо да могу редовно долазити по помоћ после извесног броја година, обично после четири до десет година. Одлажење калуђера у Русију ради тражења или примања помоћи било је у нашим земљама нешто сасвим обично, а њихова навала у Русију толика да су руске власти биле принуђене да ограничавају то долажење. У том одлажењу учествовали су калуђери из многих манастира. Прилично је дугачак списак само оних манастира који су имали јачих веза са Русијом: Хиландар, Студеница, Милешева, Пакра, Лепавина, Крка, Крупа, Бања (код Рисна у Боки), Прасквица, Папраћа, Ремета и Шемљуг, Крушедол, Хопово, Беочин, Бешеново, Ковиль, Троноша, Раваница, Раковица, Раковац, Цетиње. И многи други манастири имали су таквих веза, али не тако честих и значајних. За помоћ из Русије обраћали су се, од 1585, и српски пећки патријарси.

Ради општих народних послова ишли су у Русију лично пећки патријарх Гаврило, који је због тога и главу изгубио (1656), неки црногорски митрополити, ердељски митрополит Сава Бранковић (1686) и др.

Помоћ коју су наше цркве и манастири добивали из Русије била је веома драгоценна, јер је много доприносила одржавању да се културно сасвим не падне, пошто је црква тада била једина организација у којој се је неговала српска просвета, а црквени главари били уједно и народни главари и вође. Помоћ из далеке Русије имала је и ту корисну последицу да је у народу подизан морал, јер се је створило уверење, које је временом све више јачало, да у својој великој невољи ипак имамо подршку и ослонац да ће нас Русија помагати у нашој невољи и да ће нас она ослободити, што је све налазило снажног одјека и у нашој савременој народној песми. Ти наши људи који су одлазили у Русију ради милостиње или по општим народним пословима нису били неуки и припости калуђери: на тако далек пут и ради свршавања тако крупних послова могли су се слати само отреситији и одважнији људи. Обично су ишли старешине манастира (архимандрити и игумани), а ишли су често и епископи.

Они су, долазећи у Русију, пограничним и другим властим давали обавештења војне и политичке природе о приликама дубоко у унутрашњости Турске, па су и тиме били од велике користи руској држави а, посредно, и по српску народну ствар, јер су у далеком свету ширили обавештења о својој земљи и популатарисали мисао о ослобођавању хришћана и Словена испод турског јарма а уз помоћ руског оружја.

Иако о томе нема довољно непосредних доказа, ипак је врло вероватно да су баш ти калуђери који су одлазили у Русију да траже помоћи за цркве и манастире одиграли значајну улогу у пресељавању појединих мањих и већих српских група у Русију: они су, по повратку, причали о животу у Русији, где је било земље у изобиљу а где је било бар верске слободе. Они су, на тај начин, код многих изазвали жељу и убрзали одлуку да напусте свој завичај и да пређу у Русију. Нарочито је тога било у доцније време, кад су калуђери могли својима у отаџбини да причеју како су се сместили и како су се добро снашли многи од Срба који су у току 17 и 18 века били отишли у Русију. После сеобе Срба из данашње Војводине у Русију под Хорватом и Шевићем, по јужној Далмацији били су се размилели калуђери па и отуда наговарали људе на сеобу у Русију, 1756-1758. Калуђери и попови су на тај начин често давали повода и сеобама мањих размера у границама данашње Југославије, и они су често били народни вође у сеобама, пошто су већ од раније познавали прилике у крајевима у које се селе, па је сасвим вероватно да су они одиграли такву улогу и код неких пресељавања у Русију, нарочито код оних у раније време.

Поједини од црквених великодостојника, пошто би се код Турака, Аустријанаца или Млечића онемогућили својим политичким радом, склањали су се у Русију да тамо стално живе. Врло је значајно да су ти људи најрадије ишли да живе у Украјини (Малој Русији). Тамо ће кренути и они многобројни Срби који ће се преселити у Русију средином 18 века и њима ће се придруживати и они Срби који ће бити насељени у другим деловима Русије. Украјина је вероватно била привлачна за Србе по томе што су земљиште и поднебље у њој били слични онима као у њиховој отаџбини.

Ево неколико примера црквених људи који су се током 17 и 18 века из српских земаља склањали у Русију. Год. 1620 живео је у манастиру у граду Бели Камен (на путу из Драгобича у Литви ка Кијеву) српски владика Павле. У Сергејевској Лаври (манастиру), у московској области, живео је 1622, биви охридски архиепископ Нектарије, познији вологдски митрополит (+1626). Не могући више да подноси турска насиља, склонио се у Русију, 1625, Нићифор, игуман манастира Бездина. 1641 склонио се у Русију и Дионизије, ђакон из Пећи, који је у Москви завладачен и умро као митрополит у граду Казању. Бивши кратовски митрополит Михаило допутовао је, 1651, у Москву с намером да стално остане у Русији. Молио је да се његову брату Венијамину одобри боравак и да му се да каква служба. Ипак, Михаило се вратио у Лесново, 1660. Вршачки митрополит Теодосије дошао је у Русију, 1622, ради тражења помоћи. На позив цара Алексија Михаиловића, он је остао у Русији и умро у Русији као митрополит белгородски и обојански, 1671), а пратња му се вратила. Епископ Јоаким Ђаковић дошао је, 1666, из Славоније у Москву и остао на служби у Русији. Београдски митрополит Елевтерије склонио се 1682, у Украјину. Од 1684 живео је стално у Украјини где је и пре тога провео четири

године призренски митрополит Никодим. Год. 1687. дошао је у Русију скопски митрополит Јевтимије а за њим, 1688, двојица монаха. По њиховој молби, допуштено им је да иду у Украјину да тамо живе. Јеврем Јанковић, пећјски епископ, дошао је у Русију, 1703, да тражи помоћ, али је стално остао у Русији. Србин из Св. Андреје код Будима, Петар Смелић, у Русији од 1713, постао је 1736 белогорски архиепископ (до 1742) и био је значајан радник; умро је у Москви 1744. Симеон Кончаревић, далматински епископ, склонио се испред млетачког гоњења у Русију и умро у Кијеву 1769. Василије Бркић, последњи Србин на пећком патријаршком престолу, после свог бекства из затвора на острву Кипру, 1767, провео је неко време у Црној Гори, Италији и Бечу, па је 1771, кренуо у Русију, где је и умро, можда још у путу. Србин Арсеније Верешчагин постао је 1773 епископом и, после службовања у више места, умро је као архиепископ и члан руског Синода 1799.

Сем таквих лица која су заузимала високе положаје у црквеној јерархији, било је свакако и много обичних калуђера који су ишли уз њих или за њима а који нису оставили тако трајна спомена о себи. Старешине већих манастира и владике нису се кретале без пратње на тако далеке путеве. Као што сам изнео, у неколико случајева су такве пратње изричito споменуте у писаним споменицима о тим посетама. Помоћници и сарадници, сродници и слуге таквих лица били су, вероватно, први и, доцније, чести пресељеници из српских области у Русију.

У односима руско-српским појавиће се, у другој половини 17 века, једна значајна новина: одлажење Срба на школовање у Русији. Год. 1670 пошао је хиландарски јерођакон Јоасаф на науке у Русији. Нажалост, није се испунила жеља тог Србина жељна науке, првог за сада познатог Србина који је пошао у Русију ради учења: њега су вратиле руске власти. Али, оно што није пошло њему за руком пошло је многима другима после њега, и већ у првој половини 18 века било је више Срба на наукама у Русији. Отада па све до данас није престајало одлажење младића из српских крајева у школе у Русији. Од Срба који су у старије време стекли више образовање у Русији треба нарочито поменути архимандрита Јована Рајића (1726-1801), родом из Сремских Карловаца, писца чувене Историје Јужних Словена (1768) и многих других списка, једног од најученијих Срба свога времена.

ПРВА ПРЕСЕЉАВАЊА СРБА У РУСИЈУ

Као што сам напоменуо, врло је вероватно да је већ у току 15 века било пресељавања и Срба световњака у Русију као што се поуздано зна да је било пресељавања Срба црквених људи. Ни за 16 и 17 век немамо о томе довољно непосредних поузданих вести, али сем оскудних вести о томе и неке чињенице говоре посредно да је тада поуздано било честих таквих сеоба. На првом месту су необично чести одласци калуђера и црквених старешина у Русију. Затим, зна се да су се у току 16 века на тлу данашње Румуније насељавали Срби уз помоћ влашких владара, који су им давали знатне повластице. Год. 1553. помиње се неки "пан" (господин) Никола Србин у граду Волдави, у земљи "Подљаској", који одатле шаље један Псалтир у "земљу српску", у манастир Папраћу. Тај господин Никола, по рођењу Србин, дошао је, дакле, у првој половини 16 века у пољски град Волдаву на Бугу, у области пограничној

према Русији. По томе што се он сам сећа и шаље књигу у манастир Папраћу, више је него вероватно да је био родом и пореклом из данашње североисточне Босне, из околине манастира Папраће.

Штури записи о поклону не казују нам ништа о томе како је никола Србин доспео у Влодаву и да ли је отишао сам или у каквој групи пресељеника, што је ипак вероватније, обзиром на тадашње прилике, када мање и веће групе Срба одлазе са турске територије у хришћанске земље.

У току 16 и 17 века било је српских најамника у руским војскама. По сведочанству једног писца из 1569, Срби су први донели на Подолье обичај војне службе на коњима са копљем и штитом, а затим су тај начин војевања примили од њих и Пољаци, који су тамо служили заједно са Србима. "Срби козаци" често се помињу као најамљени ратници у разним козачким јединицама, а један од њих, Иван Србин, био је пуковник брацаловски.

Има још један занимљив податак који говори о присуству Срба у Русији тога времена. То је велика популарност српског имена у тадашњој Русији. У времену од 1659-1676 провео је у Русији (додуше пуних петнаест година, 1661-1676, у заточењу у Сибиру), чувени Јурај Крижанић (1618-1683), по рођењу Хрват, велики поборник словенског јединства. Тај човек, да би заметнуо траг свом хрватству и католичанству, променио је име и презиме у Иван Бјелиш Србљанин. Па и кад се потписивао правим именом, додавао је: Србљанин. Значи да су Срби у то време били у Русији добро познати и добро примљени.

Сем црквених лица, о којима је већ било говора, зна се и за неколико других Срба који су се преселили у Русију у току 16 и 17 века. Као најстарија појединачна себса сматра се случај Давида Петровића, који је у мају 1591 дошао у Русију "из српске земље, оставивши род свој и племе". Да се спасе од невоље, јер су Турци хтели на силу да га преведу на ислам, побегао је, 1625, из Србије на вечно живљење у Русији Сава Величков, а 1644 дошао је у Русију Ђорђе Лазарев Великомиров, родом из Београда, син београдског кнеза. Кад му је умро отац, Ђорђа је био узео к себи Мустафа-паша у Цариград да му служи и био га првео на ислам.

Зна се да су на сличан начин, по невољи или случају, у то време, у Русију доспевали и многи Срби појединци, нарочито такви који су бежали из турског или татарског ропства, па трговци и др. Добивши од власти помоћ, враћали су се у своју земљу. Свакако да су поједини и остајали у Русији.

У то време пада и пресељавање једног знаменитог херцеговачког Србина у Русију и први покушај од стране Русије да се у Русију преведе већа група Срба. Не зна се тачно када је и зашто је отишао из Херцеговине у Русију кнез Степан Милорадовић, који је у Русији брзо дошао до изражaja и два пута упућиван из Русије државним послом у српске земље. Год. 1662 по други пут је боравио у Москви Неофит, архимандрит манастира Студеница, са својом пратњом. Том приликом, Неофит је обавестио цара Алексија да код њих у Србији има рударских мајстора који су вешти истраживању златне и сребрне руде. Ради погодбе и одвођења Срба рудара из краја око манастира Студенице у Русију, упућен је у српску земљу са Неофитом кнез Степан Милорадовић, 1683, коме је то било друго путовање из Русије у Србију. Милорадовић је провео у Студеници пола године и у Русију је донео обећање тамошњих рудара да ће поћи у Русију, кад их цар позове и кад им се пошаље потребна помоћ, јер не могу кренути о свом трошку. Не зна се да ли је шта било од тог занимљивог покушаја себе.

Последњих година 17 и првих година 18 века настаје међу Србима јачи покрет за пресељавање у Русију и мења се уопште обележје руско-српских веза. До краја 17 века одржаване су поглавито црквене везе и вршене кратко-времене посете црквених људи из Србије, а од око 1700 јачају политичке везе и односи рускога са српским народом постају много шири и приснији. Отада су све чешће и сеобе Срба сељака, ратника, поморца и трговаца у Русију. До стварања таквог покрета међу Србима крајем 17 века дошло је у многоме у вези са ратним догађајима 1683-1699, у којима је српски народ прошао кроз тешка искушења. Не само да су патили Срби који су остали и после тог рата под Турском, него су тешко патили и они који су се, услед сеоба од 1690 и услед повлачења Турaka из неких области Угарске, Хрватске и Славоније, као и једног дела Далмације, нашли на аустријском и млетачком земљишту. Ти Срби су били изложени великој опасности од насиљног покатоличавања и однарођавања. Помоћи и Ослонца у борби за самоодржање тражили су у Русији, и отада су политичке везе између Срба и Руса знатно ојачале. Покрет за исељавање у Русију отада почине да хвата све више корена међу Србима. Али, због велике удаљености Русије, само су имућнији и окретнији појединци успевали да остваре своје жеље. Стога је сасвим разумљиво што су ти Срби, који су крајем 17 и почетком 18 века одлазили у Русију врло брзо и лако избирали тамо на површину и заузимали угледне положаје: били су то просвећени људи и искусни поморци, трговци или војници, којима је у отаџбини било уско поље рада или уопште нису имали прилике да развију своје способности. А у Русији тога времена били су веома потребни баш такви људи. Тек доцније, кад руске државне власти буду узеле саме у своје руке извођење пресељавања Срба, у Русију ће довести веће групе и обичних Срба сељака и ратника.

И велики унутрашњи преобретај, извршен у Русији за владавине цара Петра I (1689-1725), која пада баш у време кад Срби на Балкану преживљују најтеже године у својој историји, био је од великог утицаја на духове у српству. Сам цар Петар је и лично доста допринео томе, шаљући, после свог путовања по Западној Европи 1697-1698, питомце из Русије да се уче поморству код Срба поморца у Боки и примајући врло радо Србе поморце и трговце, који су требали да допринесу развитку трговине и поморства у Русији, што је он сматрао једним од својих главних задатака.

Међу Србима који су доспели у Русију пре прве организоване сеобе и ступили у руску службу исичу се особито Милорадовићи, огранак херцеговачког спахијског рода Храбрене-Милоардовића. Један од њих, поменути кнез Степан, доспео је у Русију вероватно у почетку друге половине 17 века. За време владавине цара Петра I доћи ће у Русију браћа Михаило, Александар и Гаврило Милорадовићи. Михаило је већ 1710 пуковник и угледна и важна личност. Милорадовићи су добили велика имања на Украјини. Од њих је било бројно потомство, и Милорадовићи су руском народу дали неколико генерала, па и књижевника и научника. Свест о српском пореклу одржавала се је дуго код њих и они су у 18 веку посредовали у одржавању веза између Русије на једној а Херцеговине и Црне Горе на другој страни. Генерал и сенатор Глигорије Александровић Милорадовић(+1905), чувен руски војни историчар, писао је и расправу о манастиру Житомишљић у Херцеговини, задужбини својих херцеговачких предака. Вероватно да је било њихових сродника, који су, привучени успесима у каријери оних који су раније отишли у Русију, и доц-

није стицали, током 18 века. Зна се да је један Милорадовић из Херцеговине стигао у Русију после 1825, па је и тај доживео велики успех и постао генерал у руској војсци.

По српској народној песми, Милорадовићи и Владисављевићи, други истакнути род, воде порекло од двојице браће. И од Владисављевића било је пресељеника у Русији. Год. 1702 доспео је у Русију Сава Владисављевић, родом из Попова у Херцеговини, дубровачки трговац. Дошао је у Русију као тровац, с робом, и ступио у руску службу. Постао је доцније гроф Рагузински, узвеши то име по романском имениу Дубровника (Рагуза). Имао је, као стручњак цара Петра за балканска питања, знатног утицаја на државне послове: он је наговорио Русе на балканску акцију 1711. Сава Владисављевић је доцније ишао као изванредни амбасадор царице Катарине у Кину, где је имао много успеха.

Поред тих најистакнутијих, тада је ступило у руску службу више других Срба официра и помораца и населило се трговаца. Од угарских Срба који су у то време прешли у Русију истиче се Пантелејмон-Пана Божић, капетан из Титела, који је дошао у Москву 1704. Он је изјавио, у име свих Срба граничара у Угарској, да они сви желе да буду примљени у руско поданство па да се боре против Турака, а то је жеља и Срба под Турцима и Млечићима. Божић је ступио у руску војску и у исто време је био стални представник и известилац код цара Петра за српске послове, на што је био опуномоћен и од сабора српских војних и црквених старешина у Крушедолу, 1708.

Таквих појединачних пресељавања око 1700 било је много, нарочито из реда српских граничарских официра.

ПРЕСЕЉАВАЊА СРБА У РУСИЈУ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 18 ВЕКА

Срби у Турској нису никако могли да се помире с тим да вечно робују Турцима и код њих је увек постојала велика жеља и жива нада да ће се ослободити. Та жеља и та нада биле су толике да су они подизали буне или бежали из Турске у суседне земље да би се одатле борили против Турака, али је та борба редовно била на туђу рачун и у туђу корист. Српском крвљу и српским војничким способностима и снагама много су се користиле Млетачка Република и Аустрија, и то не само у ратовима против Турске него и на другим бојиштима. Тешка разочарења што су доживљавали на тима странама, дала су повода Србима не само у Турској него и онима у Аустрији и под Млечићима да почну тражити и ишчекивати помоћ на другој страни, пошто су били уверени да се својом сопственом снагом не могу ослободити од Турака и од Аустрије. Почели су да се надају у Русију. Спочетка су то биле само жеље и планови појединачца, али је та мисао постепено хватала све дубљег корена међу Србима и све више се ширила, чemu су доприносиле и вести о руским победама као и све јаче везе Русије са Европом и њено учешће у политичком животу Европе. Срби из Угарске од kraja 17 века па кроз читав 18 век обраћаје се Русији за моралну и политичку помоћ, па чак и за посредовање у сређивању њихових односа са бечким двором.

У току бурних ратних догађаја 1683-1699, 1716-1718 и 1736-1739, када су се борбе водиле понајвише у земљама у којима су тада живели Срби и када су те земље биле изложене пустошењу и сваковрсним другим страдањима, дошло

је, као што обично бива у таквим приликама, и до знатних премештања и сеоба становништва у нашим земљама. Две сеобе су биле од већег значаја: 1690 и 1739. Неуспеси аустријске војске у земљама јужно од Саве и Дунава имали су као последицу да су многи Срби, који су били пристали уз Аустријанце, морали да напусте своје домове и своју постојбину, из страха од турске освете. Они су прешли у крајеве северно од Саве и Дунава, који су били под аустријском влашћу. Ту су они затекли српско становништво у великом броју, које је водило порекло од староседелаца и од ранијих пресељеника. Прилагођавање њиховој новој средини ишло је споро и тешко. Било је томе више узрока. На првом месту, била су уопште тешка времена и није било потребне сталности. Аустријске власти, почевши од Двора и Врховног ратног савета па све до најнижих власти, настојале су на све могуће начине да изиграју не само обећање него и написмено дане повластице српским пресељеницима. Угарски и хрватски сталежи настојали су са своје стране да себи потчине те Србе, а католичка црква, државна црква у Аустрији, истрајно и не бирајући средства, ишла је за тим да те Србе преведе у католичанство. Била је то велика невоља, за коју Срби нису знали под Турцима, јер су под Турцима уживали сразмерно велику верску слободу. Све је то утицало да се Срби у Угарској и задуго по свом пресељењу нису осећали сигурни и стални и да их је било лако покренути на нове сеобе. Вести о добром пријему оних који су одлазили у Русију, као и о великим успесима пресељених појединача у тој земљи, особито појединача у војsci, стварале су такође повољно расположење за сеобу. Тако је дошло до сеоба Срба из Угарске у Русију у више махова, до сеоба које су биле значајне и по обиму и по својим последицама на обема странама.

Ма да су и у тим сеобама учествовали готово само Срби који су били насељени у Угарској, можемо рећи ипак да је у њима учествовао читав српски народ. Јер међу Србима у Угрској било их је тада који су дошли из Старе Србије, Македоније, Србије, Босне и др. Поред тих већих сеоба, било је стално и непосредног досељавања и пресељавања у групама како из области на северу од Саве и Дунава тако и из области јужно од Саве и Дунава, тј. из Босне и Херцеговине, Боке, Црне Горе и Србије.

Велика руска победа над Швеђанима код Полтаве, 1709, која је дигла Русију у ред великих сила и која је наишла на снажан одјек међу свим Јужним Словенима, ојачала је и код Срба наду на ослобођење од Турака уз помоћ Русије. Када је после тога, до Срба у Угарској доспела вест да се цар Петар спрема на рат против Турака, ојачала је код њих тежња да ступе у руску војну службу и да, после, напусте Аустрију односно Угарску и врате се натраг у своју ослобођену отаџбину. Они су сами слали своје изасланике цару Петру. Кад је Русија објавила рат Турској, 1711, цар Петар позвао је нарочитим прогласом (што га је саставио Србин пуковник Милорадовић) хришћанске народе на Балкану, у првом реду Црногорце, у борбу против заједничког непријатеља. Као руски изасланици упућени су, 1711, у Црну Гору пуковник Милорадовић и капетан Иван Лукачевић, Подгорчанин, који су остали у Црној Гори до 1712. Међутим, Русија није имала среће у том рату: она је претрпела тежак пораз на Пруту. Срби, ипак нису изгубили наду у Русију, па су и даље нудили цару Петру своје војничке услуге.

До устанка хришћана на самом Балкану није дошло, због несрћног обрта што га је узела та војна. Али, је у самој руској војsci, која се је борила на

Пруту, учествовао и врло храбро се борио један мањи одерд Срба под заповедништвом капетана Јовна Албанеза, родом Србина из Подгорице. Ти Срби су били дошли у Русију, одазивајући се ранијем позиву. После пораза на Пруту Русија није могла ништа да учини за Црногорце који су се били кренули у акцију против Турака, и Турци су се крваво осветили Црногорцима у току 1711 и 1712. На црногорско тражење помоћи 1713, одговорено им је из Русије тек крајем 1714: нека се преселе у Русију.

Цар Петар ни доцније није заборавио српске понуде из 1710 и 1712, па се је решио да се понуђеним српским услугама користи у срећивању прилика у Украјини и осигурању тадашње јужне границе дуж Дњепра, коју су стално узнемирали кримски Татари. Петар је добро знао како је велика оданост Срба према Русији, а о српским војничким способностима имао је и сам прилике да се увери у битци на Пруту. Био је добро обавештен и о томе како су велике користи и услуге што их Аустрији чине Срби граничари.

На челу Срба који су 1711 били ступили у руску службу и борили се против Турака били су капетани Марко Верешчагин и Василије Булбаш. Свега је било 157 људи. Верешчагин и његови људи били су са аустријске територије, Булбаш са његових 60 људи из места у Турском. Вероватно су и они доцније прикупили и у Русију превели своје породице и сроднике, као што се зна да је учинио Лазар Стојкин: он је раније био аустријски драгун, па је 1711 прешао у руску службу и још у току исте године упућиван међу Србе да их зове у Русију, а 1713 тражио је одобрење да доведе и своју породицу, која је тада била у околини Букурешта.

Год. 1715 упућен је из Русије јавни проглас за долазак и ступање у руску службу српских, црногорских и влашских официра. Такви позиви за српске официре упућивани су и 1720 и 1723.

Досељавање Срба у већем броју у тадашњу Јужну Русију почело је од 1712, и 1717 образована је од њих српска војничка насеобична на северном Доњецу и на речици Лутанци.

Године 1723 цар Петар издао је пуномоћ мајору Јовану Албанезу да међу Србима у Аустрији може скупљати војнике за неколико хусарских (коњичких) пукова и те пукове распоредити по малоруским градовима. Поред осталих повластица и награда што су обећане војницима и официрима који пређу у руску службу, било је нарочито предвиђено да ће они који дођу са породицама у Русију добити и земљу. Био је то, дакле, први већи организовани покушај пресељавања Срба у Русију, овог пута из тадашње Угарске. Тај покушај је значајан, јер је био крунисан успехом: Мајор Јован Албанез превео је одмах 459 Срба, који су вероватно били из Потисја. Следеће године дошло је за њим још око 600 Срба из Јужне Угарске. Сви су они насељени у Украјини. Год. 1727 образован је од тих српских насељеника један српски хусарски пук. Тај српски пук био је најпре са службом у Украјини, па је после учествовао у рату против Персије и био размештен другде, али су 1731 враћени на свој места у Украјини, где су били првобитно насељени. То ново српско војничко насеље у Украјини умножавало се новим придолажењем Срба.

У низу припрема за намеравани рат са Турском био је и нови позив Србима у Аустрији на сеобу у Русију, што га је упутила царица Ана 1732 да би се појачала коњица (хусари). И тај позив је имао успеха, па је у Русију у току 1733 стигао већи број Срба, од којих је образовано неколико пукова. И они су насељени у Украјини.

Русија, а за њом и Аустрија, објавиле су рат Турској 1736. Руска војска је триела у том рату тешке губитке у људству. Ради попуњавања тих губитака, по одобрењу аустријског двора, упућена је из Русије у Угарску, 1737, једна комисија са задатком да прикупи 500 људи. Та је комисија радила поглавито међу угарским Русинима, али је успела да са собом поведе и многе Србе из Угарске.

Срби који су у то време прелазили у руску службу насељавани су погалвично по Украјини, која је била највише изложена нападима Турака и Татара. Али, било их је и другде по Русији. Тако нпр. равничком калуђеру Софронију, када је 1747/1748 био у Москви, допуштено је да може ићи у Псков, да се види са својим рођацима у тамошњем хусарском пуку.

У тим сеобама које су изведене за време владавине цара Петра и царице Ане учествовали су поглавито Срби из Угарске, али и Срби који су у самој Угарској били скорашињи насељеници те су били родом или скорим пореклом из Србије, Херцеговине и др. Међу онима који су се тада иселили у Русију било је и веома угледних личности, који ће у Русији постићи још веће успехе него што би их постигли да су остали у Угарској. Тако нпр. Јован Стојанов из Петроварадина доспео је у руској војсци до чина генералмајора и одликовао се у многим борбама; Стеван Витковић из Срема, а пореклом из Херцеговине, временом је постао бригадир српског хусарског пука; Димитрије Перић и Панић постали су потпуковници итд.

Било је тада и неког мањег пресељавања из Црне Горе. Крајем 1744 враћају се из Русије црногорски митрополит Сава и наговорио је неколико Црногораца да оду у Русију. Не зна се колико их је отишло и шта је даље било са њима.

Не зна се тачно када је доспео у Русију, али то је свакако било у току прве половине 18 века - Теодор Вишњевски, родом из села Вишњице код Београда. Он је доспео до чина генералмајора, и као врло способан човек упућен је, 1749, на челу руске мисије у Токај у Угарској. Та је мисија требала да набавља вино за руски двор, а уз то и да ради на придобијању исељеника из Угарске у Русију. Тодор је умро још у току те године, али је место њега упућен син му пуковник Гаврило Вишњевски. Та комисија радила је у току читаве друге половине 18 века и била је, уствари, средиште руске пропаганде међу угарским Словенима и главна прихватна станица за пресељенике.

Било је и даље појединачних пресељавања у Русију. Поред оних многих ситних и незнاتних, чије јунаштво и заслуге ипак нису били мали, посебног помена заслужује се обједиње једног човека из овог времена. Год. 1748. напустио је Угарску и службу у аустријској војсци Петар Текелија, поручник. Његов отац Ранко и деда Јован стекли су великих заслуга за Аустрију, али им се је Аустрија рђаво одуживала. И Петар, неправедно запостављен у војничкој каријери, отишао је у Русију, где су његове умне и војничке способности брзо дошли до изражaja и до признања: он је у руској војсци доспео до чина фелдмаршала, до положаја који није, сем њега, постигао ни један други Србин у руској војсци, ма да су иначе многи доспели до великих положаја. По оснивању Нове Србије, Петар Текелија је живео у граду Миргороду.

ОСНИВАЊЕ НОВЕ СРБИЈЕ И СЛАВЕНОСЕРБИЈЕ У УКРАИННИ

Срби који су се током времена нашли на тлу Хрватске, Славоније и Угарске нису сви имали исти друштвени и политички положај. Делили су се на две групе: на оне који су били даље од државне границе према Турској и који су били под грађанском управом и на оне који су живели као повлашћени војнички сталеж у тзв. Војној Крајини или Границама. Војном Крајином је називан мање или више широк појас дуж границе, чије је становништво било војнички организовано и сви за оружје способни мушкарци били обавезни на сталну војну службу на граници. Крајишници су имали за тадашње време знатне повластице: добивали су доволно земље за обрађивање и своје издржавање, добивали су од државе војничко одело и оружје, па су добивали и плату када би са службом били изван Крајине. Срби су волели војнички сталеж највише стога што су као војници у Војној Крајини заиста били много слободнији и мирнији него Срби изван Војне Крајине: поред тога што су им материјални услови за живот били бољи, били су у повољнијем положају него други и по томе што нису били толико изложени нападима од католичке пропаганде, те је била и мања опасност од однорођавања. Друкчији и много тежи био је положај Срба сељака, као и хрватских и мађарских сељака, под грађанском управом, нарочито оних који су били као зависни сељаци на властелинским имањима. Стога су се Срби у Војној Крајини стално борили да им се положај не мења, док су се маџарски и хрватски сталежи и католичка црква свим силама трудили да се Војна Крајина укине и сви Крајишници потчине грађанској управи.

Основање, уређење и деоба тих крајина зависили су од спољнополитичких односа. Тако је 1741 дошло до укидања Моришке и Потиске Крајине, јер су оне, већ после пожаревачког мира (1718), изгубиле разлог за своје постојање, пошто је Аустрија добила Темишварски Банат, који је до тада био под Турском. Уједно је било решено да се ти крајеви, који ће престати да буду делови Војне Границе, понова потчине управи угарске краљевине и жупанија. Како је та управа била таква да су многи Срби и раније више волели враћати се у Турску него живети под њом, поменуто укидање Моришке и Потиске Крајине изазвало је велико нездовољство и огорчење код Срба у Срему и Бачкој, тако да су и врховне аустријске власти морале о томе да воде рачуна и годнама се је одговлачило с извршењем одлуке, која је требала да задовољи Маџаре.

Срби са територија укинутих крајина Потиске (данашња јужна Бачка и део Срема) и Моришке (око Арада) нису успели у својим настојањима да се не промени њихов положај. Када је 1750, извршено међу њима гласање о томе да ли пристају да пређу у грађански сталеж, већина их је била за то да остану у војничком сталежу, и последица свага тога била је да је око 2200 српских породица из Потисја и Поморишја пресељено у Банат. у лето 1751. Огорчени, разочарани и нездовољни што се дижу из села која су њихови очеви и они подигли и то се не поштују повласице које су им дане приликом њихова досељења из Турске. Ти Срби нису могли да се смире у Банату, и они ће наскоро готово сви отићи у Русију и заталасати Србе на широком пространству за сеобу у Русију.

У полеће 1751 долазили су у јужну Угарску као изасланици руске владе неколики официри из српског хусарског пукова да скупљају ново људство за

руску службу. Они у том раду нису у тај мах имали већег успеха, али су код Срба у јужној Угарској распирили и појачали тежњу за сеобу у Русију. Требало је само да се и међу њима нађе неко ко ће их јаче загрејати и повести. Нашли су се убрзо и такви. С руске стране много је радио на томе да незадовољне Србе придобије и склони на прелаз у Русију тадашњи руски посланик на бечком двору Михаило П. Бестужев-Рјумин, који је настојао најпре да наговори неколицину истакнутих Срба на сеобу, рачунајући, сасвим оправдано, да ће се после повести и други за њим. Тако је и било.

На чело незадовољних Срба, пресељених у Банат, и на чело покрета међу њима за сеобу у Русију ставили су се Јован Хорват, потпуковник Моришке милиције, Јован Шевић, такође потпуковник Моришке милиције, Рајко Прерадовић, пуковник славонског хусарског пуча, и Јован Чернојевић, потпуковник из Арада. Амбициозан, грамљив и безобзiran, Хорват је брзо потиснуо остале у позадину. Већ почетком јула 1751 Хорват је редовним путем добио одобрење да може иступи и из аустријске војске и отићи у Русију, а такво је одобрење добио и капетан Никола Чорба. После тога, Хорват ради на томе да привуче и што већи број других Срба, па руским посредством тражи одобрење за прелаз још 29 официра и нуди да ће у Русију довести читав пук, ако му руска влада изради у Бечу одобрење за врбовање људи у руску службу. Његова понуда је повољно примљена у Русији, и он је међу Србима из Поморија, који су се били сместили привремено у Банату, живо настојао да их наговори на сеобу у Русију. Сем Хорвата и Чорбе, у току 1751 добили су пасоше за Русију још десеторица официра Срба. Крајем септембра 1751 кренуо је Хорват у Русију, а с њим и прва група Срба који су се решили на сеобу. Свега је било у тој групи 218 лица, које официра и војника а које грађанских лица, чланова породице и послуге. У тој групи био је и потпуковник Јован Чарнојевић, више чланова рода Хорвата, Чорба и др. Тада је прешао у Русију и капетан из Чанада Марјановић са шесторицом синова. У окторбу су стигли у Кијев и привремено били размештени по околини, да тамо презиме. За том групом стизали су и други Срби из те некадашње поморишко-потиске групе, тако да је до пролећа 1752 Хорватова група пресељеника бројала већ до 1000 душа.

Хорват је са пратњом отишао из Кијева у Петроград, где је уредио све што је било потребно око смештања тих Срба. поред осталога, тада је уређено да ће се од пресељених Срба образовати два коњичка (хусарска) од по 4000 и два пешадијска (пандурска) пука од по 2000 људи и да ће ти Срби становати у засебној области. За насељавање је одређена област у Задњепровљу: од ушћа реке Каварлика правом цртом до извора реке Тура, од извора реке Тура до ушћа Каменке, одатле до извора Березовке, од извора те реке током реке Амељника до њезина ушћа у Дњепар. Ту су требала да се наслеле два пука (по један хусарски и пандурски), а читава је област добила име **Нова Сербија**. Наређено је да се у тој области оснује и тврђава Св. Јелисавета, од које се је развио доцније град Јелисаветград (Зиновјевско). Хорват је постао генерал-мајор, пошто је још пре сеобе било обећано да ће сваки официр Србин који пређе у руску службу добити један чин више.

Прелаз Хорвата и његове групе, иако доста бројне, био је само почетак, увод у пресељавање, на чemu ће и даље да раде и сам Хорват на своју руку и руска влада и њен посланик у Бечу, Бестужев. С друге стране, исељавање Срба није бечкој влади било нимало пријатна ствар у време када су више од

половине њене војске сачињавали Срби, па је и свим средствима настојала да га омета и отежава, пошто није могла отворено да га забрани, јер је Аустрија била у савезу с Русијом и тај јој је савез био веома потребан. Чак је стишаван и рад католичке пропаганде међу Србима. А и пошто је, 21. јула 1752, објављен веома строги "казнени патент" против оних који би у Аустрији врбовали њене поданике у страну војну или грађанску службу и наговарали их на сеобу, власти нису смеле да га примењују у свој његовој строгости.

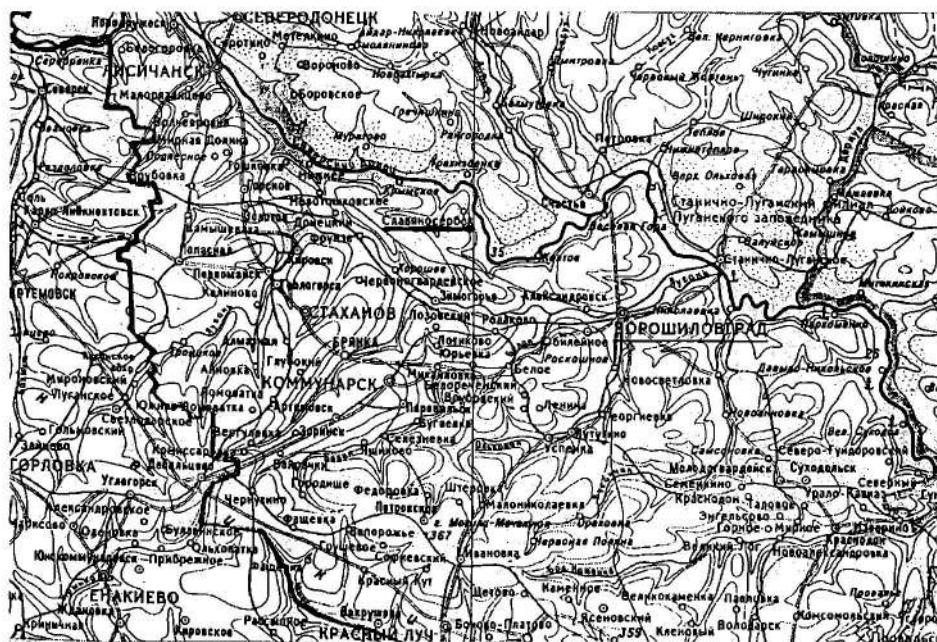
Многобројни изасланици, српски официри из Русије успели су, током 1752, да усталасају за сеобу не само Србе из Поморија и Потисја, тада у Банату, него чак и Србе у Славонији. У Банату се је тај покрет био претворио у побуну.

"Нова Србија" се је, за то време, уређивала и брзо напредовала. Њено становништво расло је приливом нових дошљака; долазили су појединци и мање групе Срба, које су остављале Угарску на редован начин, по одобрењу и с пасошем, или на нередован начин, бежећи преко границе. Добар пријем на који су наишли први пресељеници у Русији имао је јаког утицаја не само на њихове сроднике и пријатеље који су били остали него и на Србе изван Аустрије (Угарске), па и на друге православне народе у Турској, који отада почињу такође да се селе у Русију (Грци, Бугари, Арбанаси и др.).

Већа група Срба из Угарске стижи ће у Русију у јесен 1752, под водством потпуковника моришке милиције Јована Шевића. Шевић и Хорват су били супарници и лични противници већ од раније, и Шевић није никако пристајао да се са својим људима насељи у Новој Србији и буде подложен Хорвату, који је био њен заповедник. Шевић је успео код руских власти да за своје људе добије засебну област, која граничи са Новом Србијом. Основана је **Славјаносербија**, која је била "од краја линије и насеља ландмилиције (Хорватове) са стране реке Доњеца, тј. од Бахмута до Лугане". У Славјаносербији било је места за 3000 људи а с проширењем у пустињу и за до 5000. Са Шевићем је било дошло око 800 лица, и ти су били већином бивши Срби граничари из укинуте Моришке и Потиске Крајине. Међу официрима који су тада прешли са Шевићем био је и капетан Максим Зорић из Мошорина, поочим Симеона Неранџића-Зорића. Даоције је, за Шевићем, стигао и Рајко Прерадовић родом из Будима, пуковник славјанског хусарског пука. И они су, обојица, постали генералмајори, и у току 1754 почели да насељавају своје људе и уређују Славјаносербију. И у њиховој области основан је један нови град: Од Српског шанца Доњецког постао је град Славјаносербск.

У вези са сеобом под Хорватом је и пресељавање Симеона Пишчевића, поручника славонског хусарског пука, коме су аустријске власти чиниле велике сметње и који је стигао у Русију тек у пролеће 1754. Пореклом је он био из Паштровића у Боки. Пишчевић је у Русији после достигао чин генералмајора и оставио је драгоцене писане успомене са грађом о животу Срба у Аустрији и о прошлости српских насеља у Русији односно Украјини.

И Хорват и Шевић су се трудили да у своје области привуку што више људи, у првом реду да добаве чланове породица и сроднике оних који су већ с њима прешли. И ти који су прешли писали су својима и позивали их да дођу, јер су добивали дosta добре земље и јер су били слободни. Из Аустрије су пуштене, 1754, само жене и неудата и неожењена деца оних који су већ били отишли и тражили одобрење да им се доселе не само породице него и сродници.



Сл. 1. Као сјомен на велику сеобу Срба у Русију јоловином 18. в. остало је само име града СЛАВЈАНОСЕРБСК поред ријеке Северскиј Доњец.
(Припремио М. Ђеловићић).

Наде Хорвата и Шевића да ће преселити по неколико хиљада Срба војника са породицама нису се оствариле у пуној мери, јер су аустријске власти спречавале покрет за исељавање. Прилив Срба из других земаља и стално придолажење појединача из Угарске у току неколиких наредних година унеколико су надокнадили што су подбацила очекивања од веће сеобе из Угарске и допринела су јачању српских насеља у Украјини. У томе је био и велики значај сеоба под Хорватом и Шевићем: оне су изазвале акције за сеобу и у другим земљама, а понегде и прави покрет у народним масама. Тако нпр. год. 1752 била је побегла из Босне група Срба на челу са Бошком Михаиловићем. Живели су у Хрватској и тражили да им се допусти прелаз у Русију, што им Аустрија из својих обзира према Турској никако није допуштала. Та ствар се је повлачила и у току 1753.

Видећи како су у Русији добро примљени Срби из Угарске, црногорски митрополит Василије, који се баш у то време бавио у Русији, понудио је руској влади, 1754, да пресели неколико хиљада Црногорца у Русију, очекујући од тога знатне материјалне користи и лично за себе. Пошто су, с руске стране, још 1752. чињене неке припреме за пресељавање Црногораца у Русију, Василијева понуда је примљена, од аустријске владе затражено и добivenо одобрење да преко Аустрије може прећи 100 породица из Црне Горе и за њихов прихват одређени нарочити изасланици: пуковник Ст. Пучков послан у Трст да прихвата исељенике на млетачкој граници а мајор Стева Петровић (Шаровић), родом Подгоричанин, да прихвата на турској граници у Срему и Славонији. Са Петровићем се је удружио поручник Јаков

Јездимировић, пустолов, родом из Источне Херцеговине, који је био отишао у Русију са Шевићем, па побегао из руске војске и Русије, долутао у Црну Гору и од митрополита Василија добио чин поручника. Он ће одиграти извесну улогу, својствену његовој природи, да се склони што већи број Срба из крајева око Саве на сеобу у Тусију а које ће он слати под именом Црногораца. Радом таквих пустолова покрет за сеобу обухватио је и знатан део српских области у Турској и Србе у Далмацији који су били под Млечићима. Да су на челу те акције у самом народу били честитији људи него што су били митрополит Василије и Јездимировић, наш свет би у то време био поштеђен многих неприлика и несрћа.

Покушај са сеобом Црногораца у Русију није успео. Мало је успеха имао и Јездимировићев рад на томе међу Србима у Турској: он је доцније задобио и првео неке своје сроднике. У договору са Шаровићем-Петровићем, и уз помоћ Јована Балевића, родом Подгоричанина, синдика у Сремским Карловцима, скupили су они у Карловцима око 50 печалбара, које су, да би преварили аустријске власти, упутили у Русију као Црногорце.

Доцније је дошао и капетан Пишчевић у Сремску Митровицу, упућен да прихвата пресељенике из Црне Горе. Знајући да они не могу ту наћи, Пишчевић је радио на ширењу покрета за сеобу међу Србима у Мачви и Босанској Посавини, где је од раније имао везе. На турској страни је радио Јездимировић, који је у току 1755 прикупio нешто својих сродника из Црне Горе или из Херцеговине. Пошто су стигли на аустријску границу, где су сви пријављени као Црногорци, и издржали карантин, њих је Јездимировић одвео у Русију, 1756. Међу њима је свакако било и Срба аустријских поданика. У свему је та група бројала 63 одрасла лица и 6 деце. Са том групом одвео је Јездимировић и 27 људи што су их скupили Пучков и Петровић на млетачкој територији. Та група била је насељена, под именом Црногораца, у Оренбуршкој губернији, али су одатле преведени, на њихову молбу, 1759, делом у Нову Србију а делом увршћени у руске хусарске пукове. И после те сеобе стизале су из Турске нове групе "Црногораца" и Јездимировић се је враћао по нове транспорте.

Следеће године, 1757, у јесен, прешло је из Турске, и то из Босанске Посавине и Мачве, око 1000 Срба са женама и децом. И они су пријављени као Црногорци, и, пошто су презимили у Новом Саду, Јездимировић их је одвео у Русију, у пролеће 1758. Насељени су већином у Новој Србији.

После дужег времена и многих неприлика успели су митрополит Василије и изасланици из Русије да поведу прву групу правих Црногораца у Русију. Али, та је група била сразмерно веома малена, свега 153 лица. Стигли су у Кијев у децембру 1756. Међу њима су били и гувернадур Стано Радоњић, сердар Вукотић, војвода Мојаш Пламенац и др. Један део тих црногораца ушао је у Нову Србију, неки су увршћени у руске војне јединице, а један део их се вратио у Црну Гору, 1759. Полазећи, 1758, по други пут у Русију, митрополит Василије повео је са собом и мали број исељеника и дванаест младића да се школују у Русији.

Сем тих организованих група, долазиле су у Русију, поведене њиховим примером и њиховим добрым пријемом у Русији, у то време и мање групе и појединачи. Тако је у Нову Србију само у току прва три месеца 1757. године стигла 822 досељеника оба пола. У то време у, фебруару 1757, стигао је у Русију и ступио непосредно у руску службу Јован Подгоричанин, родом из

Подгорице, до тада аустријски граничарски мајор; у руској војсци напредоваће до генералмајора.

У низу даљих, обично мањих и појединачних, пресељавања вреди да се помене сеоба двојице Чарнојевића, Павла и Симеона, 1760. Било је тада појединачних досељавања још из Далмације, Босне и Херцеговине.

Нова Сербија и Славјаносербија, кад су Срби дошли у њих, биле су ретко насељене, готово пусте земље. Многим новооснованим насељима Срби су дали имена места из којих су били дошли, тако да и данас у тој области има назива, истих као у Војводини: Темишвар, Суботица, Земун, Вршац итд. Та српска насеља су уопште врло брзо и лепо напредовала, а нарочито места Новомиргород и Јелисаветград, који се развио од тврђаве Св. Јелисавете, подигнуте кад су Срби дошли.

Срба није дошло у те области онолико колико се је очекивало. С једне стране стога што је требало попунити празнине, допуштено је усељавање и другим народностима; с друге стране, велик напредак тих Срба и њихових насеља привлачило је и друге. Особито је био велик прилив Украјинаца. Последица тога била је да су се Срби с њима одмах почели да мешају, чemu су ишли на руку једнакост вере и велика сличност језика и културе. Срби су запуштену земљу оспособили за обрађивање и учинили је богатом и напредном, али је та земља временом и њих прогутала; они су се ту, у сразмерно кратком времену, готово сви претопили у Русе односно у Украјинце.

С друге стране, то пресељавање Срба из Угарске, Срема, Славоније и Хрватске било је од штетних последица и по саме Србе у тим земљама, нарочито у Угарској, а не само по Аустрију која са њиховим одласком губила одличне војнике. Становништво Угарске у то време било је доста ретко, а после српских сеоба оно се је још више проредило. Срби који су остали бројно су били ослабили, што се је најскоријо још јаче осетило, кад је почела колонизација Немаца и Маџара по јужној Угарској, данашњој Војводини. Губитак по српство у Подунављу био је утолико тежи што су у Русију одлазили у првом реду борбенији и способнији људи, који су представљали народно водство.

Аустријски двор и влада нерадо су гледали на исељавања Срба из својих земаља у Русију, па су, иако је Аустрија била у савезу с Русијом, на све могуће начине настојали да спрече те сеобе или да умање њихов обим: кад не би могли сасвим забранити, допустили би само женама и недораслој деци оних који су већ отишли да могу и они прећи у Русију. Поменути Казнени патент, издан 1752, од 1753 примењиван је веома строго. С друге стране, почели су двор и влада да воде више рачуна о расположењу код Срба и да Србе у Угарској бране од насртања угарских власти, те да тако уклањају главни узрок незадовољству и повод исељавању. Врло је занимљиво да је и карловачки митрополит Ненадовић, црквени поглавар Срба у Аустрији, био одлучно против исељавања у Русију, па је и сам непосредно радио на ометању тог покрета, а радио је и посредно, помажући рад аустријских власти на томе. Узроке јењавању исељеничког покрета међу Србима на аустријској граници треба тражити још и у једној природној чињеници: пристизавала су покољења рођена на тој страни, која су се већ била свикла на живот у новој средини и смирила, а слабиле су и њихове везе с исељеницима делом услед мера аустријских власти које су их спречавале, а још више због просторне и, постепено, све веће временске удаљености.

Од 1759 престаје масовно исељавање у Русију. Отада ће прелазити само још појединци и мање групе. Аустријским властима нису била пријатна ни обична одлажења у Русију, па су сметале и 1774 сасвим забраниле одлажење српских калуђера у Русију.

Већ од њихова почетка, нова Србија и Славјаносербија нису биле сасвим чисте српске области. У њима је било и нешто староседелаца Руса, а поред Срба дошло је и других народности: Арбанаса, Бугара, Румуна и др., а највише Украинаца. До 1762 било је слободно усељавање свакоме. Ма да је Русија и даље, нпр. 1763, настојала да се у Русију пресељавају Словени из Угарске, прилив одатле био је доцније сасвим незнатан. Место тога све је већи био прилив Украинаца. Последица тога је била да су области постепено губиле свој српски карактер, што је нашло видна израза 1764, када је Нова Србија претворена у Новоросијску Нубернију. Славјаносербија је била исте године прикључена тој губернији као Јекатеринска провинција, а 1775 је прикључена Азовској губернији.

Српство се је, ипак, у тој области одржавало и даље и Срби из отаџбине, одлазећи у Русију послом, сврћали су у Нову Србију, особито у Новомиргород, ради виђења с рођацима или пријатељима или ради помоћи, јер су Срби официри, који су се већином били претворили у руске племиће и богаташи, помогали новцем и другим средствима такве путнике и своје у старој постојбини. Двојица од таквих посетилаца Нове Србије описали су своје доживљаје међу Србима у Новој Србији.

Тако је познати путописац архимандрит Герасим Зелић, родом из Далмације, у два маха боравио међу Србима у Русији. Први пут је дошао у Новомиргород у Новој Србији 1782. Ту је, како износи у свом "Житију", нашао мајора Јована Скорића, свог најближег суседа из Међеђе у Далмацији, и многе друге Србе, од којих су неки били из Угарске и Баната. За њих каже да су прешли у Русију из политичких разлога. Било их је, затим, из Србије, Босне и Херцеговине, који су се преселили због тегоба турског јарма. Најзад, било је ту Срба из Далмације и "Арбаније" (под којом треба поразумевати црногорско приморје), који су били избегли због млетачког гоњења. Зелић је био гост код генерала Анте Стратимировића, родом Херцеговца, у вароши Дмитровици, а имао прилике да се упозна и са генералима Србима Текелијом, Чорбом, Хорватом, па са генералом Пишчевићем из Паштровића, грофом Иваном Подгоричанином из Црне Горе и др. Понова је био у Новој Србији од септембра 1787 до августа 1788 "частећи се" код поменутих српских генерала, а највише код свог земљака Јована Скорића.

Сава Текелија, добро познати српски народни добротвор, пролазио је 1787 кроз Нову Србију и описао раскошни живот на двору његова стрица, руског генерала Петра Текелија. У Москви је посетио Донски манастир чији је архијереј био Миланковић, родом Србин из Новог Сада. Посетио је у Москви и грофа Михаила Андејевића Милорадовића, прапунука пуковника Михаила Милорадовића. А када је Сава Текелија по други пут, 1811, долазио у Новомиргород, није у њему већ нашао никога од свога рода и познаника: у толикој мери су се Срби већ били изгубили у том месту, средишту негдашње Нове Србије.

Слабљење исељавања у Русију није ниуколико било последица смањивања љубави српске према Русији нити је утицало на умањивање таквих осећања.

Напротив, Срби су и даље, у својим тежњама за ослобођење, највећу наду полагали у помоћ од Русије. Тако и кад је избио први српски устанак у Шумадији, одмах је упућено у Русију једно изасланство на челу с protom Матијом Ненадовићем да тражи помоћи. Политичке и културне везе Срба с Русијом, засноване у далекој прошлости, јачале су и даље и бивале све разноврсније.

ПОСЛЕДИЦЕ СЕОБА СРБА У РУСИЈУ

И после 1759, када је престало масовно насељавање у Русији Срба из земаља под Млечићима, Турском и Аустријом, било је пристизања појединача, па и мањих група. Такво одлажење траје до наших дана, али оно нема никаквог већег значаја, јер се не оснивају нова српска насеља. Појединци који иду брзо се изгубе у руској народној маси.

И поред свих мера што их је предузимала Аустрија против исељавања Срба у Русију, ипак је и доцније, у току друге половине 18 века, било појединачног пресељавања Срба из земаља под Аустријом. Знатнији је био прелаз, 1781, ћакона, Ђорђа Кнежевића, родом из Ирига, с којим су дошли у Русију и други људи и населили се у Новомиргороду.

Било је, у току друге половине 18 века, и неколико покушаја пресељавања Срба из Турске у Русију. Теофило, калуђер херцеговачког манастира Житомишљића, видео је у новембру 1776, код Видина, људе видинског и београдског паше који су имали задатак да спречавају у њиховим намерама српске породице које су долазиле до Видина, ту тајно прелазиле Дунав и исељавале се преко Влашке и Молдавске.

Год. 1770 ступила је руска влада у везу са старовлашким кнезовима Рашковићима, а у току 1784 и 1785 ступају кнезови Константин и Симеон Рашковићи у везу с руским двором. Кнез Симеон носио је царици Катарини II поруку народа с молбом да се њему допусти да може превести народ у Русију, ако није наступило згодно време за њихово ослобођење од Турака. Рашковићи су прешли у Русију, али се не зна да ли је с њима и колико прешло и народа. Тим покретом могао је бити обухваћен Стари Влах, област као данашње Нове Вароши.

У првој половини 19 века отселиле су се у Русију две мање групе Срба, и то су била последња групна пресељавања. Обе сеобе су настале као последица несретног свршетка првог устанка у Шумадији под Кађорђем.

Пошто је сломљен први устанак, Кађорђе и већина српских старешина побегли су у Аустрију, а одатле су, посредовањем руске владе, пуштени да се преселе у Русију, 1814. Стигли су у Хотин, у Бесарабији, у октобру 1814. Неки од њих су померли у Русији, неки ће се доцније вратити у Србију, а неки су остали у Русији и тако дали нов српски допринос руском народу.

Као последња групна сеоба српска у Русију може се сматрати пресељавање Требјешана, ивршено 1814. Требјешанима је називан огранак источнохерцеговачког племена Никшића, по главици Терђеси, око које су становали. Црногорска, брђанска и источнохерцеговачка племена столећима су водила борбу с Турцима, и у тим борбама су се Требјешани веома истицали и тешко страдали. Пошто је Требјеса и по други пут разорена, 1789, Тебјешани су прешли, 1792, у Ускоке у Морачи под планином Сињајевим, али су и даље

учествовали у борбама против Турака. Код њих се је, по пресељењу у Морачу, рано јавила мисао о сеоби у Русију, ради чега су једном њихови изасланици одлазили код царице Катарине II сердар Малиша Бучић и архимадрит Аксентије Шундић, њихови тадашњи главари. Али до њихова пресељавања је дошло тек после слома Карађорђевог устанка, у ком су учествовали. Тако су се око 22 породице Требежана преселиле и насељене су биле у околини Одесе. Да би се боље привикли новој средини, они су око својих села подигли велике шуме. Издали су књиге "Казивања старих Требежана" и "Архив Малише Бучића". Тих Никшића било је доскора у Одеси - а вероватно да их има још и сада - и један од њих је био професор универзитета у Одеси.

После тог пресељавања 1814. није више било таквих групних пресељавања Срба у Русију и није више било оснивања посебних српских насеља у Русији. Није их било, јер су наступиле велике промене у животу српскога народа, које су упутиле сеобе у другим правцима. Мала кнежевина Србија, која се је развила од Милошеве Србије, постала је уточиште незадовољних и гоњених Срба у Аустрији и Турској. Тако исто и Црна Гора. С друге стране у другој половини 19 века настао је у нашим земљама снажан покрет за одлажење у Америке који је захватио Црну Гору, Херцеговину, Далмацију и Лику као земље у којима су већ од природе неповољни услови за живот, и Војводину и Македонију као земље у којима је велик део становништва, будући без земље, живео у највећој беди. Тако је временом број Јужних Словена у Америкама нарастао на око 1 000 000, међу којима је и знатан број Срба.

Али, и у току читава 19. па и кроз ових неколико протеклих деценија 20 века, многи Срби су доспевали у Русију и многи појединци и остали у њој. На првом месту треба поменути улогу руских универзитета и богословских семинарија, на којима се је школовао или усавршио велики број српских интелектуалаца.

У току 19. века, а можда и још нешто раније, развила се једна нарочита врста привременог одлажења људи из наших крајева у Русију. Било је то одлажење печалбара, који су особито ишли у Одесу. Нажалост, о тој врсти одлажења и о томе колико је било печалбара који су стално остали у Русији, нема у нашој науци никаквих података. Ја сам имао у животу прилике да се сусрећем с печалбарима који су боравили и радили у Русији, односно по Украјини, па имам и једног таквог близског сродника који је остао да живи у Ростову. На овом месту треба поменути једног веома залсужног Србина, који је највећи део свог живота провео у Русији као трговац. Био је то Сима Андрејевић-Игуманов, родом из околине Призрена, који је као трговац најпре радио у Цариграду, затим у Одеси и најзад се настанио у Кијеву. Тргујући, веома се је обогатио, али је све своје приходе и своје имање трошио на помагање просветног и културног напретка српског народа, нарочито у Старој Србији.

Када је избио први светски рат, многи Срби из аустроугарских земаља нашли су се у Русији као ратни заробљеници и известан број њихов је тамо и остало. По свршетку првог светског рата, за читавог трајања старе Југославије, многи политички борци, којима је у земљи био онемогућен опстанак, бежали су у Совјетски Савез. Ми још не можемо да знамо колики је био број таквих пресељеника и какав је био њихов удео у животу Нove Русије. Несумњиво је једно: били су то појединци најразноврснијих занимања који су се растурили

по огромном пространству СССР и у њему се изгубили. Можда њихов број износи коју стотину или хиљаду, али су се они растурили и брзо изгубили, јер нису живели у посебним насељима, као што је био случај с оним Србима који су се пресељавали у групама у току 18. и у почетку 19. века и који су стварали засебна насеља, те тако успели, макар и делимично да се као Срби одрже и до наших дана.

У СССР ИМА И САД СРБА

Наши научници су се бавили скупљањем и изучавањем писаних извора по средишњим руским архивима у Москви и Лењинграду, а нико није у новије време одлазио у крајеве у којима су живели пресељени Срби и у којима још и данас многа места носе имена што су им их дали пресељени Срби, као нпр. Вршац, Мошорин, Каниж, Панчев, Славјаносербск и др. Како се у пописима становништва, вршеним у позније царистичко доба, Срби уопште не помињу као становници Русије, ко нас се већ одавно мисли да су се Срби у Русији већ сви претопили у Рuse односно у Украјинце.

Док је по статистичким подацима из царске Русије било, 1862. још око 1000 лица на земљишту некадашње Нove Србијe, која су се сматрали Србима, у попису извршеном 1900 Срби се више уопште не помињу. Међуим, њих је тамо било, па их вероватно има и сада. Према резултатима пописа становништва од 1926 у СССР, тада је било, поглавито у Украјини, још 2500 лица која су се сматрала Србима, а то значи да подаци из ранијих пописа становништва нису верни. Број од 2500 душа није велик, али је значајно да се је и толико Срба било одржало у руској средини. Данас је њихов број свакако још много мањи. С једне стране, у току протеклих десет година морало је и даље да напредује њихово претапање у Рuse, с друге стране, ти Срби живе у оној области СССР која је особито пострадала у току другог светског рата: на њу се је излио сав бес немачких освајача, који су ту уништавали становништво у масама, те нема сумње да је знатно страдао и тај далеки српски огранак.

ШТА СУ РУСКОМ НАРОДУ ДАЛИ ПРЕСЕЉЕНИ СРБИ?

Док су у старије време руско-српских односа у Русију долазили и прелазили поглавито српски црквени људи, од којих су многи у Русији доспевали до угледних положаја у црквеном старешинству, а неки се истакли као организатори или као писци, од почетка 18. века долазили су у већем броју у Русију Срби сељаци, војници, трговци, поморци и интелектуалци и сви су они, сваки на свој начин, доприносили напретку братског руског и украјинског народа.

Пресељени Срби, нарочито они који су долазили у групама и који су се временом већ готово претопили у Рuse, допринели су унеколико и бројном јачању руског народа. Тај допринос није био тако незната, иако је број досељених Срба био сразмерно мален у поређењу са тадашњим бројем Рusa. Треба имати на уму, ради правилне оцене тог доприноса, да су Срби насељили простране области на југу данашње Украјине, које су биле готово пусте и они су те области привели култури и привредно и културно унапредили: данас су то густо насељени напредни крајеви, Срба је било толико да су они образо-

вали неколико пукова, који су већ у седмогодишњем рату (1756-1763) учествовали у саставу руске војске и храбро се борили.

Захваљујући том великом броју безимених Срба и њиховим истакнутим предводницима, дошао је у састав Русије данашњи јужни део Украјине и у њему су поникли многи напредни градови.

Срби официри који су прешли из Аустрије у Русију, као и многи грађани који су тек у Русији ступили у војну службу, огли су тек у руској војсци да несметано покажу и развију своје војничке способности. Руска ратна историја 18 и 19 века пуна је имена славних Срба јунака и бораца у руској војсци. Није мали број Срба који је у руској војсци дошао и до генералских чинова, до положаја до каквих у аустријској војсци уопште нису могли доћи, а своје слободне земље нису имали да би њој послужили својим способностима. Већ сам помињао случај Петра Текелије, који је у Русију отишао као поручник и у својој новој домовини брзо напредовао до фелдмаршала, највишег војничког чина, и то само на основи својих великих залсуга. Славна су имена у историји руске војске и ратова и многих других Срба, међу којима се нарочито истакше: Милордовићи, Хорвати, Шевићи, Прерадовићи, Зорићи, Чорбе, Подгоричани, Ј. Скорић, А. Стратимировић, Угришићи, Требињани, Неранџићи, Штерићи, кнезови Рашковићи, Рајковићи, Пишчевићи, Вукотићи, Војновићи и др.

Један од тих Срба, генерал Симеон Зорић, родом Неранџић, ког је био посинио капетан Максим Зорић из Машорина, успео је чак да постане љубимац и љубавник царице Катарине II и да га она награди великим богатством. Зорићу служи на част да своје велико богатство није трошио само на раскошан живот него је издашно помагао и просвету и оне Србе који су долазили у Русију ради помоћи. Зорић је у Русији основао прве војне школе.

Срби официри, који су одрасли у Војној Крајини и већ од детињства били под оружјем и који су у тој служби стицали и велику теоријску спрему и богата и ратничка искуства, представљали су велику добит за тадашњу руску војску.

Особито су биле значајне српске услуге Русији у изградњи прноморске ратне и трговачке флоте. Кад је цар Петар I путовао по Европи, тада је његов блиски сарадник Петар Толстој, предак великог писца Лава Толстоја, посетио Млетке, са којима је Русија била у савезу. Толстој је тада уредио питање школовања руских младића у поморској школи Марка Мартиновића Перашћанина у Перасту (у Боки), који су заиста и свршили многи руски великашки синови. Настојања цара Петра да створи руску морнарицу била су повод те је у службу његову ступило и неколико Срба помораца, међу којима се је нарочито истакао Мата Змајевић Перашћанин, који је доцније постао велики адмирал и прославио се и тим што је спасао живот цару Петру у једној битци, 1714.

Упоредо с тим, на југу Русије су ницале и српске трговачке куће. Под руском зставом су пловили по Црном мору трговачки бродови: Комненовића, Џотића, Ивановића, Накићеновића, Ђурасовића, Џелатића, Маловића, Илића, Ђурановића, Матковића, Поповића, Mrше, Перовића, Кажанегра. Трговачка флота српских трговачких предузећа (Марка Гојковића, Спире Војновића, браће Митровића, Сенића, браће Јанковића, Павковића, Лазаревића, браће Маловића, Вукасовића, Суличића и др.) била је по речима руског професора В. Григоровића, од огромног значаја за јужну Русију однос-

но у Украјину: она је била претходница руске трговачке морнарице. Морнарство је препородило јужну Русију, а томе су највише допринели искусни српски поморци, који су развили и унапредили руско поморство, које је до тада било на ниском ступњу.

У тесној вези са војном и поморском службом је и учешће Срба у руској дипломатији. Срби у руској дипломатској служби, поред тога што су непосредно служили на корист руске државе и народа, били су до велике користи и своме, српскоме народу и отаџбини. Већ од Саве Владисављевића и Михаила Милорадовића, који служе цару Петру I као стручњаци за балканска питања и као такви утичу на вођење државне политике, па све до у прву половину 19 века, Срби у руској служби настоје да руску владу што више заинтересују за прилике и акцију на Балкану. А кад год је Русија рачунала на помоћ балканских Срба, као изасланици су међу њих упућивани у првом реду рођени Срби, који су већ били у руској служби. Поред оних које сам помињао у току ранијих излагања, треба још да се помену: Јеремије Гагић (1783-1859), родом из Србије, Марко Ивелић, родом из Пераста у Боки, и Недоба, родом из Сарајева. Они су били активни баш у време кад је почело ослобођавање од Турака у Шумадији и много су користили својим радом и новој Србији. Павле Ђулинац (Јулинац), Србин, руски официр и дипломата, дуже времена је био са службом у Бечу. Српски народ је задужио и тим што је 1765 објавио малу историју словеносрпског народа која је много читана.

Срби су дали руском народу и у новије време неколико истакнутих радника на културно-просветном пољу. Особитих заслуга у том погледу стекао је Теодор Јанковић Миријевски, родом из Каменице у Срему (а пореклом из села Миријева код Београда). Пошто је на Универзитету у Бечу свршио филозофију и права, био је неко време секретар свог добротвора владике Вићентије Видака, а затим управник српских школа у Темишварском Банату. На том положају стекао је нарочитих заслуга и лепо изведенним уређењем школа у Банату и својом одбраном Ћирилице. Год. 1782 позван је, као стручњак у Русију, где је остао до краја живота, 1813. Умро је у Петрограду. У Русији је био управник свих народних школа, члан комисије за народне школе, руководилац учитељске семинарије (која је основана по његовој замисли). Израдио је и план за универзитетете који су имали да се отворе. Његове су заслуге огромне, јер је у Русију пренео савремене европске методе школског рада: радио је у просветитељском духу 18 века. Поред других списка, написао је десет уџбеника.

Пошто је отворен универзитет у Харкову (1804), на њему су радила три Србина професора. Григорије Трлајић, родом из Мола у Бачкој (177), био је правник. Одлазио је више пута у Русију, па је у њој и остало по наговору Т. Јанковића. Био је најпре професор историје, па енциклопедије права и, кад је у Петрограду отворена правничка школа, професор грађанског права у Петрограду, одакле је премештен у Харков, где је умро 1811. Са његовим именом почиње и историја науке о грађанском праву у Русији. Атанасије Стојковић (1733-1832), радом из Руме, био је најпре учитељ, па је, по свршетку права и филозофије, отишао у Русију. Био је професор физике на универзитету у Харкову. Писао је на руском и српском. Божа Грујовић (Годор Филиповић), родом из Врела у Ваљевском округу, свршио је права у Будиму. Прешавши у Русију, постао је професор на универзитету у Харкову 1804, али је већ следеће године, 1805, прешао у Србију и радио као секретар Правитељствујушчег совјета. Умро је 1807.

Да поменем још да су и неки од Милорадовића стекли име као војни писци и књижевници, тако исто Симеон Пишчевић и његов син и др. Српског порекла су, судећи по имениу, и славни руски сликари Верешчагини.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Др А. Ивић: Сеоба Црногораца у Русију 1756 године. ЛМС-Нови Сад 1932.
2. Вукова преписка, VI (1912).
3. Литература о сеоби 1751-1754 и др. споменик III
4. П. Л. Кулаковскиј: Начали русској... у Сербов-в XVIII веку. Ст. Петербург 1903. Летопис Матице Српске
5. Сава Петровић: Срби у Русији. ЛМС Нови Сад 1879.
6. Ц. Боровлејскиј: Из руско-србских одношенији при Петре Первим. Ворпоси ист. Но 8-9 Москва 1946.
7. Материјал у Централ. држ. и истор. архиву Украјинској ССР. Ворпоси ист. 6-1948. Москва 1948.
8. Ј. Јовановић: Ист. записи II. 1948.
9. Славјански сборник. Москва 1948.
10. Истор. записи II 1948. Адмирал Мато Змајевић и др.
11. Војводина II
12. Дим. Руварац: Архив (Карл) I
13. Историј. записи III Сеоба Требежашана
14. Ј. Радоњић: Сеоба из Далмације. Римска курија
15. В. Скарић: Прем... ре у 18 веку (Милорадовићи)
16. Ј. Дедијер: Херцеговина. 167
17. Ј. Дучић: Гроф Сава Владисављевић
18. Модзалевскиј: Малорусијски родословник. Кијев 1912.
19. Г. Зелић: Житије I (1782)
20. Р. Грујић: Споменик II
21. Ј. Поповић: Срби у Банату (1955)
22. А. Јелачић: Војвођани у Русији. Нова Европа Загреб 1927.
23. Ј. Цвијић: Балканско полуострво I (71)

Укупни списак литературе и извора износи 53 јединице, које нажалост нисам могао дешифрирати. Но архивска грађа остаје на располагању. И овако окрњена литература и извори омогућавају увид у истраживачки рад аутора. Целокупни материјал за штампу припремио др Милош Ђеловитић. Напомињем да је ово необјављени рад аутора и долази на 397 место његових библиографских јединица.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА др МИЛЕНКА С. ФИЛИПОВИЋА

Скраћенице:

ANU BiH	<i>Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine</i> , Sarajevo
ЕЈ	<i>Enciklopedija Jugoslavije</i> , Zagreb
ЕР	<i>Etnološki pregled</i> , Beograd
ГГД	<i>Гласник Географског друштва</i> , Beograd
ГЕИСАН	<i>Гласник Етнографског института Српске академије наука</i> , Beograd
ГЕМ	<i>Гласник Етнографског музеја у Београду</i> , Beograd
ГСНД	<i>Гласник Скопског научног друштва</i> , Skopje
GZM	<i>Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu</i> , Sarajevo
NS	<i>Nova serija</i>
НЗМС	<i>Научни зборник Матице српске</i> , Novi Sad
ППНП	<i>Прилози проучавању народне поезије</i> , Beograd
РВМ	<i>Рад војвођанских музеја</i> , Novi Sad
САН	Српска академија наука
СЕЗб	<i>Српски етнографски зборник</i> , Beograd
ЗНЖО	<i>Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена</i> , Zagreb

1924.

1. „Фоча”, *Гласник Феријалног Савеза*, (Београд), II, бр. 6 и 7 (јан. и феб.), 5-7.
2. „Дубровник у Босни”, ГЗМ, XXXVI, 101-106.
3. „Манастир Удрим или Гостовић”, ГЗМ, XXXVI, 109-112.
4. „Високо”, ГГД, 11, 76-93.

1925.

5. „Положај Босне у нашој држави. Неколико опажања” *Народ*, (Сарајево), V, бр. 22 (19. март).
6. „Kraljeva Sutjeska”, *Slobodna štampa*, (Sarajevo), 56 i 57 (7. и 8. нов.).

1926.

7. „Натпис на стећку у Тичићима”, ГЗМ, XXXVIII, 79-80.

1927.

8. „Нови подаци о Какњу”, ГЗМ, XXXIX, 225-230.
9. „Породична, лична и еснафска слава у Велесу”, ГЕМ, II, 28-33.
10. „Др. Јован Цвијић”, *Средина*, (Тузла), III, св. 2 (15. март), 23-24.

1928.

11. „Ранија привреда у околини Високог”, ГГД, XVI, 12-18.
12. „Костурнице у Велесу”, ГСНД, III, 289-292.
13. „Starine u Bakićima kod Olova”, GZM, XL, 69-78.
14. „Славе или Службе (Височки Горњи Крај)”, ЗНЖО, XXXVI, св. 2, 329-341.
15. „Из прошлости Сарајева (Успомене једног Велешанина који је зидао сарајевску Нову цркву)”, *Преглед*, (Сарајево), 56. 171-173.
16. „Височака нахија”, СЕЗб, XLIII, 191-647.

Општи дио штампан посебно под насловом: „Етничка прошлост нашег народа у околини Високог (у Босни). Етнолошка расправа. (Београд), 1-146. Под истим насловом један одјељак је објављен у Прегледу, (Сарајево), 51, (април 1928), 4-6.

1929.

17. „Шарлаганџије у Велесу”, ГСНД, V, 283-294.
18. „Привреда, саобраћај и насеља у Височкој Нахији”, *Посебна издања Географског друштва*, (Београд), 7, 1-68.
19. „Геофагија у нашем народу”, ГЕМ, IV, 101-104.
20. „Пресипање белим просом”, ГЕМ, IV, 112-113.
21. „Дивљански ковчези”, ГЗМ, XLI, 109-113.

1930.

22. „Боровица”, СЕЗб, XLVI, 593-616.
23. „Вогошћа и Биоча у Босни”, СЕЗб, 617-696.
24. „Zbornik Petra Bajića iz Radovlje u Bosni”, *Narodna Starina*, (Zagreb), 22, 224-227.
25. „Задруга спасића (Чуровска кућа) у Булачанима”, ГСНД, VII-VIII, 369-379.
26. „Трећи конгрес словенских географа и етнографа”, *Преглед*, (Сарајево), V, св. 80, 550-552.
27. „Етнолошки опис пута Вардиште-Ускопље”, Опис пута III конгреса словенских географа и етнографа, (Београд), I, 186-189; II, 13-16, 58-62.
28. „Красно име и сличне славе у Модричи”, ГЗМ, XLII, 205-210.
29. „О етнолошком пручавању Јужне Србије”, *Годишњак скопског филозофског факултета*, (Скопље), I 117-126.
30. „Једна напомена о сахрањивању мртвца у средњој Далмацији”, ГЕМ, V, 138-139.

1931.

31. „Патишак”, *Јужни преглед*, (Скопље), (април.), 163-174.
32. „Бошњаци у околини Скопља”, *Преглед*, (Сарајево), VII, св. 94-95, 262-264.
33. „Породична и сличне славе у Тетову”, ГЕМ, VI, 16-27.
34. „Тајни језици у Велесу”, ГСНД, XI, 179-182.
35. „Извештај о антропогеографским и етнолошким проучавањима у струмичком срезу 1931. год.”, ГСНД, XI, 198-202.

1932.

36. „Башино Село”, *Јужни преглед*, (Скопље), (јан.), 33-40.
37. „Бећарнице и кућарнице у Скопској котлини”, Зборник радова на III конгресу словенских географа и етнографа у Југославији 1930, (Београд), 250-254.
38. „Православна црква и школа у Модричи”, *Преглед*, (Сарајево), књ. VIII, год. IV, 563-566, 647-653.
39. *Модрича*, Сопствено издање, (Скопље), 75 стр.
40. „Занимљиви култни предмети и обичаји у селу Текији (у срезу Жегликовском)”, *Јужни преглед*, (Скопље), (окт.), 409-418.
41. „Visočki Cigani”, *Narodna starina*, (Zagreb), XI, 27-46; i Etnološka biblioteka, (Zagreb), 20. str.
42. „Етнолошке белешке из северних велешких села”, ГЕМ, VII, 64-77.

43. „Етнографија у часопису 'Јужна Србија'", ГЕМ, VII, 122-128.
44. „Etnologija u Glasniku Skopskog naučnog društva", *Narodna starina*, (Zagreb), IX, 478-482.
45. „Borovičani", ZNŽO, XXVIII, sv. 2, 216-223.
46. „A. Šormet de Fose i njegovo delo o Bosni", *Pregled*, (Sarajevo), VIII, sv. 99-100 (mart-april), 206-211.
- 46a. „A. Шомет де Фосе, Душевне особине и обичаји Босанаца", Превео (с француског) Мил. С. Филиповић, *Преглед*, (Сарајево), VIII, св. 99-100 (март-април), 166-173.
47. „Прозор", ГГД, XVIII, 1-16.

1933.

48. „Питања за сакупљање грађе о примитивном грнчарству као женском раду", Учителски покрет, (Скопље), 140-142.
49. „'Кило' или 'кила', стара мера за жито", *Јужни преглед*, (Скопље), 276-280.
50. „Begovi Kopčići" (povodom rasprave: Ante Šimčić, Begovi Kopčići, ZNŽO, XXIX, 38-59), *Pregled* (Sarajevo), IX, sv. 115-116, 479-482.
51. „Контрола рађања на Гласинцу", *Преглед*, (Сарајево), IX, 666-669.
52. „Ношење камена о врату (нови подаци)", ГСНД, XII, 307-308.
53. „Сребрни цар", ГЕМ, VII, 93-95.
54. „Тежачке свеће и слични обичаји у неким крајевима", ГЕМ, VIII, 95-98.
55. „Славонски вотиви од воска", ГЕМ, VIII, 98-99.
56. „Цар Давид и св. Илија у циганском предању", ГЕМ, VIII, 100-101.
57. „Примитивна средства за пренос добра и кретање на Гласинцу", ГЗМ, XLV, св. 2, 129-134.

1934.

58. „Eine Wissenschaftliche Expedition der Belgrader Universität", *Etnologischer Anzeiger*, (Stuttgart), III, 249
59. „Из недавне прошлости Велеса", ГСНД, XII, 131-140.
60. „Нови подаци о ношењу камена о врату", ГСНД, XII, 237-239
61. „'Летопис' манастира св. Архангела у Чичеву (Велешки срез)", *Јужни преглед*, (Скопље), 19-27.
62. „Резултати етнолошких истраживања у пределима око Андријевице и Косовске Митровице", Извештај о стању и раду Задужбине Луке Ђеловића Требињца у години 1933, (Београд), 127-130.
63. „Положај и територијални развитак Велеса", ГГД, XX, 1-16; XXI, (1935), 1-10.
64. „Varošica Olovo s okolinom", *Franjevački vjesnik za 1934. god.*, (Beograd), 231-247, 270-281, 301-312.
65. „Епска песма у околини Струмице", ППНП, I, 222-229.
66. „Епска песма у Средској", ППНП, I, 260-262.
67. „Северна Велешка села", СЕЗБ, LI, 64-56.
68. „Стари занати и еснафи у Велесу", ГЕМ, IX, 46-56.

1935.

69. „Антрогеографска и етнолошка проучавања у Струмичком срезу 1934. год.", ГСНД, XIV, 207-208.
70. „Нови подаци о Черкезима у јужној Србији", ГСНД; XIV, 267-268.
71. „Култ светог Саве", *Календар Просвета* за 1936. год., (Сарајево), 32-38.

72. „Неимари цркве св. Богородице у Скопљу. Прошлост рода Зографских у Велесу”, Споменица правосл. храма св. Богородице у Скопљу, (Скопље), 299-314.
73. „Мијат Томић”, ППНП, II/2, 239-241.
74. „Записи и натписи (из Велеса и Струмичког среза)”, Зборник за историју ј. Србије и суседних области, (Скопље), I, 287-297.
75. „Деформисање лубање у Југославији”, ГЕМ, X, 18-32.
76. „Емин-ага и Ђор-Али-бег (прилог историји Велеса)”, Јужни преглед, (Скопље), X, 69-75; Недеља, (Београд), бр. 420, 3/24/45, 4-6.

1936.

77. „Цинцари у Велесу”, Јужни преглед, (Скопље), св. 5. (мај), 173-180.
78. „Метални вотиви код православних Срба”, ГСНД, XV-XVI, (1935-36), 241-253.
79. „Нови подаци о калемљењу богиња у старије време”, ГСНД, XV-XVI, 413-415.
80. „Das Zerkratzen des Gesichts bei Serben und Albanern”, *Revue internationale des études balkaniques*, (Београд), III, 157-166.
81. „Женска керамика код балканских народа (резиме)”, *Résumés des communications présentées à la VI-e section (Ethnographie, sociologie, démographie, anthropologie) du IV-e Congrès des géographes et ethnographes slaves à Sophia - 1936*, 9-11.
82. „Тетовисање у јужној Србији”, Годишњак Скопског филозофског факултета, (Скопље), II, (1931-1933), 75-96.
83. „Женска керамика код балканских народа”, Comptes rendus du IV-e Congrès des géographes et ethnographes slaves. (Софја), 247-252.

1937.

84. „Култ Стевана Дечанског на Овчем пољу”, Хришћанско дело, (Скопље), III, 180-195.
85. „Пловидба Вардаром од Скопља до Солуна”, Време, (Београд), (6-9. јан.), 31.
86. „Божићни обичаји у Волковији (у Пологу)”, Јужни преглед, (Скопље), 29-31.
87. „Проучавање села”, Преглед, (Сарајево), књ. XIII, год. XI, 163-164, 507-512; Бразда, (Београд), I 1941, 83-87.
88. „Србљаци”, Српски књижевни гласник, (Нови Сад), НС, LI, (16. авг.), 612-625.
89. „Исхрана јужносрбијанског сељака”, Социјално-медицински преглед, (Београд), IX, 158-162.
90. „Врјаковићи”, Narodna starina, (Zagreb), XIII, sv. 33, 93-97.
91. „Етничке прилике у јужној Србији”, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења јужне Србије 1912-1937, (Скопље), 387-497.
92. „Култ змије у околини Скопља”, Библиотека Централног хигијенског завода, (Београд), 25, *Miscellanea*, I, 136-149.
93. „Лекаруша из Тешња”, библиотека Централног хигијенског завода, (Београд), 25, *Miscellanea*, I, 150-157.
94. „Говдаров Камен на Овчем пољу”, ГЕМ, XII, 20-29.
95. „Аустријска војска у Велесу и Штипу 1689. године”, Југословенски историјски часопис, (Београд), III, 277-282.

1938.

96. „Одисеја галипольских Срба”, *Политика*, (Београд), (6-9. јан.), 17.
97. (Са др. Ј. Ердељановић) „Упутства за испитивање народног живота, обичаја и особина у јужној Србији”, Упутства Скопског научног друштва, (Скопље), св. 1, 80 стр.
98. „Каргалија и његови потомци (Прилог историји Струмице)”, *Јужни преглед*, (Скопље), 23-29, 65-69.
99. „Три примера како постају народне песме”, ППНП, V, 44-53.
100. „Посматрања о телесним и душевним особинама становника Скопске котлине”, *Социјално-медицински преглед*, (Београд), X, 223-247.
101. „Ускрс код муслимана”, *Хришћанско дело*, (Скопље), 4. стр.
102. „Др Сима Тројановић”, *Годишњак Скопског филозофског факултета*, (Скопље), III, 241-243.
103. „Крлje” (Povodom rasprave Vete Košak: Крлje, hodaljke za snijeg), *Narodna starina*, (Zagreb), XIII (1934), 192-199.
104. „Самарџије у Струмици”, ГЕМ, XIII, 144-147.
105. „Неколики херцеговачки записи”, *Старинар*, (Београд), Трећа серија, XIII, 205-207.
106. „Тепсијање”, ППНП, V, 252-254.
107. „Однос народне приповетке и епске песме”, ППНП, V, 254-255.
108. „Номадски Цинцири на Ограждену”, ГГД, XXIV, 59-72.

1939.

109. „Тежакбаша, занимљива установа на селу”, *Политика*, (Београд), (6-9. јан.), 16.
110. „Песма сјабија нема”, ППНП, VI, 98-99.
111. „Свети Сава у култу и предању у североисточној Босни”, *Братство*, (Београд), XXX, 17-25.
112. „Татуирање во Болгария”, *Известија на Народни етнографски музеј во Софии*, (Софija), XIII; 203-204.
113. „Чечава”, *Развитак*, (Бања Лука), 123-126.
114. „Хаци-Лазар Јовановић, учитељ и лекар у Тешњу и Тузли”, *Преглед*, (Сарајево), 46-53.
115. „Почеци парохијских матица у Босни”, *Нови источник*, (Сарајево), 162-163.
116. „Град и предео Бирач”, *Југословенски историјски часопис*, (Београд-Загреб-Љубљана), V, 212-214.
117. „Краљ К'зи”, *Југословенски историјски часопис*, (Београд-Загреб-Љубљана), V, 215-217.
118. *Дебарски Дримкол*, (Скопље), 153. стр.
119. „Обичаји и веровања у Скопској котлини”, СЕЗБ, LIV, 277-566.
120. „Изгубљене песме о једној буни”, ППНП, VI, 264-266.

1940.

121. „Етнолошко друштво у Скопљу и његов часопис”, *Етнологија*, (Скопље), I, 1-2.
122. „Моба за тешке транспорте”, *Етнологија*, (Скопље), I, 19-42.
123. „Хећим Димитрија и Захарија Парлићи”, Библиотека Центар, хиг. завода, (Београд), 41. *Miscellanea*, 3, 207-216.
124. *Манастир Удрим или Гостовић у Босни*, (Скопље), 23. стр.

125. *Манастир Возућа у Босни*, (Скопље), 34. стр.
126. „Срби Голобрђани у Италији”, *Етнографија*, (Скопље), I, 129-134.
127. „Два српска рода с влашким презименима”, *Етнографија*, (Скопље), I, 174-176.
128. „Текија Расухача”, *Етнографија*, (Скопље), I, 176-178.
129. „Неки погребни обичаји у Ибарском Колашину”, *Етнографија*, (Скопље), I, 178-179.
130. *Голо Брдо*, (Скопље), 85. стр.
131. „Марков Камен код Корише”, *Етнографија*, (Скопље), I, 244.
132. „Доњи Бирач (Неколико етнолошких бележака)”, ГЕМ, XV, 33-40.
133. „Le Village en Serbie Méridionale” Proceedings of the XIVth International Congress of Sociology, (Bucuresti), Papers, Série B, The Village, V, II, 38-48.
- 1941.**
134. „Неке особине јужносрбијанског села”, Календар Споменица Село 1941, (Београд), 353-355.
135. „Туркмени на Балкану”, *Етнографија* (Скопље), II, 21-26.
- 1945.**
136. „Несродничка и предвојена задруга”, (Београд), 61 стр.
- 1946.**
137. „Галипољски Срби”, (Београд), 124. стр.
138. „Одлажење на прехрану”, ГГД, XXVII, 76-91.
- 1948.**
139. „Бијели Павле”, *Историјски записи* (Цетиње), I, 168-178, 256-263.
140. „Пепельари. Прилог историји шумске привреде”, *Музеји*, (Београд), I, 19-26.
141. „Старе сеоске књиге и рукописи по североисточној Босни”, ГЗМ, НС, III, 251-260.
142. „Трагови Перунова култа код Јужних Словена”, ГЗМ, НС, III, 63-79.
- 1949.**
143. „Андреја Дамјановић из Велеса, зограф и неимар (око 1843-1878)”, *Музеји*, (Београд), 2, 33-40.
144. „Теодор Стефанов Ваљевац, србијански иконописац 18. века”, *Музеји*, (Београд), 2, 145.
145. „Етнолошки (етнографски) рад у Војводини”, *Летопис Матице Српске*, (Нови Сад), књ. 363 (април), 224-230.
146. „О 'варошицама' у селима”, ГГД, XXXIX, 33-37.
147. „Велики Плут”, *Историјско-правни зборник*, (Сарајево), I, 138-140.
148. „Живот и обичаји народни у Височкој Нахији”, СЕЗб, LXI, 336 стр.
149. „Обичај колективног трајног жаљења”, *Историјски записи*, (Цетиње), IV, 77-85, 152-156.
150. „Анкета Етнографског музеја у Београду о играма под маскама (Извештај)”, *Музеји*, (Београд), 3-4, 163-166.
151. „Етнографија (Етнографија) у музејима АП Војводине”, *Музеји*, (Београд), 3-4, 157-162.
152. „Сребрни прстен из Тмаве у Топлици”, *Музеји*, Београд, 3-4, 29-34.
153. „Надгробни натпис из Пусте Реке из XIV века”, *Историјски часопис*, (Београд), I, 54.
154. „Потребно је да се у Београду оснује Музеј примењене уметности”, *Уметност*, (Београд), I, 61-62.

155. „Својина воћака по народним правним обичајима“, *Историјско-правни зборник*, (Сарајево), 2, 69-99.

156. „Одлажење на прехрану (Нови подаци)“, ГГД, XXIX, св. 2, 153-155.

1950.

157. (Са Ђоком Мазалићем). „Манастир Папраћа у Босни“, *Споменик САН*, (Београд), XCIX, 96-114.
158. (Са Ђоком Мазалићем). „Манастир Тамна“, *Споменик САН*, (Београд), XCIX, 115-130.
159. „Трачки коњаник у обичајима и веровањима савремених балканских народа“, *Научна издања Матице Српске*, (Нови Сад), књ. IV, 49. стр.
160. „Родовске трпезе, колибе или собрашнице“, ГЗМ, НС, IV-V, 95-102.
161. „Музејски сарадници или поверилици“, *Музеји*, (Београд), 5, 47-52.
162. „Наџак и цида“, *Музеји*, (Београд), 5, 113-128.
163. „Лутке по кућама и прозорима“, НЗМС, I, 276.
164. „Мађијско разбијање судова“, НЗМС, I, 110-127.
165. „Земљани лонац као музички инструмент“, НЗМС, I, 275-276.
166. „Стари српски записи и натписи из североисточне Босне“, *Споменик САН*, (Београд), XCIX, 65-95.
167. „Сеоски Циганин“, *Историјско-правни зборник*, (Сарајево), 3-4, 223-226.
168. „Гласинац, антропогеографско-етнолошка расправа“, СЕЗб, LX, св. 2, 1-287.

1951.

169. „Народна ношња у Рами“, ГЗМ, НС, VI, 121-132.
170. „Проучавање стећака“, *Зборник заштите споменика културе*, (Београд), I, 131-137.
171. „Женска керамика код балканских народа“, *Посебна издања САН (Етнографски институт књ. 2)*, (Београд), CLXXXI, 185 стр.
172. „Цинцири у Босни“, *Зборник радова Етнографског института САН*, (Београд), 2, 51-105.
173. „Крштени муслимани“, *Зборник радова Етнографског института САН*, (Београд), 2, 114-123.
174. (Са Ђоком Мазалићем). „Манастир Озрен“, *Споменик САН*, (Београд), CI, 89-123.
175. (Са Ђоком Мазалићем). „Црква Ломница у Босни“, *Споменик САН*, (Београд), 125-154.
176. „Постављање изложбе у етнографском музеју“, *Музеји*, (Београд), 6, 6-15.
177. „Рама. Проматрања о привреди, саобраћају и насељима“, *Посебна издања Српског географског друштва*, (Београд), св. 29, 76 стр.
178. „Рабош-календар у Банату“, НЗМС, 2, 121-122.
179. „Војвођански ћилими у народним обичајима“, НЗМС, 2, 75-82.

1952.

180. „Иконе на стаклу код војвођанских Срба“, РВМ, I, 79-86.
181. „Озрењац или Маглајци - Етнолошки приказ“, ГЗМ, НС, VII-VIII, 337-374.
182. „Капиште“, *Историјски часопис*, (Београд), III, 265-266.
183. „Празник 'Оцило и кремен'“, НЗМС, 3, 145-151.

184. „Љубо Мићевић и његов допринос науци о народу”, СЕЗБ, LXV, IX-XII.
185. "Beleške o poreklu stanovništva u Sarajevskoj Vrhovini", GEISAN, I, 387-391.
186. „Ћилимарство у Средачкој Жупи, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901-1951, (Београд), 93-100.
187. „Прилог проучавању живота народне приче”, ГЕИСАН, I, 493-496.
188. „Лончаство у Кучину и Цурову код Прибоја на Лиму”, ГЕИСАН, I, 507-509.
189. „Светозар Раичевић (1902-1950)”, ГЕИСАН, I, 569-570.
190. „Први међународни конгрес за европску и западну етнологију”, ГЕИСАН, I, 575-576.
191. „Изложба етногенезе Јужних Словена у Уметничком музеју у Београду (1950)”, ГЕИСАН, I, 590-593.
- 1953.**
192. „Folk Music in Yugoslavia” (predgovor), *Ethnic Folkways library* P434, (Folkways Rekords & Service Corp.), 117 West 46th Street NYC.
193. „Народне ношње у Војводини” (Предговор), *Посебна издања Научног одељења Матице српске, Секција за етнологију*, (Нови Сад), 2,
194. „Белешке о ћилимарству у Војводини”, НЗМС, 4, 136-152.
195. „Жир у исхрани балканских народа”, ЗНЖО, XXXVII, 17-38.
196. „Романтизам у народној ношњи: хаљетак душанка”, РВМ, 2, 93-99.
197. „Сирота кудељница. Прилог објашњењу чл. 64 Душанова законика”, НЗМС, 5, 40-46.
198. „Prilog istoriji naših muzeja”, *Muzeji*, (Zagreb), 8, 123-129.
199. „Različita etnološka grada iz Rame”, *Bilten Instituta za proučavanje folklora*, (Sarajevo), II, 343-357.
200. „Основни карактер и структура народног веровања у источном делу Југославије”, НЗМС, 6, 59-68.
201. „Страцин”, 1. Насеља и порекло становништва, 2. Народни живот обичаји, (Рукопис у Српској академији наука и уметности у Београду.).
202. „The Bektashi in the district of Strumica (Macedonia)”, *Map*, (London), LIV (jan), 10-13.
203. „Уз чланак Ђорђа Боте”, НЗМС, 9, 137-138.
204. „Дикјан у Македонији”, ГЕМ, XVII, 70-74.
205. „Levirat i sororat kod Srba, Hrvata i Arbanaca, RVM, 3, 139-146.
206. „Jarilo kod Srba u Banatu”, NZMS, 8, 42-55.
207. „Motiv o Dedalovu i Ikarovu letu u savremenom balkanskom narodnom predanju”, *Živa antika*, (Skoplje), IV, 135-143.
208. „Još o tragovima Perunova kulta kod južnih Slovena”, GZM, NS, IX, 181-182.
209. „Društvene i običajno-pravne ustanove u Rami”, GZM, NS, IX, 169-180.
210. „Folk religion among the orthodox population in eastern Yugoslavia (some remarks and considerations)”, *Harvard Slavic Studies*, (Cambridge), II, 359-374.
211. „Десет година од смрти Тихомира Ђорђевића”, *Књижевне новине*, (Београд), 3 (3. јун), 8.
212. „Село у Србији крајем 18. и почетком 19. века”, Географски лик Србије у доба првог устанка. *Посебна издања Српског географског друштва*, (Београд), св. 32, 74-87.

1955.

213. „Avankulat”, EJ, I, 256.
214. „Zauzimanje zemlje obilaženjem na konju”, *Bilten Instituta za proučavanje folklora*, (Sarajevo), III, 97-104.
215. „Primjer kako i danas postaju običaji”, *Bilten Instituta za proučavanje folklora*, (Sarajevo), III, 151-152.
216. (Sa Persidom Tomić) „Gornja Pčinja”, SEZb, LVIII, 134 str.
217. „Beleške o narodnom životu i običajima na Glasincu”, GZM, NS, X, 117-136.
218. „Etnološki (etnografski) rad u Bosni i Hercegovini”, *Pregled*, (Sarajevo), VII (okt.), 211-215.
219. „Rama u Bosni”, CEZb, LXIX, 1-228.
220. „Аутобиографија и мемоари обичних људи”, *Живот*, (Сарајево), (дец.), 799-804.
221. „Различита етнолошка грађа из Јарковца (у Банату)”, НЗМС, 11, 81-117.

1956.

222. „Proposal for co-operation among museums on the registration of Yugoslav ethnographical items in museums outside of Yugoslavia”, papers of the International Congress of European and Western Ethnology, Stockholm, 60-61.
223. „Cincari” (Aromuni), EJ, II, 378-380.
224. „Cigani”, EJ, II, 376-377.
225. „Bratstvo”, EJ, II, 188-189.
226. „Das Gebäude Tronj in der Umgebung von Skoplje”, *Godišnjak Balkanološkog instituta*, (Sarajevo), I, 456-473.
227. „Капитолске гуске у балканском народном предању”, *Годишњак Балканолошког института*, (Сарајево), I, 474-478.
228. „Савремена етнологија или етнографија. Осврт на чланак Ш. Кулишића: 'Антиисторизам функционалне школе у етнологији'”, *Преглед*, (Сарајево), 3-4 (март-април), 143-152.
229. „О прибављању животних намирница сакупљањем код Срба и Македонаца”, ГЗМ, НС, XI, Сарајево, 123-139.
230. „Киселица и буза”, НЗМС, 15, 63-68.
231. „Мијо Жуљић”, *Живот*, (Сарајево), (март), 191-192.
232. „Chaumette des Fosses, Gabriel Amédée”, EJ, II, 374-375.

1957.

233. „Цвијићева антропогеографска школа”, *Географски преглед*, (Сарајево), I, 9-24.
234. „Горња Босна”, *Географски преглед* (Сарајево), I, 160-161.
235. „Врачни помоћник код Срба и Хрвата”, *Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Radovi*, (Sarajevo), VII, 143-162.
236. „Бугар-кабаница”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, (Београд), XXIII, 78-82.
237. „Етнологија (етнографија) у завичајним музејима”, *Музеји*, (Загреб), 11-12, 5-62.
238. „Ћилими и ћилимарство у нашим земљама”, ГЗМ, НС, XII, 179-193.
239. „Качка瓦љ у Македонији и Србији”, ГЕМ, XX, 125-128.
240. „Слад или сладе, стваринско јело у Војводини”, НЗМС, 16, 128-130.

1958.

241. „Lokalna predava - zanemarena vrsta usamljene književnosti. Folklor u „Naseljima”, Rad kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952, (Zagreb), 137-144.
242. "Povodom jedne kritike "Bračnog pomoćnika-", *Pregled*, (Sarajevo), X, knj. 1. 396-397.
243. "Nekoliko misli o zaštiti spomenika etnološkog karaktera", *Naše starine*, (Sarajevo), V, 5-11.
244. „Рабош-календар у околини Сарајева”, ГЗМ, НСД, ХІІІ, 223.
245. „Цинцири у старој Рашкој (Сандаку)”, ГЗМ, НСД, ХІІІ, 221-222.
246. Предговор за село „Банатске Хере”, *Банатске Хере* (Нови Сад), 7-9.
247. „Ко су Банатске Хере”, *Банатске Хере*, (Нови Сад), 13-14.
248. (Са Б. Букоров и Р. Николић) „Херска села у Југославији”, *Банатске Хере*, (Нови Сад), 38-50.
249. (Са Б. Букоров) „Херска села у Румунији”, *Банатске Хере*, (Нови Сад), 51-54.
250. „Билимарство”, *Банатске Хере*, (Нови Сад), 146-148.
251. „Вера и црква у животу банатских Хера”, *Банатске Хере*, (Нови Сад), 264-291.
252. „Слава и светац”, *Банатске Хере*, (Нови Сад), 292-295.
253. Постанак и развитак групе банатских Хера”, *Банатске Хере*, (Нови Сад), 355-392.
254. „The Hera in Banat”, *Банатске Хере*, (Нови Сад), 393-397.
255. „Takovo Region in Serbia”, *Bulletin de l' Académie Serbe des Sciences*, (Beograd), XXII, 41-43.
256. „Трагови старословенске тризне код Јужних Словена”, Трећи конгрес фолклориста Југославије... 1956, (Цетиње), 335-336.
257. „Провучавање насељавања Vojvodine”, Matica srpska, *Posebna izdanja*, (Novi Sad), 20 str.
258. „Попис Срба харачких обвезника у Модричи и колини 1851”, Научно друштво НР Босне и Херцеговине, *Радови*, (Сарајево) X, 111-155.
259. „Самоубиство у пределу Таково”, Научно друштво НР Босне и Херцеговине, *Радови*, (Сарајево), X, 157-201.
260. "Narodna pesma i narodni život (Rezime)", Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957, (Zagreb), 175-176.
261. "Vicarious paternity among Serbs and Croats", *Southwestern Journal of Anthropology*, (Albuquerque), vol. 14, 156-176.
262. "Povodom osnivanja etnološkog društva Jugoslavije", Etnološko društvo Jugoslavije, Prilog Biltenu, (Beograd), 3, 7.
263. „Хас под Паштиром”, Научно друштво НР Босне и Херцеговине, *Дјела*, (Сарајево), ХІІІ, 130. str.
264. "Prvo savetovanje jugoslovenskih etnologa", *Pregled*, (Sarajevo), X, knj. 2, 323-324.
265. "Ere (Here)", EJ, III, 268-296.
266. "Etnologija Bosna i Hercegovina", EJ, III, 276-277.
267. „Један 'крстasti барјак'”, ГЕМ, XXI, 313-316.
268. „Предања у Херцеговини о манастиру Папраћи”, *Чланци и грађа за културну историју источне Босне* (Тузла), II, 199-201.
269. „Грђин-Бјелокосић, Лука”, EJ, III, 618.

1959.

270. „Казивања Јовице Сајића из Кожуха”, *Članici i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, (Тузла), III, 113-140.
271. „Бакарно или мједено гумно”, ЕП, I, 19-33.
272. (Са Љ. Мићевић) „Попово у Херцеговини”, Научно друштво НР Босне и Херцеговине, *Дјела*, (Сарајево), XV, 235 стр.
273. „Jeremijć Risto”, ЕЈ, IV, 468.
274. „Модрича некад и сад”, Географско друштво Босне и Херцеговине, *Посебна издања*, (Сарајево), 1, 99 стр.
275. „Die serbokroatischen Mohammedaner”, *Tribus*, (Stuttgart), 9, 55-56.
276. „Таково”, СЕЗб, LXXV, 1-289.
277. „Брак између првих рођака (blint'amm) код српско-хрватских муслимана”, *Социологија*, (Београд), 3-4, 55-56.
278. „Спаљивање мртвих код Јужних Словена”, РВМ, 8, 119-133.

1960.

279. „Празник трешања”, ЕП, II, 25-30.
280. „Рихард Турнвалд у Босни”, ЕП, II, 175-178.
281. „Otkuda i šta znače gvozdeni klinici u rimskim grobovima”, *Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne*, (Tuzla), XV, 69-74.
282. „Propast franjevačkog manastira Gradovrh kod Tuzle i poreklo ikone Crne Gospe u franjevačkom manastiru u Baću”, *Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne*, (Tuzla), IV, 89-94.
283. "Narodni život Srba u severoistočnoj Bosni prema jednoj anketi 1911", *Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne*, (Tuzla), IV, 199-332.
284. „Белешке о сеоској ношњи у Врањском Поморављу”, ГЕМ, XXII-ХХIII, 159-169.
285. „Осврт на промет грнчарских производа и кретање грнчара - Занемарена страна проучавања керамике”, РВМ, 9, 245-249.
286. „Volksglauben auf dem Balkan”, *Südost-Forschungen*, (München), XIX, 239-262.

1961.

287. „Пријатељство на основи размена добара и услуга”, *Географски преглед*, (Сарајево), I, 83-94.
288. „Кров 'руска треска' у Босни, *Географски преглед*, (Сарајево), V, 151-155.
289. „Накнадне бабине или повојнице”, ЕП, III, 121.
290. „Етнологија и наш систем образовања”, *Библиотека етнолошког друштва*, (Београд), 3, 5-31.
291. „Етнолошке белешке из Пусте Реке”, *Лесковачки зборник*, (Лесковац), I, 13-16.
292. „Прилози познавању народног живота у Лесковачкој Морави”, *Лесковачки зборник*, (Лесковац), I, 101-107.
293. „Називање страна света и народа по бојама”, НЗМС, 29, 69-77.
294. „Stvaranje etničkih grupa na planinama”, *Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Radovi*, (Sarajevo), XVIII, 103-118.
295. „Ustanove esnafskog karaktera na selu”, *Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Radovi*, (Sarajevo), XVIII, 121-147.
296. „Zur Gottheit Mokoš bei den Südslaven”, *Die Welt der Slaven*, (Wiesbaden), VI, 393-400.

297. „Zur Erforschung der Kolonisation in Vojvodina”, *Südost-Forschungen*, (München), XX, 288-290.
298. „Zum Problem des ‘Fautragens’”, *Südost-Forschungen* (München), XX, 260-266.
299. „Žene kao narodni glavari kod nekih balkanskih naroda”, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Balkanološki institut, *Godišnjak*, (Sarajevo), II, 139-157.
300. „Kineski zid u balkanskom folkloru”, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Balkanološki institut, *Godišnjak*, (Sarajevo), II, 213-218.
301. „Последњи дани кућне задруге у Босни”, *Социологија*, (Београд), 3-4, 70-81.
302. „Утицај власти на народну ношњу”, РВМ, 10, 59-68.
- 1962.**
303. „Различита етнолошка грађа из Војводине”, *Прилози и грађа*, (Нови Сад), I, 114 стр.
304. „Koljivo”, EJ, V, 97
- “Krsna slava (slava, služba, krsno ime etc.)”, EJ, V, 427.
 - “Krvna osveta”, EJ, V, 438.
 - “Kamenovanje”, EJ, V, 182.
 - “Kiseljak 1”, EJ, V, 250.
 - “Kiseljak 2”, EJ, V, 250.
 - “Knežina”, EJ, V, 265.
 - “Korjeniči”, EJ, V, 317.
 - “Kraljeva Sutjeska (Sutjeska)”, EJ, V, 347.
 - “Krašovani (Karašani, Karaševci, Karaševci)”, EJ, V, 386.
 - “Kušlat”, EJ, V, 460.
 - “Lastva (Gornja i Donja)”, EJ, V, 474.
 - “Lepenica 2”, EJ, V, 514.
 - “Lomnica (Lovnica)”, EJ, V, 548-549.
 - “Ljubomir”, EJ, V, 575.
305. „Starinska groblja u predelu Takovo. Prilog proučavanja stećaka”, *Naše starine*, (Сарајево) VIII, 153-162.
306. „Potrebe etnološkog snimanja u dolini Trebišnjice”, *Naše starine*, (Сарајево), VIII, 57-59.
307. „Die Leichenverbrennung bei den Südslaven”, *Wiener völkerkundliche Mitteilungen*, (Wien), Jahrgang X, Band V, 61-71.
308. „Етнолошка проматрања у Топлици”, Архив Српске академије наука и уметности, (Београд), Рукопис.
309. „Коауторство у народној песми”, *Народно стваралаштво*, (Београд), 3-4, 198-203.
310. „Етнички плурализам у Војводини”, ЕП, IV, 56-63.
311. „Утицај географске средине на наше народне ношње”, ЕП, IV, 56-63.
312. „Древни топузи или кијача као средство за мађијско лечење код Арбанаса у западној Македонији”, ЕП, IV, 135-139.
313. „Значење придева ‘десни’ и ‘леви’ у нашим хидронимима”, „Географски преглед”, (Сарајево), VI, 152-154.
- 1963.**
314. „Forms and functions of ritual kinship among the south Slavs”, *Actes du VI Congrès international des sciences anthropologiques*, (Paris), Tome II (1960), 1er volume, 77-80.

315. „Sklapanje i razvod hrišćanskih brakova pred kadijama u tursko doba”, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, *Radovi*, XX, 185-195.
316. „Eksoprik, miraščija ili priorac kroz vekove. Prilog poznavanju života na selu kod Južnih Slovena”, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine. *Radovi*, (Sarajevo), XX, 173-183.
317. „Eutanasija kod Jughnih Slovena”, *Социологија*, (Београд), V. бр. 1-2, 35-60.
318. „Lepenica kao regija”, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, *Posebna izdanja*, (Sarajevo), III, 13-25.
319. „Sastav i poreklo stanovništva, Lepenica”, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, *Posebna izdanja*, (Sarajevo), III, 209-234.
320. „Selo kao zajednica, Lepenica”, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, *Posebna izdanja*, (Sarajevo), III, 311-321.
321. „Brak, porodica, srodstvo, Lepenica”, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, *Posebna izdanja*, (Sarajevo), III, 323-339.
322. „Pogledi na svet Lepenica”, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, *Posebna izdanja*, (Sarajevo), III, 341-363.
323. „Das Ereb der mittelälterlichen sächsischen Bergleute in den südslavischen Ländern”, Südost-Forschungen, (München), 192-233
324. „Предговор”, Симпозијум о средњовјековном катуну, одржан 24. и 25. новембра 1961, Научно друштво НР Босне и Херцеговине, *Посебна издања*, (Сарајево), II, 5-7
325. „Катун у нашој историографији”, Симпозијум о средњовјековном катуну, Научно друштво НР Босне и Херцеговине, *Посебна издања*, (Сарајево), II, 9-14
326. „Структура и организација средњевјековног катуна”, Симпозијум о средњевјековном катуну, Научно друштво НР Босне и Херцеговине, *Посебна издања*, (Сарајево), II, 45-112
327. „Сродство по млеку код Јужних Словена”, ЕП, 5, 33-65.
- 1964.**
328. „Студије о слави, служби или крсном имену, I, Слава, служба или крсно име у писаним изворима до kraja 18. века”, НЗМС, 38, 51-75.
329. Torlak Alija, junak rada, *Putevi*, (Vanja Luka), br. 4. (juli-avg.) 375-382.
330. „Почеци и прошлост Зворничке епархије”, *Богословље*, (Београд), VIII (XXIII), св. 1 и 2, 49-128
331. „Симболичка адопција”, РВМ, 12-13, 37-42.
- 1965.**
332. „Symbolic Adoption among the Serbs”, *Ethnology*, (Pittsburg), 4 (Jan.), 66-71.
333. „Pleme”, ЕЈ, VI, 512-513.
- „Modriča”, ЕЈ, VI, 148.
- „Moštanica”, ЕЈ, VI, 167.
334. „Naučno delo Milovana Gavazzia”, ЕР, 6-7, 3-5
335. „Plaku i dheut’, vrsta glavar kod Arbanasa”, ЕР, 6-7, 117-122
336. „О имену ‘Буњевци’”, Матица српска, *Зборник за друштвене науке*, (Нови Сад), 40, 158-166.
337. „Буњевци у Босни”, Матица српска, *Зборник за друштвене науке*, (Нови Сад), 40, 166-169.
338. „Аграрно-правни односи звани параспор или параспур”, *Лесковачки зборник* (Лесковац), V, 3-15

339. „Турбе Шех-Синан-бабе и Побрин гроб у Сребренику”, *Чланци и грађа за културну историју источне Босне*, (Тузла), VI, 151-155.
340. „Прилог познавању веза између Крашевана и Босне”, Матица српска, Зборник за друштвене науке, (Нови Сад), 42, 121-124.
341. „Народна медицина у Македонији”, Научно друштво за историју здравствене културе; Зборник радова са четрнаестог састанка 5-7 јун, 1965, Скопље-Охрид, (Београд), 165-185.
342. „Порекло, старост и распространење топонима и антропонима „Штрпци”, *Географски преглед*, (Сарајево), VIII-IX, 39-54.
343. „Einige Motive in der balkanischen Folklore”, *Zeitschrift für Balkanologie*, (Wiesbaden), Jahrgang xxx, 64-76.
344. „Zvanica ili uzov, ustanova uzajamnog gošćenja”, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, *Radovi* (Сарајево), XXVI, 149-172.
- 345a. „Tragovi staroslovenske (staroruske) trizne kod Južnih Slovena”, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, *Radovi*, (Сарајево) XXVI, 175-195.
- 345b. „Рефрен љельо или љельо у ритуалним песмама”, РВМ, 14, 67-74.
- 1966.**
346. „O Živku Crnogorčeviću”, Memoari Živka Crnogorčevića, ANUBiH, *Grada*, XIV, 7 - 10.
347. „Memoari Živka Crnogorčevića”, Za štampu priredio M.S. Filipović, ANUBiH, *Grada*, XIV.
348. „Nekada katun Psoderci sada selo Soderce kod Vranja”, *Vranjski glasnik*, (Vranje), II, 59-67
- 1967.**
349. „Различита етнолошка грађа”, I Косово и Метохија, II Жур и околна села, III Црна Гора и Санџак, IV Источна Херцеговина, V Западна Босна, СЕЗБ, LXXX, 1-333.
350. „Čovekov dvojnik u narodnom verovanju Južnih Slovena”, ANUBiH, *Radovi*, XXX, 149-181.
351. „Postanak i značenje imena Semberija”, ANUBiH, *Radovi*, XXX, 187-192.
352. „Nekolike napomene o proučavanju predanja o starom stanovništvu”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, (Сарајево), XVI, 231-241.
353. „О имену 'Шокац-Шокци'”, Матица српска, Зборник за друштвене науке, (Нови Сад) 47, 135-151.
354. „Протодјер”, *Лесковачки зборник*, (Лесковац) 79-83.
- 1968.**
355. „Velike babine”, ANUBiH, *Radovi*, XXXII, 143-144.
356. „Lidžba (bojkot)”, ANUBiH, *Radovi*, XXXII, 155-162.
357. „Žur and adjecent villages”, *Bulletin de l'Académie Serbe et des Arts*, (Beograd) XLII, 63-64.
358. „Etnographic notes from eastern Herzegovina”, *Bulletin de l'Académie Serbe et des Arts*, (Beograd) XLII, 65.
359. „Various ethnographic notes from Montenegro and the Sandžak”, *Bulletin de l'Académie Serbe et des Arts*, (Beograd) XLII, 67-69.
360. „Moscellaneous ethnographic notes from Kosovo and Metohija”, *Bulletin de l'Académie Serbe et des Arts*, (Beograd) XLII, 71-72.
361. „Raci”, EJ, VII, 3-4
 „Rod”, EJ, VII, 86-87
 „Smiljanić dr Manojlo”, EJ, VII, 413

362. „Јован Цвијић и српска етнографија”, Цвијићев зборник, (Београд) 27-41
363. „A magyarok az észak-boszniai észak-szerbiai néphagyományban”, *Műveltség és Hagyomány*, (Debrecen), X, 37-53
364. „Празник Арлијев или Аријев дан”, *Богословље*, (Београд), IX/XXXIV, св. 1 и 2, 175-184.
365. „Српска насеља у Белој Крајини у Словенији”, *Земља и људи*, (Београд) 18, 180-186
366. „Das Maskenwesen Jugoslaviens”, (Redigirt von Milovan Gavazzi), the section on masks in Serbia and Macedonia, *Archiv für Volkskunde*, (Basel), Jahrgangs 1967, 3-4, 188-192.
367. „Стање епске песме код Срба у Хабзбуршким земљама око 1731”, *Ковчежић: Прилози и грађа о Доситеју и Вуку* (Београд), 8, 46-53.
368. „Хајдучке иконе”, *Гласник-службени лист српске православне цркве* (Београд), XLIX (септ.), 188-189.
369. „Археологија и етнографија”, *Лесковачки зборник*, (Лесковац), VIII, 5-7
370. „Нави код балканских Словена”, *Лесковачки зборник*, (Лесковац), VIII, 67-74.
371. „Прилози историји етнографије код Срба”, РВМ, 15-17, 71-79.
372. „Српска етнографија” Константина Николајевића из 1872., РВМ, 15-17, 187-188.
373. A commentary to Marcus S. Goldestein: "Anthropological research, action, and education in modern nations: with a special reference to the U.S.A", *Current Anthropology*, 9, br. 4, 257-258.
- 1969.**
374. „Majevica. S obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba”, ANUBiH, *Djela*, XXXIV, 269 str.
375. „Култ пророка Јеремије у традицији Јужних Словена”, ГЕИСАН, XI-XV 1962-1966, 143-159.
376. „Померања привредно-саобраћајних средишта на доњем току Неретве”, *Географски преглед*, (Сарајево), XIII, 29-33.
377. „Бугари у Босни”, *Књижевне новине*, (Београд), (мај)
378. „Narodna pesma i narodni život”, ЕР, 8-9, 37-50.
379. „Prilozi etnološkom proučavanju severoistočne Bosne”, ANUBiH, *Grada*, XVI, I-169.
380. „Albanisch mit kyrilischen Buchstaben”, *Zeitschrift für Balkanologie*, (München), H. J. Jahrgang Hahrgang VII, Heft 1-2, 22-23.
381. „Први календар у Босни”, *Политика*, (Београд), (5. јануар)
382. „Африка и наша земља”, *Политика*, (Београд), (26. јануар)
383. „Srpska naselja u Beloj Krajini”, ANUBiH, Radovi, XXXV, 238.
384. „Са Змијања”, *Крајина и Крајишници*, (Београд), II, 46-52
385. „Die Navi bei den Balkan-Slaven. Das Heidnische und Chrisliche Slaventum”, Acta II Congressus internationalis historiae Slavicae Salisburgo-Razisbonensis anno 1967 celebrati, (Wiesbaden), 105-113.
386. „Вук Каракић као етнограф”, Сабрана дела Вука Каракића, Етнографски списи, (Београд), 393-403.

1969/1970

387. „Megara”, *Zeitschrift für Balkanologie*, (München), Jahrgang VII, Heft 1-2, 24-25.

1970.

388. „Orijentalna komponenta u narodnoj kulturi Južnih Slovena”, Orijentalni institut, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, (Sarajevo), XVI-XVII (1966-1967), 101-116.

1971.

389. „Неки елементи византијског порекла код балканских Словена”, *Годишњак Балканолошког института - Балканика*, (Београд) II, 349-356.

390. „Šomet de Fose i njegovo delo o Bosni”, *GZM, NS*, XXVI, 179-219.

391. „Kućna zadruga”, *EJ*, VIII, 573-576.

1972.

392. „Таковци. Етнолошка проматрања”, *CE36*, LXXXIV, 274. стр.

393. „Methoden der Urbarmachung in Jugoslawien”, *Getreidbau in Ost und Mitteleuropa*, (Budapest), 179-204.

394. „Vuk Stefanović Karadžić i srpska etnologija”, *Sabrana dela Vuka Karadžića*, (Beograd), knj. XVII (Etnografski spisi), 513-577.

1982.

395. „Among the people”, Selected writings of Milenko S. Filipović, *Papers in slavic philology*, (Ann Arbor) 3, 295. str.

1986.

396. *Трачки коњаник*, Студије из духовне културе, Библиотека Баштина, (Београд), 350. стр.

Радмила Фабијанић

ПРЕГЛЕД ГЕОГРАФСКЕ ЛИТЕРАТУРЕ – REVIEW

Др Милован Р. Пеџељ:
ХЕРЦЕГОВАЧКЕ РУДИНЕ
– ПОЉА У КРШУ,
Завод за уџбенике и наставна
средства Р. Српске, Српско Сарајево,
2001. стр. 1-290.

Књига је монографско дело, у коме се на аналитично-синтетички начин приказују физичко-географске карактеристике и одлике већег дијела, Источне Херцеговине с фокусом на Херцеговачке Рудине. Садржи шест поглавља која се комплементарно пружамају и чине концентрат ауторовог научног искуства са подручја физичке географије. То је заправо методолошки и структурни костур рада, који је изложен на 290 страница и пропраћен са 26 табела, 39 фотографија и 44 инструктивна прилога, који заједно монографском делу дају предоцјену контуру.

Каталог од 185 библиографских јединица, које су изложене на 13 страница обимна фондовска грађа, показују ауторову истраживачку сериозност са поља географије, метеорологије, геологије, хидрогеологије, екологије, просторног планирања... што принципијелно дефинише интердисциплинарну ширину.

Чињеница је да су Рудине својеврсна физичко-географска, геолошка, хидрогеолошка, еколошка, комуникацијска, урбанизацијска социоекономска и техногена целина, на којој

су се кроз историјску прошлост одвијали бројни процеси који су утицали на формирање данашње географске слике. На темељу анализе компонентната ландшафтног комплекса (геолошка грађа и тектонски склоп, геоморфолошки, климатолошки, хидролошки проблеми, педолошке и биогеографске карактеристике) представљена је целовито природна средина херцеговачких Рудина.

Предио Рудина је крајње негостољубив. Припада типичном холокарсту и за Цвијића је одавао утисак *окамењеног и узбурканог мора*. Цијела област Рудина је и раније била на периферији важних саобраћајница и представљала неразвијено подручје, које је гравитирало према Мостару као административном средишту Херцеговине. Херцеговачке Рудине су послије Дејтонског мира постале јужно крило Републике Српске.

Херцеговачке Рудине су по Др Миловану Пеџељу јасно издиференцирана предиона целина у Источној Херцеговини, којој припада крашка површ са пољима у кршу: Дабарским, Фатничким, Планским, Љубињским, Љубомирским, Подосојем, (Билећким) и Убалачким. Површина поља у кршу, као најмаркантнијих морфолошких целина износи 59,8 km² што је 51,5% од укупне површине. Поред ових поља, која су непосредни задатак истраживања Рудина ма припадају крашке површине

које опасују поља. Хипсометријски, поља припадају средњем низу, чије су равни између 400 и 600 м, и степеница су између ниске и високе Херцеговине, односно, између Хумнина и Површи и Брда. Сва поља како истиче др Милован Пецељ, имају динарски правац и уложена су између и на контакту навлака и позитивних морфосструктура. Рудине су типична крашка област, која је део велике области Спољних Динарида, што им одређује физиономију, као и низ проблема физичко-географске природе. Од суседних области се разликује висином, литологијом, другачијом пластиком, климом, вегетацијоми начином живљења.

Уважавајући сва факта, др Милован Пецељ, закључује да је у настанку поља у кршу Рудина доминантна сила селективна ерозија водотока, док је "улога крашког процеса у стварању и проширивању подземних водоколектора, дуж пукотина, које омогућују изношење еродираног материјала". Он поља у кршу сматра полигенетским творевинама у чијем настанку су поред селективне ерозије и комплексне денудације имале и текtonске предиспозиције. Са морфохронолошког аспекта, сва поља имају квартарно обиљежје. Благе зиме и топла љета чине климу у термичком смислу измеђено маритимном, док је на основу плувиометријских режима заступљен комбиновано-маритимно-континентални тип. Статистичком анализом др Милован Пецељ утврђује да су Берковићи место са највећом годишњом сумом инсолације (2542,2 сата) у БиХ и једно од најсунчанијих места у бившој Југославији.

На простору Херцеговачких Рудина др Милован Пецељ сагледава све противуречности крашких терена, са манифестацијама подземне и надземне хидрографије. Ободни

делови су представљени углавном дубоко скрашћеним кречњацима и за њих је маркантна подземна хидрографија, док је за равни поља (флиш, доломит), карактеристична надземна хидрографија.

Без обзира што су Рудине оскудне површинским токовима, примају велике количине падавина, од 1600-2000 мм падавина годишње, а ободни дијелови преко 2000 mm. Поред понорница међу којима је највећа на свету, Требињица, у хидрографском смислу, др. Милован Пецељ, даје катастар извора и врела, са посебним освртом на појаву подземне бифуракције у Фатничком пољу и појаве еставела у Дабарском пољу. Аутор је направио неколико вриједних спелеолошких проспекција које је картографски презентирао. Књига је заокружена педолошком и биогеографском анализом Рудина.

Аутор се у истраживањима ослењао како на опште гносеолошке методе спознаје, тако и на опште и посебне методе потребне за ову научну анализу, а затим методама које се користе у физичкој географији и геофизичким наукама. Поред теренских истраживања и посматрања, коришћене су методе анализе тематских карата, свестране анализе објављених и фондовских радова, климатско-метеоролошких статистичких података, квантитативних метода (мерење и бројање), посебно рельефних карата и аероснимака. Поред теренских и кабинетских услова коришћене су и лабораторијске методе за утврђивање физичко-географских узорака, посебно литолошких. У коначној фази систематизације аутор је класификацијом података и статистиком обрадом материјала дао картографску презентацију, од које посебно истичемо хидрогеолошку карту као синтезу.

Књига представља знатан научни допринос у разјашњењу бројних физичко-географских појава, проблема и процеса на простору Херцеговачких Рудина, као и њима сличних терена.

Јован Б. Петровић

Мирко Грчић - Љиљана Грчић:
МАЧВА, ШАБАЧКА
ПОСАВИНА И ПОЦЕРИНА,
Географски факултет Универзитета
у Београду, Београд 2002. год., 760,
стр.; Илустр: 24 цм, тираж 300.

Географска је наука, вјероватно на опште задовољство, прије свега, географа, богатија од ове године за једно ново, надасве вриједно, географско издање. Ради се, наиме, о импозантној географској студији која, с пуним правом то можемо рећи, пљени не само својом обимношћу и темељношћу већ и оригиналношћу, прије свега у приступу и комплексном научном сагледавању појава и процеса, веза и односа дате географске структуре унутар студијом третиране геопросторне целине.

Студија се, у просторном смислу бави, регионалном комплексношћу геопростора Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине, као "добро индивидуалисане географске целине..." како наводе њени аутори, где се у свој сложености међусобних интеракција и инкорпорација природних и друштвених елемената генеришу бројни географски процеси. Проблеме савременог социјално-географског развоја ове регије аутори презентују кроз идентификацију и објашњења карактеристичних процеса (индустријализације, урбанизације, деаграризације, деруреализације...) различитих праваца и интензитета као и њиховом вишеструком просторно-посљедичном манифестици-

јом. Сагледавање бројних и различитих географско структурних промјена извршено је кроз контекст компаративног аналитично-синтетичког приступа у времену 1961. и 1991. године по предионим реално постојећим индивидуалисаним физичко-географским целинама (Мачва, Шабачка Посавина, Поцерина), управно територијалним јединицама општина (Шабац, Богатић, Владимирици)! по катастарским општинама (насељима), те су изучаване појаве и процеси у овом обимном манускрипту вишеструко пројекти и са хронолошко-хоролошког аспекта. Обимни, вишегодишњим радом, сакупљени и обрађени емиперијски материјал зналачки је кориштен комбинованом примјеном различитих техника и метода (статистичко-математичких, графичко-картографских, квалитативно-квантитативних, индуктивних...) са датим ширим методолошким објашњењима код њихове конкретне примјене, што уз историјско-генетски и каузално-дијалектички приступ, овом раду обезбеђује атрибуте модерне комплексне научне студије. Савременим методолошко-методским приступом избегнут је, превазиђени, али нажалост, још кориштени, сумативистички (фактографски) приступ у поимању и дескриптивном сагледавању простора. Неизbjежна, у овом случају, мултидисциплинарност приступа као једног од темељних параметара вредновања, посебно при аналитично-синтезним обрадама појава и процеса у свој комплексности регионално географске проблематике, чини једну од додатних вриједности ове научне монографије.

Текст студије консеквентно прате бројне оригиналне илustrације (151 карта од којих 140 оригиналних тематских карата, 68 оригиналних графикона) представљене кроз 160

слика које уз 353 табеле чине, у том погледу, нумеристичку импозантност рада и говоре о несебично великом уложеном труду и времену његових аутра, као и свеукупној озбиљности овог научног подухвата. Целокупна материја студије је разврстана у 24 поглавља. Ради лакше презентације њене обимне грађе, подијелили смо је, условно, на пет великих целина: Природно-географска основа, Становништво, Насеља, Привреда и Културно-историјско наслеђе.

Послиje обраде географског положаја, граница и административне подјеле, у раду третираног геопростора, прелази се на обраду (седам поглавља) његове природно-географске основе (геолошке, геоморфолошке, климатске, хидролошке, педолошке, биogeографске, еколошкогеографске). Аутори су у пуној мјери сагледали све релевантне природно-географске компоненте простора као и њихову улогу у друштвено-географској просторној валоризацији. У наредној целини, кроз два поглавља ("Становништво" и "Домаћинства"), аутори се баве природним и механичким кретањем становништва, промјеном у њиховој просторној и демографској структури, те структуром домаћинстава и њиховим социоекономским одлика-ма на основу којих је урађена и врло детаљна типологија насеља. Засебну целину и поглавље чине "Насеља" кроз чију се обраду уочава сва дивергентност демографских процеса, функционално-физиономска трансформација и поларизација. На крају је, на мрфолошко-физиолошкој и функционалној основи, извршена њихова типологија. Следећа поглавља (њих 12) разматрају кретања и прилике у привреди. Посебна пажња и простор (372 странице) посвећени су аграрном простору и пољопривреди. Бројни кориштени методи у анал-

итичком приступу резултирали су научном синтезом у представљању комплексних социогеографских кретања и прилика на аграрном простору. Свестраном анализом обухваћена су пољопривредна газдинства и пољопривредно становништво по разним структурама, пољопривредне гране и њихова квалитативно-квантитативна структура, интензитет, правци, продуктивност, концентрација и специјализација пољопривредне производње, на основу чега слиједи и њена глобална оцјена. Индустрија као дјелатност и једна од компоненти у просторно-функционалној структури обрађиваног простора, сагледана је кроз факторе и правце развоја и размјештаја, као и матичну структуру. На крају су дате фазе развоја урбано-индустријске агломерације Шапца. Слиједе остале, у засебним поглављима обрђене, привредне дјелатности (занатство, саобраћај, трговина, туризам, култура са просвјетом и здравством). Посљедња целина (једно поглавље) је посвећена културно-историјском наслеђу, чиме је употпуњена свеобухватност, ове по свему, вриједне студије.

Овај, научно и библиографски добро фундирани рукопис (са више од петсто, у попису, кориштених библиографских јединица) није само једна комплексна, и темељно написана студија регионално-географског карактера, него, мало је казати, корак даље у погледу њене савремене концепције и приступу проучавања проблематике овог типа. Њено објављивање долази у вријеме када се наглашено осјећа недостатак литературе савремених регионалногеографских садржаја и уопшт видном кризом истраживања тог типа. Карактерише је вишеструка вриједност научног, стручног и опште образовног карактера, као и њено апликативно значење везано за привреду и

просторно планирање. Стога, студија о којој је ријеч, несумњиво треба да скрене пажњу географске, па и шире, научне јавности. На крају нам осатје још да се захвалим ауторима на овом, одиста вриједном, несебично нам подареном, научном раду.

Миленко Живковић

ГЕОГРАФСКА
ЕНЦИКЛОПЕДИЈА НАСЕЉА
СРБИЈЕ, књ. I, II, III и IV,
Географски факултет Универзитета
у Београду, "Агена" и "Стручна
књига", Београд, 2001-2002.

После вишегодишњег, од почетка 1998. до 2002. године, и по свему судећи успешног рада током 2001. и 2002. објављене су четири књиге Географске енциклопедије насеља Србије, прве те врсте у Србији и српским земљама, које су израђене под руководством (руководилац пројекта, редактор, технички уредник и једанод аутора) проф. др Србољуба Ј. Стаменковића. Извесно је да она представља подухват који је у великој мери привукао пажњу; како научне и стручне јавности тако и широког круга других корисника и читалаца. У концепцијском погледу она представља теоријско-методолошки спој традиционалног (антропогеографског) и савременогеографског приступа проучавања насеља, што је и наглашено у *Уводној речи* (С. Ђ. Стаменковић, стр. V-X прве књиге, где су детаљно образложени научни циљеви, друштвени задаци, теоријска полазишта, метод рада, композиција и друга важна питања за разумевање рада на енциклопедији, као и њених садржаја).

Неоспорно је да рад на енциклопедији представља једну од најсложенијих, најобимнијих и у организационом смислу веома разгранату научну

акцију, у којој су обрађена сва стална насеља - 6.155 (градска, мешовита и сеоска), и више од 1.000 привремених (сезонских, специфичних) насеља на територији Србије (централна Србија 4.239, Војводина 467 и Косово и Метохија 1.449 насеља), укључујући ту и београдске градске општине (делове Београда) које немају статус самосталних насеља (Стари град, Врачар, Савски венац, Палилула, Звездара, Нови Београд, Земун, Раковица, Чукарица и Вождовац) и нека насеља која су у новије време добила статус самосталних насеља, као што су: Оборњача код Бачке Тополе, Лединци код новог Сада, Стојковић код Урошевца и др. У њеној изради учествовало је више од 100 аутора из четири универзитетска и научна центра (Београд, Нови Сад, Приштина и Ниш) и више других установа (Урбанистички завод Београд, Урбанистички завод Нови Сад, Републички завод за статистику Србије у Београду, основне и средње школе и др.), различитих професионалних оријентација (географи, просторни планери, демографи, урбанисти, етнолози и др.).

Општи преглед енциклопедије насеља

Књига	Број		
	автора	одредница	илустрација
I	52	1.829	158
II	39	1.777	177
III	38	1.501	214
IV	33	1.055	131
Свега	162	6.162	680

Географска енциклопедија насеља, која представља опсежно и богато илустровано (планови насеља и делова насеља, скице основа старих градова, скице физиономске структуре насеља, фотографије, карте и

др.) научно дело, спада у ред азбучних (реалних, алфабетских). Насеља су, најпре, разврстана по азбучном редоследу општина (општинских центара), у форми административно-управних група, а потом, исто тако, и у оквиру сваке општине понаособ, где је на почетку дат садржајан табеларни приказ (укупно 190 табела) промена (од 1961. до 1991.) неких битних својстава (концентрација урбане популације, стопа природног прираштаја, стопа имиграције општа стопа активности) просторне организације мреже насеља.

Осим предворова, коришћених скраћеница и списка аутора, што су општи садржаји свих књига, свака од поменутих књига, у већој или мањој мери, представља заокружену целину. Из тих разлога приказаћемо их посебно.

књ. I (А - Ђ), стр. 1-XII; 1-549

У овој књизи обрађена су насеља на територији 67 општина. И то: С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић: Ада (5 насеља), М. Милинчић: Александровац (55 насеља), М. Мартиновић, С. Ђ. Стаменковић: Алексинац (72 насеља), С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић: Алибунар (10 насеља), И. Плавша: Апатин (5 насеља), З. Адамовић: Аранђеловац (19 насеља), М. Спасовски, М. Мартиновић: Ариље (22 насеља), М. Мартиновић: Бабушница (53 насеља), З. Милошевић, Н. Марко-вић, М. Јелић: Бајина Башта (36 насеља), С. Ђ. Стаменковић, Н. Рафаиловић, М. Мартиновић: Баточина (12 насеља), Ђ. Ромелић: Бач (6 насеља), И. Плавша: Бачка Паланка (14 насеља), М. Нецел: Бачка Топола (23 насеља), И. Ромелић: Бачки Петровац (4 насеља), Н. Голубовић: Бела Паланка (46 насеља), Ђ. Шабић, В. Иконовић: Бела Црква (14 насеља), С. Ђ. Стаменковић: Београд, И. Бујаковић: Барајево (13 насеља), З.

Товановић, М. Мартиновић: Вождовац (4 насеља), С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић: Врачар, М. Јанчић: Гроцка (15 насеља), И. Динић: Звездара, И. Бузаковић, З. Јовановић: Земун (8 насеља), Ж. Миленковић: Лазаревац (34 насеља), Ж. Миленковић: Младеновац (22 насеља), Ђ. Першић: Нови Београд, Ђ. Товановић, Ђ. Живковић: Обреновац (29 насеља), Ј. Динић: Палилула (7 насеља), М. Милинчић: Раковија, Б. Стојков, Љ. Шимић, Г. Гордић, В. Шећеров: Савски Венац, Ж. Миленковић: Солот (17 насеља), Б. Стоков, Љ. Шимић, Г. Гордић, В. Шећеров: Стари Град, М. Милинчић: Чукарија (7 насеља), И. Ђуричић: Беочин (8 насеља), И. Ромелић: Бечеј (5 насеља), М. Милинчић, Б. Лукић: Блаце (40 насеља), М. Гађић, З. Першић: Богатип (14 насеља), Г. Јовић: Бојник (36 насеља), М. Велојић: Бољевац (20 насеља), Б. Тошић: Бор (14 насеља), С. Ђ. Стаменковић, Б. Димић: Босилеград (37 насеља), М. Милинчић: Брус (58 насеља), С. Ђ. Стаменковић: Бујановац (59 насеља), Н. Рафаиловић, С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић: Валево (78 насеља), М. Русић: Варварин (21 насеље), Б. Кљајић: Велика Плана (13 насеља), Б. Младеновић, Ђ. Јаџановић: Велико Грађиште (26 насеља), Б. Димић, С. Ђ. Стаменковић: Витина (43 насеља), М. А. Јешевић, М. Милинчић: Владимирици (29 насеља), С. Ђ. Стаменковић: Владичин Хан (51 насеље), М. Тодоровић: Власотинце (48 насеља), С. Ђ. Стаменковић: Врање (105 насеља), Р. Давидовић, С. Вујадиновић: Врбас (7 насеља), М. Милинчић: Врњачка Бања (14 насеља), И. Ромелић: Вршац (24 насеља), Ј. Чворо, М. Мартиновић: Вучитрн (67 насеља), М. Мартиновић: ГаинХан (34 насеља), М. В. Радовановић: Глоговац (37 насеља), С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић, Б. Димић: Гњилане (57 насеља).

ља), Б. Младеновић, Д. Јацановић: Голубац (24 насеља), М. В. Радовановић: Гора (19 насеља), Б. Јаћимовић, М. Марковић, М. Ликић: Горњи Милановац (63 насеља), Ј. Радовановић: Деспотовац (33 насеља), Д. Тошић: Дечани (40 насеља), М. Владимиров: Димитровград (43 насеља), М. Мартиновић: Дољевац (16 насеља) и С. Кицошев, С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић: Ђаковица (83 насеља).

кн.. II (Ж - Љ) стр. 1-ВIII; 1-514

Композицију друге књиге чини насеља у саставу 45 општина: Н. Ђурчић: Жабал (4 насеља), С. Ђ. Стаменковић: Жабари (15 насеља), Љ. Милковић: Жагубија (18 насеља), Д. Обрадовић: Житиште (12 насеља), М. Мартиновић, Н. Рафаиловић: Житорађа (30 насеља), М. Мартиновић, С. Ђ. Стаменковић, И. Декић: Зајечар (42 насеља), М. Милинчић: Звечан (35 насеља), Ј. Плавша: Зрењанин (22 насеља), С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић, Ј. Радовановић: Зубин Поток (63 насеља), Д. Живковић, В. Станковић: Ивањица (48 насеља), Р. Давидовић: Ириг (11 насеља), Љ. Мильковић: Ириг (12 насеља), С. Ђ. Стаменковић, М. Масловарић: Исток (50 насеља), С. Вујадиновић, Д. Шабић: Загадит (53 насеља), Н. Ђурчић: Кањижа (13 насеља), С. Ђ. Стаменковић, Н. Рафаиловић: Качаник (42 насеља), Д. Обрадовић: Кикинда (10 насеља), М. Радовановић: Кладово (23 насеља), С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић, М. Масловарић: Клина (64 насеља), И. Спасенић, С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић: Кнић (36 насеља), М. Велојић, П. Ђуровић: Књажевац (86 насеља), Ј. Ромелић: Ковачица (8 насеља), В. Иконовић: Ковин (10 насеља), И. Мисаиловић: Косјерић (27 насеља), С. Ђ. Стаменковић, И. Радовановић: Косово Поле (18 насеља), С. Ђ. Стаменковић, Ж.

Томић, М. Мартиновић: Косовска Каменица (74 насеља), М. Бурсаћ, Д. Лукић: Косовска Митровица (49 насеља), С. Ђ. Стаменковић, Н. Рафаиловић, З. Поповић: Коцељева (17 насеља), И. Спасенић: Крагујевац (57 насеља), И. Радовановић, С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић: Краљево (92 насеља), М. Грујић: Крупњ (23 насеља), С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић, И. Филиповић: Крушевица (101 насеље), В. Стојановић: Кула (7 насеља), М. Мартиновић, С. Ђ. Стаменковић: Куршумлија (100 насеља), М. Бурсаћ, Д. Лукић, В. Марјановић: Кучево (26 насеља), М. Степић, Ј. Степић, С. Јанковић: Лесковац (19 насеља), С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић: Лапово (2 насеља), Г. Јовић: Лебане (39 насеља), М. Милинчић: Лепосавић (71 насеље), С. Ђ. Стаменковић, М. Мартиновић, Б. Димић: Лесковац (144 насеља), С. Ђ. Стаменковић, Н. Рафаиловић: Липљан (70 насеља), С. Грубачић, Ј. Илић, М. Мартиновић: Лозница (54 насеља), С. Басарић, З. Новићић: Лучани (36 насеља), Ј. Степић, М. Степић: Лиг (27 насеља) и Б. Спасојевић: Љубовија (27 насеља).

кн.. III (М - Р), стр. 1-ВIII 1Ч66

Садржај треће књиге обухвата насеља у склопу 42 општине: В. Бодиро-га: Мајданпек (14 насеља), М. Грујић: Мали Зворник (12 насеља), М. Бубало: Мали Јбаш (3 насеља), Б. Младеновић, Д. Јацановић: Мало Црниће (19 насеља), Г. Јовић: Медвеђа (44 насеља), М. Мартиновић: Мерошина (26 насеља), Н. Рафаиловић: Мионица (36 насеља), С. Ђ. Стаменковић, И. Радовановић: Неготин (39 насеља), М. Мартиновић: Ниш (71 насеље), О. Маринковић, М. Павловић: Нова Варош (32 насеља), Д. Обрадовић: Нова Црња (6 насеља), Д. Обрадовић: Нови Бечеј (4 насеља), Д. Бајић: Нови Кнегежевац (9

насеља), Д. Сочанац: *Нови Пазар* (99 насеља), Д. Дунчић, Б. Ристановић: *Нови Сад* (15 насеља), Б. Стојков: *Ново Брдо* (10 насеља), С. Ђ. Стаменковић: *Обилић* (18 насеља), Д. Шабић: *Опово* (4 насеља), С. Т. Стаменковић: *Ораховац* (55 насеља), С. Ђ. Стаменковић, Н. Рафаиловић: *Осечина* (20 насеља), В. Стојановић: *Оиаци* (9 насеља), Б. Лукић, З. Жегарац: *Панчево* (10 насеља), Д. Лукић: *Парафин* (35 насеља), З. Радосавлевић: *Петровац* (34 насеља), М. Масловарић, С. Т. Стаменковић, Н. Рафаиловић: *Лећ* (80 насеља), С. Ђурчић: *Пећинци* (15 насеља), С. М. Станковић: *Пират* (72 насеља), М. Бубало: *Пландинште* (14 насеља), М. Мартиновић: *Подујево* (78 насеља), Б. Младеновић, Д. Јаџановић: *Пожаревац* (27 насеља), Д. Тошић: *Пожега* (42 насеља), С. Ђ. Стаменковић: *Прешево* (35 насеља), О. Маринковић: *Прибој* (33 насеља), М. В. Радовановић, С. Радовановић: *Призрен* (96 насеља), М. Фемић: *Пријепоље* (80 насеља), Ј. Чворо, М. Мартиновић: *Приштина* (46 насеља), В. Руђић: *Прокупље* (107 насеља), Б. Тошић: *Ражањ*, (23 насеља), И. Спасенић: *Рача* (18 насеља), М. Милинчић, М. Росић: *Рашка* (61 насеље), С. Вујадиновић: *Реко-вац* (32 насеља) и Б. Ристановић: *Рума* (17 насеља).

кн., IV (С - Џ), стр. 1-ХІ; 1-416

У четвртој књизи енциклопедије обрађена су насеља 36 општина: С. Ђ. Стаменковић, М. Милинчић: *Свилајнац* (22 насеља), П. Голубовић: *Сврљиг* (39 насеља), С. Бесермењи: *Сента* (5 насеља), Ј. Плавша: *Сечањ* (11 насеља), С. Шаћировић: *Сјеница* (101 насеље), Б. Кљајић: *Смедерево* (27 насеља), Г. Анђелковић, Д. Шабић: *Смедеревска Паланка* (18 насеља), С. Ђ. Стаменковић, Д. Р. Гатарић, М. Мартиновић: *Сокобања* (25 насеља), С. Ђурђић: *Сомбор* (16

насеља), С. Ђ. Стаменковић, Д. Р. Гатарић, М. Масловарић: *Србија* (50 насеља), П. Томић: *Србобран* (3 насеља), С. Бесермењи: *Сремска Митровица* (26 насеља), В. Станковић: *Сремски Карловци* (1 насеље), Ј. Ромелић: *Стара Пазова* (9 насеља), Ј. Динић, Д. Р. Гатарић: *Суботица* (19 насеља), М. Масловарић, М. Мартиновић, С. Ђ. Стаменковић, Д. Р. Гатарић: *Сува Река* (50 насеља), С. Ђ. Стаменковић, Б. Димић: *Сурдулица* (41 насеље), С. Кицошев: *Темерин* (3 насеља), Б. Ристановић: *Тител* (6 насеља), М. Исаковић: *Топала* (31 насеље), М. Златановић, Б. Димић: *Трговиште* (35 насеља), М. Милинчић, Ј. Плавша: *Трстент* (51 насеље), С. Шаћировић: *Тутин* (93 насеља), Н. Живковић, М. Нагулић: *Бићевац* (10 насеља), В. Никитовић: *Бурија* (16 насеља), М. Степић, Љ. Степић, С. Јанковић: *Уб* (38 насеља), Д. Тошић: *Ужице* (41 насеље), С. Николић: *Урошевац* (46 насеља), И. Бујаковић, М. Мартиновић, Д. Р. Гатарић: *Црна Трава* (25 насеља), Д. Тошић: *Чајетина* (24 насеља), С. Ђ. Стаменковић, Д. Р. Гатарић: *Чачак* (57 насеља), Д. Обрадовић: *Чока* (8 насеља), Д. Р. Гатарић: *Шабац* (52 насеља), Б. Ристановић: *Шид* (19 насеља), С. Ђ. Стаменковић: *Штимље* (22 насеља) и С. Николић: *Штрпце* (16 насеља). Уз то, на крају ове књиге, у форми посебних целина, дат је вишеструко користан Индекс насеља (Д. Р. Гатарић) и списак коришћене литературе и извора.

На основу изнетих чињеница, извесно је да Географска енциклопедија насеља Србије у великој мери елиминише досадашњи дефицит научних географских знака о насељима. Она представља научно фундирено, систематизовано и свеобухватно географско дело енциклопедијског карактера, где су географским садржајима инкорпориране чињенице из

сродних наука (историје, етнологије, културологије, демографије, економије и сл.). Верујемо да ће бити од непроцењиве користи за науку и различита подручја друштвене праксе (просторно планирање, урбанистичко планирање, рурално планирање, државна статистика итд.) и да ће својом оригиналношћу допринети болјитку науке и популаризацији географског аспекта проучавања насеља.

Драгица Р. Гатарић

Богдан Шмитран,
**ХРОНИКА ПОТКОЗАРСКОГ
СЕЛА ГРБАВЦИ,**
Српско просвјетно и културно
друштво "Просвјета" Грађашка,
2002. г., стр. 436.; 24 цм, тираж 500.

Заступљеност мултидисциплинарности, као приступа, чини један од темељних параметара вредновања радова друштвене проблематике. Ако се при томе постигне примјерност стила излагања широком кругу конзумената писане ријечи добијамо интересантне и значајне радове, између осталог, и за подизање нивоа опште културе одређене средине. Управо, на овим страницама желимо да представимо такав један рад. У издању Српског просвјетног и културног друштва "Просвјета" из Грађашке, захваљујући прије свега несебичности и ентузијазму г. Слободана Наградића-предсједника Друштва (великог прегаоца, научног, културног и политичког радника), ове је године (2002.) из штампе изашла опсежна монографија, под називом "Хроника поткозарског села Грбавци". Опште је познато да монографије општина и насеља уопште, у нас настају споро, те их, као таквих, има релативно мало. Монографија коју представљамо чини један од тих

раритета, творећи као и све монографије, управо она зрица у националној историографији без којих је тешко створити општу синтетичку слику мозаика живота људи датих простора, што и чини њихову посебну вриједност.

Рукопис "Хроника поткозарског села Грбавци" за ове је просторе готово јединствена, студиозно урађена, монографија једног поткозарског села, ауторовог родног мјеста. Аутор је упорношћу страствених професионалних истраживача дуго прикупљао материјал (10-ак год.) користећи, поред архивске грађе и разних других бројних писаних извора, богата усмена предања из свога краја, живу ријеч својих сељана и лична запажања и искуства као судионик једног временског периода обрађеног монографијом. Ова монографска хроника са етнолошким, историјским и антропо-социолошким елементима има одлике радова мултидисциплинарног карактера. Њоме су обухваћени бројни релевантни садржаји датог простраја из којих се назиру процеси који, просторно и временски (од турског периода до 80-их година XX вијека), јасно одсликавају физиономски, функционални и социјални преображај насеља, као и често, историјским (не)приликама условљене, трагичне судбине његовог становништва. Иако у фокусу збивања централно мјесто заузима једно насеље (Грбавци), у бити се кроз њега уочавају садржаји, појаве и процеси цијelog грађашког Поткозарја, па и шире, што чини битну компоненту овога рада.

Текст монографије, поред уводног дијела и спискова Грбавчана у приказима на крају, има три велике тематске цјелине употребљене са 70-ак фотографија.

У уводном дијелу се говори о географском положају и легендама

везаним за село. Као једну од драгоцености овог штива, у уводном дијелу, можемо издвојити наслов о поријеклу становишта у коме је интересантно презентована генеза грбавачких фамилија (родослов).

Прву тематску целину, садржајно најобухватнију, чине два велика поглавља: "Начин живота" и "Обичаји и вјеровања" која у својој основи представљају право богатство етнографије и вјеродостојности социјалних прилика. Вјерно и до у детаље се, у раније поменутом, дужем временском раздобљу и назначеном локалитету, описује начин живљења (привређивање, начин изградње куће и помоћних објеката, њихово уређење, ношња, исхрана, писменост, начини лијечења, положај жене, морал...) као и обичаји, вјеровања, обредни ритуали и поступци у одређеним животним приликама (фолклористика-игре, кола, пјесме-при различим скуповима, мобама, о козри, из НОР-а; забаве и игре при селима, чобанске и дјечије игре; празновјерице, мађије, првићења, гатања-враџбине; обичаји и обреди код женидбе и удаје, порођаја, смрти, божићних и других црквених празника, крсних слава, пољопривредних радова – косидбе, жетве...). Аутор, наравно, није заборавио да наведе и бројне исказане народне мудrosti и изреке овога краја.

Друга тематска целина је састављена од више поглавља (три). Посвећена је политичко-економским приликама, бунама, ратовима и устанцима у вријеме владавине Турске, Аустро-угарске, периода Краљевине Југославије и Ослободилачког рата (1941-1945.). Аутор нам доста опширно, захваљујући расположивој прикупљеној грађи, описом и констатацијом општих прилика уз појединачне бројне конкретне примјере дочарава сву сложеност

друштвено-економских и тежину политичко-историјских прилика. Посебна пажња је посвећена временски близком периоду II свјетског рата. Уз бројну архивску грађу, те захваљујући свједочанству непосредних судионика догађаја, личним свједочењима и виђењима самог аутора, као савременика, саучесника и активног партизанског бораца козарских јединица, вјерно су догађаји из периода 1941-1945. као и козарске епопеје, у вртлогу фашистичког дивљања и незапамћених усташких прогона и покоља, преточени у мозаик чињеница о трагичним судбинама Грбавчана и цијelog православног Поткозарја.

Трећа тематска целина ове монографије, са три мања поглавља, се односи на послијератни период, обнову и социјалистичку изградњу до 1980-е године. У трећем, накнадно дописаном поглављу, говори се о улози и учешћу мјештана Грабавца у најновијем, Отаџбинском, рату и савременим друштвено-економским и политичким кретањима.

На крају овог занимљивог штива, у његовој петој целини- "Прикази", дати су спискови Грбавчана, учесника НОР-а (283), бораца разврстаних по различитим војним формацијама и јединицама, погинулих и убијених у току II свј. рата (306) и погинулих бораца у последњем рату (17). Укупно преко 1200 имена.

Ово интересантно написано и лако читљиво штиво, иако не чини потпуну научну монографску студију (што није ни био циљ аутора), не умањује ни мало његову, по већ раније поменутим елементима (први дијелови текста, завичајно спознајну и општу културно-баштинску вриједност, као ни могућу апликативну. Аутор је овим рукописом даровао највише што је могао, трајан споменик родном мјесту и овом крају.

Миленко Живкоић

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

ГЕОГРАФСКА ХРОНИКА И БИЉЕШКЕ – INFORMATION

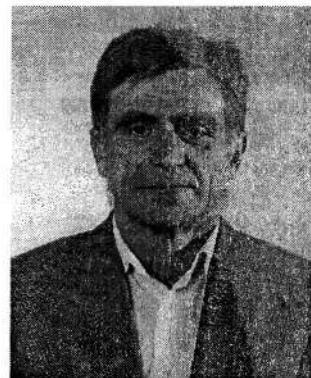
IN MEMORIAM
Професор Жарко Јарић
(1949-2002.)

У раним јутарњим сатима 25. децембра на једној бањалучкој раскрсници тешко је настрадао Жарко Јарић који је само након неколико дана подлегао повредама. Отац је двоје дјече, а супруга му је просвјетни радник. Недостатак сталног запослења надокнађивао је радећи послове и ван своје струке, како би као узоран отац и супруг остварио што боље услове за живот своје породице и ублажио недаће избјегличког живота у Бањој Луци.

Жарко Јарић је рођен 1949. године у Шеховцима на подручју општина Мрковић Град. Основну школу и гимназију завршио је у Мркоњић Граду. Дипломирао је на Природно-математичком факултету у Одсјеку за географију у Сарајеву 7.11.1973. године, одбранивши врло запажен дипломски рад под насловом: "Физичкогеографске карактеристике бјелајачке котлине". Након тога, запошљава се као професор географије у Средњошколском центру "Лазар Ђукић" у Кључу, где савјесно и са великим љубављу обавља свој посао све до избјеглиштва у јесен 1995. године. Још као млад географ, Жарко је дао велики допринос афирмацији Републичког такмичења младих географа у оквиру "Покрета науку младима". Био је врстан васпитач и омиљени професор који је изузетно волио своју струку, а изнад свега био поуздан пријатељ, велики друг и скроман човјек.

Још као студент, Жарко је показивао велико интересовање и смишсао, не само за географску науку и наставу, већ и за друге научне дисциплине па је касније уписао Постдипломски студиј на Економском факултету у Сарајеву, смјер "Економски развој". Грађански рат га је онемогућио да на вријеме заврши започети студиј, па је тај студиј наставио на Економском факултету у Бањој Луци и управо када се спремао за одбрану магистарског рада задесила га је трагична смрт.

Као врстан географ Жарко је био ангажован као стручни сарадник на Природно-математичком факултету у Бањој Луци на Одсјеку за географију,



смјер Географија-туризам. Посебно су га интересовала питања и проблеми аграрне производње, па је са стручним саопштењем "**Стање и перспективе развоја млиинске индустрије у Републици Српској**" учествовао на једном међународном симпозијуму "Пољопривреда Републике Српске у новом миленијуму" одржаном у Теслићу 2000. године. Зато се и његова припремљења за одбрану, магистарска теза под насловом; "**Стање и перспективе развоја агроВидујског комплекса у Републици Српској**" односила на ову проблематику. Био је члан Географског друштва Републике Српске и Српског географског друштва из Београда. Својим односом према раду и јединственом особеношћу стекао је поштовање студената и натавника Одсјека за географију, али и колега у ширем стручном кругу.

Сви који су познавали колегу Жарка Јарића дуго ће га памтити као скромног, вриједног и принципијелног човјека, који је увијек и према сваком показивао искрено пријатељство и велико другарство.

Буро Марић

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2001.
YEAR 2001.

Свеска 6
Volume 6

ВИЈЕСТИ СА ОДСЈЕКА ЗА ГЕОГРАФИЈУ

Ђуро Марић

ТЕРЕНСКА НАСТАВА У ШКОЛСКОЈ
2001/2002. ГОДИНИ

Према Наставном плану и програму за студиј географије, у нашем Одсјеку је изведена теренска настава се студентима I, II, III и IV године.

За студенте прве и друге године студија изведена је четверодневна теренска настава у времену од 23. до 26. маја 2002. године на профилу: Бања Лука - Челинац-Котор Варош-планина Борја-манастир Липље-Теслић-Бања Врућица-Блатница-планински врх Смолин (1041 м). У раду ове теренске наставе учествовало је 35 студената прве и 36 студената друге године студијске групе - наставног смјера, а за успјешну реализацију били су задужени доц. др Чедомир Црногорац, mr Драшко Маринковић, виши асс., mr Радислав Тошић виши асс. и Марија Крунић, асс. Студенти су упознати са главним природно-географским и друштвеногеографским одликама наведеног геопростора.

Петодневна теренска настава (27.-31. мај) за студенте треће године студијске групе – наставни смјер, изведена је на релацији: Бања Лука-Ваљево-Златибор-Вишеград-Сарајево – Бања Лука. Ову теренску наставу у којој је учествовало укупно 69 студената, успјешно су реализовали доц. др Чедомир Црногорац, mr Радислав Тошић, виши асс., и Душанка Кривокућа, асс. Посебно драгоцен допринос дао је проф. др Раденко Лазаревић (наш спољни сарадник са Београдског Универзитета), који својим огромним знањем и истукством већ неколико година несебично помаже извођење овог вида наставе за наше студене.

За студенте четврте године студијских група: наставни смјер географије и географија-историја изведена је стручна екскурзија на простору Војводине и Мађарске, а учествовало је 25 студената. Ова стручна екскурзија изведена је у времену од 2. до 8. јуна, а за успјешну реализацију био је задужен mr Миленко Живковић, виши асс., коме су одређену помоћ пружили Александра Петрашевић, асс. и Горан Трбић, стручни сарадник. У релативно кратком времену реализован је доста обиман програм који је обухватао посјету манастиру Хопову на Фрушкој Гори, Патријаршији, Бранковој гимназији и градском музеју у Сремским Карловцима, те Петроварадину у Новом Саду, а у повратку реализован је обилазак Палићког језера. У Будимпешти организио-

ван је обилазак Трга хероја, Андраши булевара, Базилике Св. Иштвана, Парламента и Цитаделе. Један дан је проведен у обиласку историјски познате Сентандреје, Вишеграда и Естергома, а други дан је протекао у обиласку Балатон језера и туристичког насеља Тихани. Студенти су упознати са свим релевантним физичкогеографским, историјскогеографским и привредно-географским карактеристикама наведеног простора.

У школској 2001/2002. години изведена је и дводневна (10-11. мај) теренска настава за студенте студијске групе географија-историја на релацији: Бања Лука - Босанска Крупа – Петровац – Бања Лука. У успјешној реализацији ове теренске наставе учествовали су проф. др Милош Бјеловитић, проф. др Раде Ракита и мр Драго Тодић.

СПИСАК ДИПЛОМИРАНИХ СТУДЕНATA У ОДСЈЕКУ ЗА
ГЕОГРАФИЈУ НА ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКОМ ФАКУЛ-
ТЕТУ, БАЊА ЛУКА У ШКОЛСКОЈ 2001/2002. ГОДИНИ

1. (71) НИНКОВИЋ (Бранислав) СЛАЂАНА, рођена 22. 12. 1976. у Бањој Луци. Тема: ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЛИЈЕВЧА ПОЉА. Рад одбрањен 16. 10. 2001. Оцјена: седам (7).
2. (72) САВАНОВИЋ (Чедо) МОМИР, рођен 08. 10. 1971. у Травнику. Тема: РАЗВОЈ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ ЧЕЛИНАЦ У ПЕРИОДУ 1879- 2000. ГОДИНЕ. Рад одбрањен 07. 11. 2001. Оцјена: девет (9).
3. (73) РАЂЕНОВИЋ (Мирко) БИЉАНА, рођена 28. 04. 1979. у Бихаћу. Тема: ПРОМОТИВНА АКТИВНОСТ КАО ИНСТРУМЕНТ МАРКЕТИНГ МИКСА НА ТУРИСТИЧКОМ ТРЖИШТУ ЦРНЕ ГОРЕ. Рад одбрањен: 27. 11. 2001. Оцјена: десет (10).
4. (74) ТОПИЋ (Осман) ЈАСМИН, рођен 27. 04. 1963. у Босанској Крупи. Тема: МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА НА ПОДРУЧЈУ БИХАЋКЕ КРАЈИНЕ. Рад одбрањен 28. 11. 2001. Оцјена: седам (7).
5. (75) ЂУКАНОВИЋ (С) ВЛАДИМИР, рођен 25. 07. 1975. у Санском Мосту. Тема: ЦРКВЕ БРВНАРЕ У ЖИВОТУ И ОБИЧАЈИМА СТАНОВНИШТВА БАЊАЛУЧКЕ РЕГИЈЕ. Рад одбрањен 29. 11. 2001. Оцјена: осам (8).
6. (76) ЂУКИЋ (Милована) ПРЕДРАГ, рођен 23. 03. 1976. у Кључу. Тема: ТРАДИЦИОНАЛНО ОВЧАРСТВО ЗМИЈАЊА. Рад одбрањен: 29. 11. 2001. Оцјена: девет (9).
7. (77) ПОПОВИЋ (Вељко) ДРАГАН, рођен 31. 05. 2001. у Градишици. Тема: ПОЉАЦИ У НОВОЈ ТОПОЛИ И ОКОЛИНИ ОД 1892-2001. ГОДИНЕ. Рад одбрањен 30. 11. 2001. Оцјена: девет (9).
8. (78) ЂУРАНОВИЋ (Јово) СЛАВКО, рођен 26. 01. 1974. у Mrкоњић Граду. Тема: ГЕОСТРАТЕГИЈСКЕ ОДРЕДНИЦЕ СРЕДОЗЕМНОГ МОРА. Рад одбрањен 17. 12. 2001. Оцјена: девет (9).
9. (79) ШТРБАЦ (Гојко) ДАЛИБОРКА, рођена 08. 01. 1977. у Санском Мосту. Тема: СРПСКИ САНСКИ МОСТ Ђ ГЕОГРАФСКЕ ОСНОВЕ НАСТАНКА И РАЗВОЈА. Рад одбрањен 17. 12. 2001. Оцјена: девет (9).
10. (80) ТЕПИЋ (Милан) ЉУБИЦА, рођена 17. 08. 1975. у Козарској Дубици. Тема: ГРАНИЦЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У ДЕЛТОНСКОМ СПОРАЗУМУ. Рад одбрањен 18. 12. 2001. Оцјена: осам (8).
11. (81) ПЛАВШИЋ (Радивоје) ЉИЉАНА, рођена 01. 04. 1977. у Бијељини. Тема: СКАДАРСКО ЈЕЗЕРО Ђ МОГУЋНОСТИ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ. Рад одбрањен 20. 12. 2001. Оцјена: осам (8).
12. (82) СИМИЋ (Алекса) ОГЊЕНКА, рођена 30. 07. 1976. у Бањој Луци. Тема: СТАНОВНИШТВО ГРАДА БАЊАЛУКЕ. Рад одбрањен 20. 12. 2001. Оцјена: осам (8).
13. (83) ЧОЛИЋ (Симо) ДИЈАНА, рођена 23. 12. 1977. у Бањој Луци. Тема: НОВИ СВЈЕТСКИ ПОРЕДАК У САВРЕМЕНОЈ КОНЦЕПЦИЈИ ПОДЕЛЕ СВИЈЕТА. Рад одбрањен 26. 12. 2001. Оцјена: осам (8).

14. (84) МАРЈАНОВИЋ (Мирослав) АЛЕКСАНДАР, рођен 10. 07. 1974. у Бањој Луци. Тема: МЕЂУНАРОДНЕ И ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПОСЉЕДИЦЕ НЕРАВНОМЈЕРНЕ РАЗВИЈЕНОСТИ СВИЈЕТА. Рад одбрањен 27. 12. 2001. Оцјена: осам (8).
15. (85) БАШИЋ (Марко) ДРАГАНА, рођена 07. 07. 1975. у Дрвару. Тема: ДРВАР Ђ ПРОЦЕСИ И ПРОБЛЕМИ САВРЕМЕНОГ РАЗВОЈА. Рад одбрањен 27. 12. 2001. Оцјена: осам (8).
16. (86) СТАНИВУКОВИЋ (Вицо) ЖЕЉКО, рођен 04. 07. 1974. у Бањој Луци. Тема: ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОПШТИНЕ ЛАКТАШИ (СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА). Рад одбрањен 04. 01. 2002. Оцјена: осам (8).
17. (87) МИЛИЋ (Борислав) АНДРИЈАНА, рођена 08. 02. 1987. у Бањој Луци. Тема: ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ И ПРОБЛЕМИ РАЗВОЈА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ. Рад одбрањен 11. 01. 2002. Оцјена: осам (8).
18. (88) БОЖИЧКОВИЋ (Раденко) ЈЕЛЕНА, рођена 01. 02. 1978. у Сарајеву. Тема: ХСВИЛА-ЧЕЛИНАЦ (ЕКОНИМСКО-ГЕОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ И ПРОБЛЕМИ). Рад одбрањен 11. 01. 2002. Оцјена: девет (9).
19. (89) БОЈАНИЋ (Милан) МИЛИЈАНА, рођена 04. 03. 1975. у Mrкоњић Граду. Тема: СТАНОВНИШТВО ОПШТИНЕ МРКОЊИЋ ГРАД. Рад одбрањен 22. 01. 2002. Оцјена: осам (8).
20. (90) БЕЛИНА (Недељко) ИВАНА, рођена 06. 06. 1976. у Грађици. Тема: РАЗВОЈ УРБАНИХ СИСТЕМА У ЕВРОПИ. Рад одбрањен 28. 01. 2002. Оцјена: седам (7).
21. (91) КАСАПОВИЋ (Петар) АЛЕКСА, рођен 16. 07. 1956. у Теслићу. Тема: ГЕОПОЛИТИЧКА УТЕМЕЉЕНОСТ БАЛКАНСКЕ КРИЗЕ. Рад одбрањен 19. 02. 2002. Оцјена: девет (9).
22. (92) МАРИЋ (Душан) ЈАКОВ, рођен 23. 07. 1945. у Д. Орловцима. Тема: ЕКСПЛОАТАЦИЈА ЖЕЉЕЗНЕ РУДЕ НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ПРИЈЕДОР Ђ ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД. Рад одбрањен 01. 04. 2002. Оцјена: седам (7).
23. (93) КРУНИЋ (Милан) РОСА, рођена 02. 01. 1963. у Тодорићима. Тема: ОПШТИ ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ ОПШТИНЕ ШИПОВО СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЊЕН АДМИНИСТРАТИВНИ ЦЕНТАР Ђ ВАРОШ ШИПОВО. Рад одбрањен 05. 04. 2002. Оцјена: девет (9).
24. (94) ГАКОВИЋ (Витомир) ЈЕЛЕНА, рођена 13. 07. 1977. у Грађици. Тема: ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПОСЉЕДИЦЕ РАСПАДА СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ. Рад одбрањен 17. 04. 2002. Оцјена: девет (9).
25. (95) МАРКОВИЋ (Млађен) ДРАГОМИР, рођен 21. 02. 1974. у Ливну. Тема: ИСКОРИШЋАВАЊЕ ЗЕМЉИШТА У КАТАСТАРСКОЈ ОПШТИНИ БАЉВИНЕ Ђ ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ. Рад одбрањен 18. 04. 2002. Оцјена: десет (10).
26. (96) ЂУЗА (Драган) ПРЕДРАГ, рођен 05. 08. 1978. у Јајцу. Тема: ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ БАЛКАНА У ФУНКЦИЈИ ЗАПАДНЕ ГЕОПОЛИТИКЕ ПРЕМА ИСТОКУ. Рад одбрањен 13. 05. 2002. Оцјена: девет (9).

27. (97) ДРАГОЛОВИЋ (Милош) НЕБОЈША, рођен 26. 11. 1976. у Добоју. Тема: СЕЛО БОЉАНИЋ НА ОЗРЕНУ У ПРОШЛОСТИ И ДАНАС. Рад одбрањен 15. 05. 2002. Оцјена: осам (8).
28. (98) МИРКОВИЋ (Зоран) ДРАГАН, рођен 15. 03. 1976. у Бањој Луци. Тема: ЗИМСКЕ СЛАВЕ У ДРАГОЧАЈУ У ПРОШЛОСТИ И ДАНАС. Рад одбрањен 16. 05. 2002. Оцјена: девет (9).
29. (99) СТОЈАКОВИЋ (Милош) ЖЕЉКО, рођен 03. 03. 1977. у Козарској Дубици. Тема: БАЛКАНСКИ ПРОСТОР У ХПАРТНЕРСТВУ ЗА МИР. Рад одбрањен 17. 05. 2002. Оцјена: седам (7).
30. (100) ТРИФУНОВИЋ (Никола) МЛАЂЕН, рођен 28. 09. 1972. у Јајцу. Тема: НЕКИ ЕЛЕМЕНТИ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКОГ ДЕТЕРМИНИЗМА У ХЕГЕЛОВОЈ ФИЛОZOФИЈИ. Рад одбрањен 20. 05. 2002. Оцјена: десет (10).
31. (101) КУЗМИЋ (Петар) ДАЛИБОР, рођен 12. 02. 1979. у Славонском Броду. Тема: ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ ОПШТИНЕ КНЕЖЕВО. Рад одбрањен 04. 06. 2002. Оцјена: десет (10).
32. (102) СКЕНДЕРИЈА (Душан) ДУШИЦА, рођена 07. 03. 1978. у Грађишићи. Тема: ТУРИЗАМ ВЕНЕЦИЈЕ. Рад одбрањен 11. 06. 2002. Оцјена: девет (9).
33. (103) ТРИВАНОВИЋ (Бранислав) БРАНКА, рођена 14. 12. 1978. у Сиску. Тема: ТУРИСТИЧКА ПРОПАГАНДА БАЊАЛУКЕ. Рад одбрањен 20. 06. 2002. Оцјена: осам (8).
34. (104) НИНКОВИЋ (Спасо) ДАРИО, рођен 25. 10. 1964. у Требињу. Тема: ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ КАНАДЕ. Рад одбрањен 26. 06. 2002. Оцјена: осам (8).
35. (105) ЂОРОВИЋ (Спасоја) СЛАЂАНА, рођена 14. 12. 1973. у Бањој Луци. Тема: ГЕОПОЛИТИКА И СРПСКО ПИТАЊЕ. Рад одбрањен 03. 07. 2002. Оцјена: осам (8).
36. (106) ТОПИЋ (Смаил) РУСМИРА, рођена 20. 06. 1965. у Бихаћу. Тема: ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОСТОРА ПЛИТВИЧКИХ ЈЕЗЕРА. Рад одбрањен 09. 07. 2002. Оцјена: осам (8).
37. (107) ВИДОВИЋ (Владимир) БОРИСЛАВ, рођен 27. 08. 1965. у Бањој Луци. Тема: ГЕОПОЛИТИЧКА ПОЗИЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ. Рад одбрањен 09. 07. 2002. Оцјена: осам (8).
38. (108) ПАВЛОВИЋ (Недељко) СЛОБОДАНКА, рођена 21. 05. 1978. у Бањој Луци. Тема: ТЕЛЕВИЗИЈА КАО МЕДИЈ И СРЕДСТВО ПРОПАГАНДЕ У РАЗВОЈУ ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ. Рад одбрањен 10. 07. 2002. Оцјена: осам (8).
39. (109) ЗЕЉАЈА (Јовица) АЛЕКСАНДРА, рођена 10. 11. 1978. у Сарајеву. Тема: ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ КОЗАРЕ. Рад одбрањен 10. 07. 2002. Оцјена: девет (9).
40. (110) ПОПОВИЋ (Петко) БОЈАНА, рођена 03. 05. 1977. у Бањој Луци. Тема: ГЛОБАЛНИ ДИСТРИБУЦИОНИ СИСТЕМ АМАДЕУС И ЊЕГОВ ЗНАЧАЈ У ТУРИЗМУ. Рад одбрањен 10. 07. 2002. Оцјена: десет (10).
41. (111) БАШИЋ (Владо) МИРЈАНА, рођена 29. 10. 1976. у Дервенти. Тема: СРПСКА НАРОДНА НоШЊА У ДЕРВЕНТИ. Рад одбрањен 10. 07. 2002. Оцјена: девет (9).

42. (112) БОСНИЋ (Рајко) БОЈАНА, рођена 06. 04. 1979. у Дрвару. Тема: ПРИРОДНО-ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ КОПАОНИКА. Рад одбрањен 10. 07. 2002. Оцјена: седам (7).
43. (113) ПОПОВИЋ (Рајко) ДЕЈАН, рођен 18. 09. 1978. у Травнику. Тема: ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА НАЦИОНАЛНОГ ПАРКА ХСУТЈЕСКА. Рад одбрањен 11. 07. 2002. Оцјена: осам (8).
44. (114) БАБИЋ (Богдан) ВЕСНА, рођена 21. 02. 1979. у Градишици. Тема: ОЛИМПИЈСКЕ ПЛАНИНЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ћ ГЕОГРАФСКО-ТУРИСТИЧКЕ ОДЛИКЕ. Рад одбрањен 11. 07. 2002. Оцјена: десет (10).
45. (115) ТОМИЋ (Иад) ТЕА, рођена 07. 02. 1977. у Бањој Луци. Тема: УЛОГА ТУРОПРЕПАРАТОРА У САВРЕМЕНОМ ТУРИЗМУ. Рад одбрањен 11. 07. 2002. Оцјена: девет (9).
46. (116) КОЉАНЧИЋ (Миливој) НАТАША, рођена 01. 10. 1978. у Бањој Луци. Тема: КАНАЛИ ПРОДАЈЕ У ТУРИЗМУ КАО ИНСТРУМЕНТ МАРКЕТИНГ МИКСА. Рад одбрањен 11. 07. 2002. Оцјена: девет (9).
47. (117) ВАСИЛИЋ (Крстан) ДАНИЈЕЛА, рођена 21. 01. 1978. у Бањој Луци. Тема: ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ ОДРЕДНИЦЕ БАЛКАНА У ЗОНИ РИМЛАНДА. Рад одбрањен 15. 07. 2002. Оцјена: осам (8).
48. (118) ВУКОВИЋ (Ристо) АЛЕКСАНДАР, рођен 22. 01. 1976. у Санском Мосту. Тема: САОБРАЋАЈНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЖЕЉЕЗНИЧКИ САОБРАЋАЈ. Рад одбрањен 15. 07. 2002. Оцјена: осам (8).
49. (119) ЛЕПИР (Стојан) ВЕСНА, рођена 24. 04. 1969. у Приједору. Тема: СВОДНА ћ САВРЕМЕНА ТРАНСФОРМАЦИЈА СЕОСКОГ НАСЕЉА. Рад одбрањен 15. 07. 2002. Оцјена: осам (8).
50. (120) ЈАРИЋ (Жарко) МЛАДЕН, рођен 05. 07. 1978. у Кључу. Тема: ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ ПЛАНИНЕ БОРЈЕ. Рад одбрањен 26. 09. 2002. Оцјена: девет (9).
51. (121) ЗАГОРАЦ (Саво) СЛАВИША, рођен 29. 05. 1972. у Бугојну. Тема: СТАНОВНИШТВО БРАТУНЦА. Рад одбрањен 27. 09. 2002. Оцјена: седам (7).
52. (122) КРСТИЋ (Славко) ДАНИЈЕЛА, рођена 12. 11. 1978. у Добоју. Тема: НАЦИОНАЛНИ ПАРК ХЛОВЋЕН. Рад одбрањен 30. 09. 2002. Оцјена: девет (9).
53. (123) ГРБИЋ (Милосав) ИГОР, рођен 22. 09. 1977. у Бањој Луци. Тема: ПАЛИЋКО ЈЕЗЕРО ћ ГЕОГРАФСКО-ТУРИСТИЧКЕ ОДЛИКЕ. Рад одбрањен 30. 09. 2002. Оцјена: девет (9).

Иrena Медар

СПИСАК МАГИСТРАНАТА И ЊИХОВИХ ОДБРАЊЕНИХ МАГИСТАРСКИХ ТЕЗА У 2000.

1. (6) ТОШИЋ (САВО) РАДИСЛАВ одбранио је 25.1.2002. године магистарску тезу: РЕЉЕФ СЛИВА ВЕЛИКЕ УКРИНЕ. Комисија за одбрану је радила у саставу:
 1. Проф. др Рајко Гњато, предсједник
 2. Проф. др Раденко Лазаревић, ментор
 3. Доцент др Чедомир Црногорац, члан
2. (7) ГАТАРИЋ (ГИТОМИР) ДРАГАН одбранио је 1.3.2002. године магистарску тезу: ЗМИЈАЊЕ. ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ПРОБЛЕМИ РАЗВОЈА. Комисија за одбрану је радила у саставу:
 1. Проф. др Здравко Маријанац, предсједник
 2. Проф. др Ђуро Марић, ментор
 3. Проф. др Милош Бјеловитић, члан

О РАДУ ПОСДИПЛОМСКОГ СТУДИЈА СМЛЕР "РЕГИОНАЛНА ГЕОГРАФИЈА" у 2001. и 2002. г.

У 2002. години завршио је са радом III курс Постдипломског студија смјер "Регионална географија" на Одсјеку за географију Природно-математичког факултета у Бањалуци, који је трајао двије године (2000-2002. г.).

У 2001. години магистарске тезе су одбранила двојица кандидата са II курса и то:

1.(4) МАРИНКОВИЋ ДРАШКО, асистент на Природно-математичком факултету Бањалука, који је одбранио магистарску тезу 27.4.2001. године.

2. (5) МУТАБЦИЈА ГОРАН, професор из Српског Сарајева, који је одбранио магистарску тезу 23.11.2001. године.

У 2002. години магистарске тезе су одбранила такође два кандидата.

1. (6) ТОШИЋ РАДОСЛАВ, асистент на Природноматематичком факултету Бањалука, који је одбранио магистарску тезу 25.1.2002. године.

2. (7) ГАТАРИЋ ДРАГАН, професор из Бањалуке одбранио је магистарску тезу 1.03.2002. године.

Тако је током шест година рада III степена наставе на нашем Факултету магистрирало 7 кандидата, од којих су четворо асистенти. Тиме је на најблији начин потврђена исправност одлуке о постојању III степена.

Наставно-научно вијеће III степена предложило је да се распише конкурс за извођење IV курса (2002-2004). Наставно-научно вијеће Природноматематичког факултета је расписало Конкурс за пријем 10 студената на смјеру Регионална географија, од којих пет из средстава буџета.

На Конкурс објављен у дневном листу "Глас српски" од 4.9.2002. г. који је закључен 4.10.2002. г. јавили су се ови кандидати: 1. Гашић Роберто, капетан ВРС 2. Кривокућа Душица, асистент на нашем Факултету 3. Поповић Срђа, директор школског центра "Д. Киш" у Будви 4. Лакић Лариса, професор географије и етнологије из Градишке 5. Крчмар Драгослав, поручник ВРС и 6. Брајушковић Ђарко, професор-директор Националног парка "Биоградско језеро", Колашин.

Наставно-научно вијеће III степена је одлучило да IV курс води др Милош Ђеловитић. Настави план и програм остаје исти. Висина школарине је повишене на 1500 км годишње. Закључено је да је веома важно одржати континuitет наставе III степена смјер Регионална географија.

Милош Ђеловитић

**СПИСАК НАСТАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ КОЈИ СУ
ПОЛОЖИЛИ СТРУЧНИ ИСПИТ НА ПМФ, БАЊА ЛУКА
У ШКОЛСКОЈ 2001/2002. ГОДИНИ**

1. **БОДРОЖА** (Вида) АЛЕКСАНДАР, наставник историје и географије у ОШ Ј. Л. Ковачевић у Бањој Луци. Испит положио 09. 11. 2001. године
2. **ЂУРЂЕВИЋ** (Раде) ЈАСНА, дипломирани географ у Средњој школи "Михајло Петровић Алас" у Угљевику. Испит положила 09. 11. 2001. године
3. **ТАДИЋ** (Бранко) БРАНКА, професор географије и етнологије у Средњој школи "Данило Киш" у Будви. Испит положила 09. 11. 2001. године
4. **Шмуговић** (Цвијан) Зоран, наставник историје и географије у ОШ "Мирослав Антић" у Бистрици. Испит положио 09. 11. 2001. године
5. **СТАМЕНКОВИЋ** (Драган) ДРАГАНА, професор географије у Средњој стручној и техничкој школи у Грађишици. Испит положила 09. 11. 2001. године
6. **СОЛДАТ** (Миле) ЖЕЉКА, наставник историје и географије у ОШ "Бранко Ђорђић" у Бјелајцима. Испит положила 09. 11. 2001. године
7. **ЛАКИЋ** (Драгољуб) ЛАРИСА, професор географије и етнологије у Гимназији у Грађишици. Испит положила 10. 11. 2001. године
8. **АЉЕТИЋ** (Миле) ГОРАН, професор географије у Техничкој школи у Бањој Луци. Испит положио 10. 11. 2001. године
9. **ЛОНЧАРЕВИЋ** (Драгиша) РОСАНА, дипломирани географ у ОШ "Вук Карадић" у Братунцу. Испит положила 06. 04. 2002. године
10. **ДАВИДОВИЋ** (Драган) ХЕЛЕНА, наставник историје и географије у ОШ "Вук Караджић" у Ситнештима. Испит положила 06. 04. 2002. године
11. **ОЉАЧА** (Перо) РАДОВАН, професор географије у ОШ "Свети Сава" у Новом Граду. Испит положио 06. 04. 2002. године
12. **ШКРБИЋ** (Лука) ДУШКА, професор географије у Средњој школи у Челинцу. Испит положила 25. 04. 2002. године
13. **ТАТИЋ** (Неђо) СИНИША, наставник историје и географије у ОШ "Јован Цвијић" у Бањој Луци. Испит положио 25. 04. 2002. године
14. **ВОЈНОВИЋ** (Душан) НАДА, професор географије у Ђечијем обданишту у Лакташима. Испит положила 22. 05. 2002. године

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА ЧЛНАКА И ПРИЛОГА СЕДМЕ
СВЕСКЕ ГЛАСНИКА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ
СРПСКЕ

Чланци:

М. Грчић:

СРПСКА ДРЖАВОТВОРНА ИДЕЈА У ПРОСТОРУ И ВРЕМЕНУ
Рецензенти: др Милош Ђеловитић и др Ђуро Марић

Д. Бајић:

ГРАДСКИ ЦЕНТРИ РАЗВОЈА И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ У РЕГИОН-
АЛНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
Рецензент др Драгутин Тошић

М. Р. Пецељ, С.М. Марковић, М. Јовановић, Ј. Пецељ:

НОВИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ПЕЋИНЕ ОРЛОВАЧА
Рецензент др Живан Богдановић

Д. Маринковић:

ГРАД ПРЉАВОР - ОПШТИНСКО СРЕДИШТЕ И НАЈАЧИ ГРАВ-
ИТАЦИОНИ ЦЕНТАР ДНЕВНИХ МИГРАЦИЈА ПРОСТОРА
ОПШТИНЕ ПРЉАВОР

Рецензент др Бранислав Ђурђев

Р. Тошић:

ЛАКТАСТО СКРЕТАЊЕ ДОЛИНЕ ВЕЛИКЕ УКРИНЕ
Рецензент др Раденко Лазаревић

И. Арменко:

САВРЕМЕНИ ТРЕНДОВИ У СВЈЕТСКОМ ХОТЕЛИЈЕРСТВУ
Рецензент др Рајко Гњато

Д. Миљановић:

ЖИВОТНА СРЕДИНА И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ
Рецензент др Драгутин Тошић

Прилози:

М. Пецељ, З. Говедар, З. Станивуковић:

УТИЦАЈ РАЗВОЈА ГРАДОВА НА ТОК ТЕМПЕРАТУРЕ ВАЗ-
ДУХА

Рецензенти др Живан Богдановић

М. Спасовски, Д. Миличић:

ДИФЕРЕНЦИРАНОСТ СВЕТСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У ДОСТИГНУТОМ НИВОУ СРЕДЊЕГ ТРАЈАЊА ЖИВОТА

Рецензент др Здравко Маријанац

М. Стојановић, И. Зекановић:

ГЕОПОЛИТИКА У ИДЕЈАМА РУДОЛФА КЈЕЛЕНА

Рецензент др Ђуро Марић

М. Бјеловитић:

ИСЕЉАВАЊЕ СРБА ИЗ НДХ У СРБИЈУ 1941. ГОДИНЕ - На примјеру бјеловарског краја

Рецензент др Раде Ракита

ИЗДАЊА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Цијена КМ

1. ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Здравко Маријанац:

Босна и Херцеговина у XIX вијеку очима странаца, књ. 2,
Бања Лука, 1996.

Рајко Гњато и Здравко Маријанац:

Бања Врућица, географско-балнеолошко-туристичка
Монографија, књ. 3, Бања Лука, 1996.

10

Ђуро Марић и Здравко Маријанац:

Бања Лакташи, географско-балнеолошко-туристичка
Монографија, књ. 4, Лакташи, 1996.

10

Милош Бјеловитић:

Старе Плавнице, географска студија села поред Беловара, књ. 5,
Бања Лука, 1990.

10

Мр Драго Тодић:

Новоградска општина, географске карактеристике, књ. 6,
Бања Лука, 2000.

10

Мр Миленко Живковић:

ЗАПАДНА СЛАВОНИЈА – Окучанско-пакрачки крај
– регионалногеографски приступ, књ. 7, Бања Лука, 2001.

10

Мр Дарко Маринковић:

ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ
ПРИЈАВОР, књ. 8 Бања Лука, 2001.

10

2. ЗБОРНИЦИ РАДОВА

РЕСУРСИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ,
Зборник радова симпозијума Бања Лука, мај 1995.

РЕПУБЛИКА СРПСКА У ДЕЛТОНСКИМ ГРАНИЦАМА,
Зборник радова симпозијума, Лакташи, мај 1998.

3. ЧАСОПИСИ

Гласник, св. 1. Бања Лука, 1996. 10
Гласник, св. 2. Бања Лука, 1997. 10
Гласник, св. 3. Бања Лука, 1998. 10

Гласник, св. 4. Бања Лука, 1999.	10
Гласник, св. 5. Бања Лука, 2000.	10
Гласник, св. 6. Бања Лука, 2001.	10
Гласник, св. 7. Бања Лука, 2002.	10

СРПСКЕ ЗЕМЉЕ И СВИЈЕТ,
научно-популарни часопис за школску омладину

Број 1. Бања Лука, јун 1994.	-
Број 2. Бања Лука, новембар 1994.	-
Број 3. Бања Лука, април 1995.	-
Број 4. Бања Лука, септембра, 1995.	-
Број 5. Бања Лука, новембар, 1995.	-
Број 6. Бања Лука, март, 1996.	2
Број 7. Бања Лука, септембар, 1996.	2
Број 8. Бања Лука, јануар, 1997.	2
Број 9-10. Бања Лука, новембар, 1997.	2
Број 11. Бања Лука, новембар, 1997.	2
Број 12. Бања Лука, мај, 1998.	2
Број 13. Бања Лука, децембар, 1998.	2
Број 14. Бања Лука, октобар, 1999.	2
Број 15. Бања Лука, мај, 2000.	2
Број 16. Бања Лука, септембар, 2000.	2
Број 17. Бања Лука, децембар, 2000.	2
Број 18. Бања Лука, март, 2001.	2
Број 19. Бања Лука, мај, 2001.	2
Број 20. Бања Лука, септембар, 2001.	2
Број 21. Бања Лука, децембар, 2001.	2
Број 22. Бања Лука, март, 2002.	2
Број 23. Бања Лука, септембар, 2002.	2
Број, 24. Бања Лука, јануар 2003.	2